अथस्याप्यभवत् कुन्तिर्वृष्टिस्तस्याभवत् सुतः।
धृष्टेर्नाधृतिरुत्पन्नो दशार्हस्तत्सुतो द्विजाः॥ ११
दशार्हपुत्रो व्योमा स्याज्जीमूतस्तत्सुतोऽभवत्।
तस्य भीमरथः पुत्रस्तस्मान्नवरथः स्मृतः॥ १२
दानधर्म्मरतो नित्यं सत्यशीलपरायणः।
अथ भैमरथिर्व्वीरो विकृतिः परवीरहा॥ १३
कदाचिन्मृगयां यातो दृष्ट्वा राक्षसमूर्ज्जितम्।
दुद्राव महताविष्टो भयेन मुनिपुङ्गवाः॥ १४
अन्वधावत संक्रुद्धो राक्षसस्तं महाबलः।
दुर्य्योधनोऽग्निसङ्काशः शूलासक्तमहाकरः॥ १५
राजा नवरथो भीतो नातिदूरादवस्थितम्।
अपश्यत् परमं स्थानं सरस्वत्याः सुगोपितम्॥ १६
स तद्वेगेन महता सम्प्राप्य मतिमान् नृपः।
ववन्दे शिरसा दृष्ट्वा साक्षाद्देवीं सरस्वतीम्॥ १७
तुष्टाव वाग्भिरिष्टाभिर्बद्धाञ्जलिरमित्रजित्।
पपात दण्डवद्भूमौ त्वामहं शरणं गतः॥ १८
नमस्यामि महादेवीं साक्षाद्देवीं सरस्वतीम्।
वाग्देवतामनाद्यन्तामीश्वरीं ब्रह्मचारिणीम्॥ १९
नमस्ये जगतां योनिं योगिनीं परमां कलाम्।
हिरण्यगर्भसम्भूतां त्रिनेत्रां चन्द्रशेखराम्॥ २०
नमस्ये परमानन्दां चित्कलां ब्रह्मरूपिणीम्।
पाहि मां परमेशानि भीतं शरणमागतम्॥ २१
एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धो राजानं राक्षसेश्वरः।
हन्तुं समागतः स्थानं यत्र देवी सरस्वती॥ २२
समुद्यम्य तदा शूलं प्रविष्टो बलगर्व्वितः।
त्रिलोकमातुर्हि स्थानं शशाङ्कादित्यसन्निभम्॥ २३
तदन्तरे महद्भूतं युगान्तादित्यसन्निभम्।
शूलेनोरसि निर्भिद्य पातयामास तं भुवि॥ २४
गच्छेत्याह महाराज न स्थातव्यं त्वया पुनः।
इदानीं निर्भयस्तूर्णं स्थानेऽस्मिन् राक्षसो हतः॥२५
ततः प्रणम्य हृष्टात्मा राजा नवरथः पराम्।
पुरीं जगाम विप्रेन्द्राः पुरन्दरपुरीपमाम्॥ २६
स्थापयामास देवेशीं तत्र भक्तिसमन्वितः।
ईजे च विविधैर्यज्ञैर्होमैर्देवीं सरस्वतीम्॥ २७
तस्य चासीद्दशरथः पुत्रः परमधार्म्मिकः।
देव्या भक्तो महातेजाः शकुनिस्तस्य चात्मजः॥ २८
तस्मात् करम्भः सम्भूतो देवरातोऽभवत् ततः।
ईजे स चाश्वमेधेन देवदत्तश्च तत्सुतः॥ २९
मधुस्तस्य तु दायादस्तस्मात् कुरुरजायत।
पुत्रद्वयमभूत् तस्य सुत्रामा चानुरेव च॥ ३०
अनोस्तु पुरुकुत्सोऽभूदंशुस्तस्य च रिक्थभाक्।
अथांशोः सत्त्वतो नाम विष्णुभक्तः प्रतापवान्॥ ३१
महात्मा दाननिरतो धनुर्व्वेदविदांवरः।
स नारदस्य वचनाद्वासुदेवार्च्चने रतः॥ ३२
शास्त्रं प्रवर्त्तयामास कुण्डगोलादिभिः श्रुतम्।
तस्य नाम्ना तु विख्यातं सात्त्वतानाञ्च शोभनम्॥३३
प्रवर्त्तते महच्छास्त्रं कुण्डादीनां हितावहम्।
सात्त्वतस्तस्य पुत्रोऽभूत् सर्व्वशास्त्रविशारदः॥ ३४
पुण्यश्लोको महाराजस्तेन वै तत् प्रवर्त्तितम्।
सात्त्वतान् सत्त्वसम्पन्नान् कौशल्या सुषुवे सुतान्॥३५
अन्धकं वै महाभोजं वृष्णिं देवावृधं नृपम्।
ज्येष्ठञ्च भजमानाख्यं धनुर्व्वेदविदां वरम्॥ ३६
तेषां देवावृधो राजा चचार परमं तपः।
पुत्रः सर्व्वगुणोपेतो मम भूयादिति प्रभुः॥ ३७
तस्य बभ्रुरिति ख्यातः पुण्यश्लोकोऽभवन्नृपः।
धार्म्मिको रूपसम्पन्नस्तत्त्वज्ञानरतः सदा॥ ३८
भजमानाः श्रियं दिव्यां भजमानाद्विजज्ञिरे।
तेषां प्रधानौ विख्यातौ निमिः कृकण एव च॥ ३९
महाभोजकुले जाता भोजा वैमातृकास्तथा।
वृष्णेः सुमित्रो बलवाननमित्रः शिनिस्तथा॥ ४०
अनमित्रादभून्निघ्नो निघ्नस्य द्वौ बभूवतुः।
प्रसेनस्तु महाभागः सत्राजिन्नाम चोत्तमः॥ ४१
अनमित्राच्छिनेर्जज्ञे कनिष्ठाद्वृष्णिनन्दनात्।
सत्यवाक् सत्यसम्पन्नः सत्यकस्तत्सुतोऽभवत्॥ ४२
सात्यकिर्युयुधानस्तु तस्यासङ्गोऽभवत् सुतः।
कुणिस्तस्य सुतो धीमांस्तस्य पुत्रो युगन्धरः॥ ४३
माद्र्यां वृष्णेः सुतो जज्ञे वृष्णेर्वै यदुनन्दनः।
जज्ञाते तनयौ वृष्णेः श्वफल्कश्चित्रकस्तु हि॥ ४४
श्वफल्कः काशिराजस्य सुतां भार्य्यामविन्दत।
तस्यामजनयत् पुत्रमक्रूरं नाम धार्म्मिकम्॥ ४५
उपमद्गुं तथा मद्गुमन्ये च बहवः सुताः।
अक्रूरस्य स्मृतः पुत्रो देववानिति विश्रुतः॥ ४६

उपदेवश्च देवात्मा तयोर्विश्वप्रमाथिनौ।
चित्रकस्याभवत् पुत्त्रः पृथुर्विपृथुरेव च॥ ४७
अश्वग्रीवः सुबाहुश्च सुपार्श्वक-गवेषणौ।
अन्धकात् काश्यदुहिता लेभे च चतुरः सुतान्॥४८
कुकुरं भजमानञ्च शमीकं बलगर्व्वितम्।
कुकुरस्य सुतो वृष्णिर्वृष्णेस्तु तनयोऽभवत्॥ ४९
कपोतरोमा विख्यातस्तस्य पुत्त्रो विलोमकः।
तस्यासीत् तुम्बुरुसखा विद्वान् पुत्त्रस्तमः किल।
तमस्याप्यभवत् पुत्त्रस्तथैवानकदुन्दुभिः॥ ५०
स गोवर्द्धनमासाद्य तताप विपुलं तपः।
वरं तस्मै ददौ देवो ब्रह्मा लोकमहेश्वरः॥ ५१
वंशस्य चाक्षयां कीर्त्तिं ज्ञानयोगं तथोत्तमम्।
गुरोरप्यधिकं विप्राः कामरूपित्वमेव च॥ ५२
स लब्ध्वा वरमव्यग्रो वरेण्याद्दृषवाहनात्।
पूजयामास गानेन स्थाणुं त्रिदशपूजितम्॥ ५३
तस्य गानरतस्याथ भगवानम्बिकापतिः।
कन्यारत्नं ददौ देवो दुर्लभं त्रिदशैरपि॥ ५४
तया स सङ्गतो राजा गानयोगमनुत्तमम्।
अशिक्षयदमित्रघ्नः प्रियां तां भ्रान्तलोचनाम्॥ ५५
तस्यामुत्पादयामास सुभुजं नाम शोभनम्।
रूपलावण्यसम्पन्नां ह्रीमतीमिति कन्यकाम्॥ ५६
ततस्तं जननी पुत्त्रं बाल्ये वयसि शोभनम्।
शिक्षयामास विधिवद्गानविद्याञ्च कन्यकाम्॥ ५७
कृतोपनयनो वेदानधीत्य विधिवद्गुरोः।
उद्दवाहात्मजां कन्यां गन्धर्व्वाणान्तु मानसीम्॥ ५८
तस्यामुत्पादयामास पञ्च पुत्त्राननुत्तमान्।
वीणावादनतत्त्वज्ञान् गानशास्त्रविशारदान्॥ ५९
पुत्त्रैः पौत्त्रैः सपत्नीको राजा गानविशारदः।
पूजयामास गानेन देवं त्रिपुरनाशनम्॥ ६०
ह्रीमतीं चारुसर्व्वाङ्गीं श्रीमिवायतलोचनाम्।
सुबाहुनामा गन्धर्व्वस्तामादाय ययौ पुरीम्॥ ६१
तस्यामप्यभवन् पुत्त्रा गन्धर्व्वस्य सुतेजसः।
सुषेण-वेण-सुग्रीव-सुभोज-नरवाहनाः॥ ६२
अथासीदभिजित् पुत्त्रश्चन्दनोदकदुन्दुभेः।
पुनर्व्वसुश्चाभिजितः सम्बभूवाहुकस्ततः॥ ६३
आहुकस्योग्रसेनश्च देवकश्च द्विजोत्तमाः।
देवकस्य सुता वीरा जज्ञिरे त्रिदशोपमाः।
देववानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षितः॥ ६४
तेषां स्वसारः सप्तासन् वसुदेवाय ता ददौ।
वृतदेवोपदेवा च तथान्या देवरक्षिता॥ ६५
श्रीदेवा शान्तिदेवा च सहदेवा च सुव्रता।
देवकी चापि तासान्तु वरिष्ठाभूत् सुमध्यमा॥ ६६
उग्रसेनस्य पुत्त्रोऽभून्न्यग्रोधः कंस एव च।
सुभूमी राष्ट्रपालश्च तुष्टिमान् शङ्कुरेव च॥ ६७
भजमानादभूत् पुत्त्रः प्रख्यातोऽसौ विदूरथः।
तस्य शूरः समिस्तस्मात् प्रतिक्षत्त्रश्च तत्सुतः॥ ६८
स्वयंभोजस्ततस्तस्माद्धृदिकः शत्रुतापनः।
कृतवर्म्माथ तत्पुत्त्रो देवलस्तत्सुतः स्मृतः।
स शूरस्तत्सुतो धीमान् वसुदेवोऽथ तत्सुतः॥ ६९
वसुदेवान्महाबाहुर्वासुदेवो जगद्गुरुः।
बभूव देवकीपुत्त्रो देवैरभ्यर्थितो हरिः॥ ७०
रोहिणी च महाभागा वसुदेवस्य शोभना।
असूत पत्नी सङ्कर्षं रामं ज्येष्ठं हलायुधम्॥ ७१
स एव परमात्मासौ वासुदेवो जगन्मयः।
हलायुधः स्वयं साक्षाच्छेषः सङ्कर्षणः प्रभुः॥ ७२
भृगुशापच्छलेनैव मानयन् मानुषीं तनुम्।
बभूव तस्यां देवक्यां रोहिण्यामपि माधवः॥ ७३
उमादेहसमुद्भूता योगनिद्रा च कौशिकी।
नियोगाद्वासुदेवस्य यशोदातनया ह्यभूत्॥ ७४
ये चान्ये वसुदेवस्य वासुदेवाग्रजाः सुताः।
प्रागेव कंसस्तान् सर्व्वान् जघान मुनिसत्तमाः॥ ७५
सुषेणश्च तथोदापिर्भद्रसेनो महाबलः।
ऋजुदासो भद्रदासः कीर्त्तिमानपि पूजितः॥ ७६
हतेष्वेतेषु सर्व्वेषु रोहिणी वसुदेवतः।
असूत रामं लोकेशं बलभद्रं हलायुधम्॥ ७७
जातेऽथ रामे देवानामादिमात्मानमच्युतम्।
असूत देवकी कृष्णं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम्॥ ७८
रेवती नाम रामस्य भार्य्यासीत् सुगुणान्विता।
तस्यामुत्पादयामास पुत्त्रौ द्वौ निशठोल्मुकौ॥ ७९
षोड़श स्त्रीसहस्राणि कृष्णस्याक्लिष्टकर्म्मणः।
बभूवुश्चात्मजास्तासु शतशोऽथ सहस्रशः॥ ८०
चारुदेष्णः सुचारुश्च चारुवेशो यशोधरः।

चारुश्रवाश्चारुयशाः प्रद्युम्नः शङ्ख एव च ॥ ८१
रुक्मिण्यां वासुदेवस्य महाबलपराक्रमाः।
विशिष्टाः सर्व्वपुत्त्राणां सम्बभूवुरिमे सुताः ॥ ८२
तान् दृष्ट्वा तनयान् वीरान् रौक्मिणेयान् जनार्द्दनात्।
जाम्बवत्यब्रवीत् कृष्णं भार्य्या तस्य शुचिस्मिता ॥ ८३
मम त्वं पुण्डरीकाक्ष विशिष्टगुणवत्तरम्।
सुरेशसम्मितं पुत्त्रं देहि दानवसूदन ॥ ८४
जाम्बवत्या वचः श्रुत्वा जगन्नाथः स्वयं हरिः।
समारेभे तपः कर्त्तुं तपोनिधिररिन्दमः ॥ ८५
तच्छृणुध्वं मुनिश्रेष्ठा यथासौ देवकीसुतः।
दृष्ट्वा लेभे सुतं रुद्रं तप्त्वा तीव्रं महत् तपः ॥ ८६

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे सोमवंशे यदुवंशानुकीर्त्तने चतुर्व्विंशोऽध्यायः ॥२४॥

पञ्चविंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

अथ देवो हृषीकेशो भगवान् पुरुषोत्तमः।
ततार घोरं पुत्त्रार्थं निदानं तपसस्तपः ॥ १
स्वेच्छयाप्यवतीर्णोऽसौ कृतकृत्योऽपि विश्वधृक्।
चचार स्वात्मनो मूलं बोधयन् परमेश्वरम् ॥ २
जगाम योगिभिर्जुष्टं नानापक्षिसमाकुलम्।
आश्रमन्तूपमन्योर्वै मुनीन्द्रस्य महात्मनः ॥ ३
पतत्त्रिराजमारूढ़ः सुपर्णमतितेजसम्।
शङ्ख-चक्र-गदापाणिः श्रीवत्सकृतलक्षणः ॥ ४
नानाद्रुमलताकीर्णं नानापुष्पोपशोभितम्।
ऋषीणामाश्रमैर्जुष्टं वेदघोषनिनादितम् ॥ ५
सिंहर्क्षशरभाकीर्णं शार्द्दूलगजसंयुतम्।
विमलस्वादुपानीयैः सरोभिरुपशोभितम् ॥ ६
आरामैर्विविधैर्जुष्टं देवतायतनैः शुभैः।
ऋषिभिर्ऋषिपुत्त्रैश्च महामुनिगणैस्तथा ॥ ७
वेदाध्ययनसम्पन्नैः सेवितश्चाग्निहोत्रिभिः।
योगिभिर्ध्याननिरतैर्नासाग्रन्यस्तलोचनैः ॥ ८
उपेतं सर्व्वतः पुण्यं ज्ञानिभिस्तत्त्वदर्शिभिः।
नदीभिरभितो जुष्टं जापकैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ९
सेवितं तापसैः पुण्यैरीशाराधनतत्परैः।
प्रशान्तैः सत्यसङ्कल्पैर्निःशोकैर्निरुपद्रवैः ॥ १०
भस्मावदातसर्व्वाङ्गै रुद्रजाप्यपरायणैः।
मुण्डितैर्जटिलैः शुद्धैस्तथान्यैश्च शिखाजटैः।
सेवितं तापसैर्नित्यं ज्ञानिभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ११
तत्राश्रमवरे रम्ये सिद्धाश्रमविभूषिते।
गङ्गा भगवती नित्यं वहत्येवाघनाशिनी ॥ १२
स तत्र वीक्ष्य विश्वात्मा तापसान् वीतकल्मषान्।
प्रणामेनाथ वचसा पूजयामास माधवः ॥ १३
तं ते दृष्ट्वा जगद्योनिं शङ्ख-चक्र-गदाधरम्।
प्रणेमुर्भक्तिसंयुक्ता योगिनां परमं गुरुम् ॥ १४
स्तुवन्ति वैदिकैर्मन्त्रैः कृत्वा हृदि सनातनम्।
प्रोचुरन्योन्यमव्यक्तमादिदेवं महामुनिम् ॥ १५
अयं स भगवानेकः साक्षी नारायणः परः।
आगच्छत्यधुना देवः प्रधानपुरुषः स्वयम् ॥ १६
अयमेवाव्ययः स्रष्टा संहर्त्ता चैव रक्षकः।
अमूर्त्तो मूर्त्तिमान् भूत्वा मुनीन् द्रष्टुमिहागतः ॥१७
एष धाता विधाता च समागच्छति सर्व्वगः।
अनादिरक्षयोऽनन्तो महाभूतो महेश्वरः ॥ १८
श्रुत्वा बुद्ध्वा हरिस्तेषां वचांसि वचनातिगः।
ययौ स तूर्णं गोविन्दः स्थानं तस्य महात्मनः ॥ १९
उपस्पृश्याथ भावेन तीर्थे तीर्थे स यादवः।
चकार देवकीसूनुर्देवर्षिपितृतर्पणम् ॥ २०
नदीनां तीरसंस्थानि स्थापितानि मुनीश्वरैः।
लिङ्गानि पूजयामास शम्भोरमिततेजसः ॥ २१
दृष्ट्वा दृष्ट्वा समायान्तं तत्र तत्र जनार्द्दनम्।
पूजयाञ्चक्रिरे पुष्पैरक्षतैस्तन्निवासिनः ॥ २२
समीक्ष्य वासुदेवं तं शार्ङ्गशङ्खासिधारिणम्।
तस्थिरे निश्चलाः सर्व्वे शुभाङ्गं तन्निवासिनः ॥ २३
यानि तत्रारुरुक्षूणां मानसानि जनार्द्दनम्।
दृष्ट्वा समाहितान्यासन् न निष्क्रामन्ति चाङ्गतः ॥२४
अथावगाह्य गङ्गायां कृत्वा देवर्षितर्पणम्।
आदाय पुष्पवर्य्याणि मुनीन्द्रस्याविशद्गृहम् ॥ २५
दृष्ट्वा तं योगिनां श्रेष्ठं भस्मोद्धूलितविग्रहम्।
जटाचीरधरं शान्तं ननाम शिरसा मुनिम् ॥ २६
आलोक्य कृष्णमायान्तं पूजयामास तत्त्ववित्।

आसने वासयामास योगिनां प्रथमातिथिम् ॥ २७
उवाच वचसां योनिं जानीमः परमं पदम् ।
विष्णुमव्यक्तसंस्थानं शिष्यभाविण संस्थितम् ॥ २८
स्वागतं ते हृषीकेश सफलानि तपांसि नः ।
यत् साक्षाद्विश्वविश्वात्मा मद्गेहं विष्णुरागतः ॥ २९
त्वां न पश्यन्ति मुनयो यतन्तोऽपीह योगिनः ।
तादृशस्यात्रभवतः किमागमनकारणम् ॥ ३०
श्रुत्वोपमन्योस्तद्वाक्यं भगवान् देवकीसुतः ।
व्याजहार महायोगी प्रसन्नं प्रणिपत्य तम् ॥ ३१
श्रीकृष्ण उवाच ।
भगवन् द्रष्टुमिच्छामि गिरीशं कृत्तिवाससम् ।
सम्प्राप्तो भवतः स्थानं भगवद्दर्शनोत्सुकः ॥ ३२
कथं स भगवानीशो दृश्यो योगविदां वरः ।
मयाचिरेण कुत्राहं द्रक्ष्यामि तमुमापतिम् ॥ ३३
प्रत्याह भगवानुक्तो द्रक्ष्यसे परमेश्वरः ।
भक्त्यैवोग्रेण तपसा तत् कुरुष्वेह संयतः ॥ ३४
इहेश्वरं देवदेवं मुनीन्द्रा ब्रह्मवादिनः ।
ध्यायन्त्याराधयन्त्येनं योगिनस्तापसाश्च ये ॥ ३५
इह देवः सपत्नीको भगवान् वृषभध्वजः ।
क्रीड़ते विविधैर्भूतैर्योगिभिः परिवारितः ॥ ३६
इहाश्रमे पुरा रुद्रं तपस्तप्त्वा सुदारुणम् ।
लेभे महेश्वराद्योगं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ ३७
इहैव भगवान् व्यासः कृष्णद्वैपायनः स्वयम् ।
दृष्ट्वा तं परमेशानं लब्धवान् ज्ञानमैश्वरम् ॥ ३८
इहाश्रमपदे रम्ये तपस्तप्त्वा कपर्द्दिनः ।
अविन्दन् पुत्त्रकान् रुद्रात् सुरयो भक्तिसंयुताः ॥३९
इहैव देवताः सर्व्वाः कालाङ्गीत्या महेश्वरम् ।
दृष्टवत्यो हरं श्रीमन् निर्भया निर्वृतिं ययुः ॥ ४०
इहाराध्य महादेवं सावर्णिस्तपतां वरः ।
लब्धवान् परं योगं ग्रन्थकारत्वमुत्तमम् ॥ ४१
प्रवर्त्तयामास शुभां कृत्वा वै संहितां द्विजाः ।
पौराणिकीं सुपुण्यार्थां सच्छिष्येषु द्विजोत्तमाः ॥ ४२
इहैव संहितां दृष्ट्वा कापेयः शांशपायनः ।
महादेवं चकारेमां पौराणीं तन्नियोगतः ॥ ४३
द्वादशैव सहस्राणि श्लोकानां पुरुषोत्तम ।
इह प्रवर्त्तिता पुण्या अष्टसाहस्रिकोत्तरा ॥ ४४
वायवीयोत्तरं नाम पुराणं वेदसम्मितम् ।
इहैव ख्यापितं शिष्यैः शांशपायनभाषितम् ॥ ४५
याज्ञवल्क्यो महायोगी दृष्ट्वात्र तपसा हरम् ।
चकार तन्नियोगेन योगशास्त्रमनुत्तमम् ॥ ४६
इहैव भृगुणा पूर्व्वं तप्ताऽपूर्व्वं महातपः ।
शुक्रो महेश्वरात् पुत्त्रो लब्धो योगविदांवरः ॥ ४७
तस्मादिहैव देवेश तपस्तप्त्वा सुदुश्चरम् ।
द्रष्टुमर्हसि विश्वेशमुग्रं भीमं कपर्द्दिनम् ॥ ४८
एवमुक्त्वा ददौ ज्ञानमुपमन्युर्महामुनिः ।
व्रतं पाशुपतं योगं कृष्णायाक्लिष्टकर्म्मणे ॥ ४९
स तेन मुनिवर्य्येण व्याहृतो मधुसूदनः ।
तत्रैव तपसा देवं रुद्रमाराधयत् प्रभुः ॥ ५०
भस्मोद्धूलितसर्व्वाङ्गो मुण्डो वल्कलसंयुतः ।
जजाप रुद्रमनिशं शिवैकाहितमानसः ॥ ५१
ततो बहुतिथे काले सोमः सोमार्द्धभूषणः ।
अदृश्यत महादेवो व्योम्नि देव्या महेश्वरः ॥ ५२
किरीटिनं गदिनं चित्रमालं
पिनाकिनं शूलिनं देवदेवम् ।
शार्द्दूलचर्म्माम्बरसंवृताङ्गं
देव्या महादेवमसौ ददर्श ॥ ५३
प्रभुं पुराणं पुरुषं पुरस्तात्
सनातनं योगिनमीशितारम् ।
अणोरणीयांसमनन्तशक्तिं
प्राणेश्वरं शम्भुमसौ ददर्श ॥ ५४
परश्वधासक्तकरं त्रिनेत्रं
नृसिंहचर्म्मावृतभस्मगात्रम् ।
समुद्गिरन्तं प्रणवं बृहन्तं
सहस्रसूर्य्यप्रतिमं ददर्श ॥ ५५
न यस्य देवा न पितामहोऽपि
नेन्द्रो न चाग्निर्वरुणो न मृत्युः ।
प्रभावमद्यापि वदन्ति रुद्रं
तमादिदेवं पुरतो ददर्श ॥ ५६
तदान्वपश्यद्गिरिशस्य वामे
स्वात्मानमव्यक्तमनन्तरूपम् ।
स्तुवन्तमीशं बहुभिर्वचोभिः
शङ्खासिचक्रान्वितहस्तमाद्यम् ॥ ५७

कृताञ्जलिं दक्षिणतः सुरेशं
हंसाधिरूढ़ं पुरुषं ददर्श ।
स्तुवानमीशस्य परं प्रभावं
पितामहं लोकगुरुं दिविष्ठम् ॥ ५८
गणेश्वरानर्कसहस्रकल्पान्
नन्दीश्वरादीनमितप्रभावान् ।
त्रिलोकभर्त्तुः पुरतोऽन्वपश्यत्
कुमारमग्निप्रतिमं विशाखम् ॥ ५९
मरीचिमत्रिं पुलहं पुलस्त्यं
प्रचेतसं दक्षमथापि कण्वम् ।
पराशरं तत्पुरतो वशिष्ठं
स्वायम्भुवञ्चापि मनुं ददर्श ॥ ६०
तुष्टाव मन्त्रैरमरप्रधानं
बद्धाञ्जलिर्विष्णुरुदारबुद्धिः ।
प्रणम्य देव्या गिरिशं स्वभक्त्या
स्वात्मन्यथात्मानमसौ विचिन्त्य ॥ ६१

श्रीकृष्ण उवाच ।

नमोऽस्तु ते शाश्वत सर्व्वयोने
ब्रह्माधिपं त्वामृषयो वदन्ति ।
तपश्च सत्त्वञ्च रजस्तमश्च
त्वामेव सर्व्वं प्रवदन्ति सन्तः ॥ ६२
त्वं ब्रह्मा हरिरथ विश्वयोनिरग्निः
संहर्त्ता दिनकरमण्डलाधिवासः ।
प्राणस्त्वं हुतवहवासवादिभेद-
स्त्वामेकं शरणमुपैमि देवमीशम् ॥ ६३
सांख्यास्त्वां त्रिगुणमथाहुरेकरूपं
योगास्त्वां सततमुपासते हृदिस्थम् ।
वेदास्त्वामभिदधतीह रुद्रमीड्यं
त्वामेकं शरणमुपैमि देवमीशम् ॥ ६४
त्वत्पादे कुसुममथापि पत्रमेकं
दत्त्वासौ भवति विमुक्तविश्वबन्धः ।
सर्व्वाघं प्रणुदति सिद्धयोगिजुष्टं
स्मृत्वा ते पदयुगलं भवत्प्रसादात् ॥ ६५
यस्याशेषविभागहीनममलं हृद्यन्तरावस्थितं
तत्त्वं ज्योतिरनन्तमेकमचलं सत्यं परं सर्व्वगम् ।
स्थानं प्राहुरनादिमध्यनिधनं यस्मादिदं जायते
नित्यं त्वाहमुपैमि सत्यविभवं विश्वेश्वरं तं शिवम् ॥ ६६
ओं नमो नीलकण्ठाय त्रिनेत्राय च रंहसे ।
महादेवाय ते नित्यमीशानाय नमो नमः ॥ ६७
नमः पिनाकिने तुभ्यं नमो मुण्डाय दण्डिने ।
नमस्ते वज्रहस्ताय दिग्वस्त्राय कपर्द्दिने ॥ ६८
नमो भैरवनादाय कालरूपाय दंष्ट्रिणे ।
नागयज्ञोपवीताय नमस्ते वह्निरेतसे ॥ ६९
नमोऽस्तु ते गिरीशाय स्वाहाकाराय ते नमः ।
नमो मुक्ताट्टहासाय भीमाय च नमो नमः ॥ ७०
नमस्ते कामनाशाय नमः कालप्रमाथिने ।
नमो भैरववेषाय हराय च निषङ्गिणे ॥ ७१
नमोऽस्तु ते त्र्यम्बकाय नमस्ते कृत्तिवाससे ।
नमोऽम्बिकाधिपतये पशूनां पतये नमः ॥ ७२
नमस्ते व्योमरूपाय व्योमाधिपतये नमः ।
नरनारीशरीराय सांख्ययोगप्रवर्त्तिने ॥ ७३
नमो भैरवनाथाय देवानुगतलिङ्गिने ।
कुमारगुरवे तुभ्यं देवदेवाय ते नमः ॥ ७४
नमो यज्ञाधिपतये नमस्ते ब्रह्मचारिणे ।
मृगव्याधाय महते ब्रह्माधिपतये नमः ॥ ७५
नमो हंसाय विश्वाय मोहनाय नमो नमः ।
योगिने योगगम्याय योगमायाय ते नमः ॥ ७६
नमस्ते प्राणपालाय घण्टानादप्रियाय च ।
कपालिने नमस्तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ॥ ७७
नमो नमो नमस्तुभ्यं भूय एव नमो नमः ।
मह्यं सर्व्वात्मना कामान् प्रयच्छ परमेश्वर ॥ ७८

सूत उवाच ।

एवं हि भक्त्या देवेशमभिष्टूय स माधवः ।
पपात पादयोर्विप्रा देव-देव्योः स दण्डवत् ॥ ७९
उत्थाप्य भगवान् सोमः कृष्णं केशिनिसूदनम् ।
बभाषे मधुरं वाक्यं मेघगम्भीरनिस्वनः ॥ ८०
किमर्थं पुण्डरीकाक्ष तप्यते भवता तपः ।
त्वमेव दाता सर्व्वेषां कामानां कामिनामिह ॥ ८१
त्वं हि सा परमा मूर्त्तिर्मम नारायणाह्वया ।
न विना त्वां जगत् सर्व्वं विद्यते पुरुषोत्तम ॥ ८२
वेत्थ नारायणानन्तमात्मानं परमेश्वरम् ।

महादेवं महायोगं स्वेन योगेन केशव ॥ ८३
श्रुत्वा तद्वचनं कृष्णः प्रहसन् वै वृषध्वजम्।
उमाचावीक्ष्य विश्वेशं देवीञ्च हिमशैलजाम् ॥ ८४
ज्ञातं हि भवता सर्व्वं स्वेन योगेन शङ्कर।
इच्छाम्यात्मसमं पुत्रं त्वद्भक्तं देहि शङ्कर ॥ ८५
तथास्त्वित्याह विश्वात्मा प्रहृष्टमनसा हरः।
देवीमालोक्य गिरिजां केशवं परिषस्वजे ॥ ८६
ततः सा जगतां माता शङ्करार्द्धशरीरिणी।
व्याजहार हृषीकेशं देवी हिमगिरीन्द्रजा ॥ ८७
अहं जाने तवानन्त निश्चलां सर्व्वदाच्युत।
अनन्यामीश्वरे भक्तिमात्मन्यपि च केशव ॥ ८८
त्वं हि नारायणः साक्षात् सर्व्वात्मा पुरुषोत्तमः।
प्रार्थितो दैवतैः पूर्व्वं सञ्जातो देवकीसुतः ॥ ८९
पश्य त्वमात्मनात्मानमात्मानं मम सम्प्रति।
नावयोर्विद्यते भेद एकं पश्यन्ति सूरयः ॥ ९०
इमानिह वरानिष्टान् मत्तो गृह्णीष्व केशव।
सर्व्वज्ञत्वं तथैश्वर्य्यं ज्ञानं तत् पारमेश्वरम्।
ईश्वरे निश्चलां भक्तिमात्मन्यपि परं बलम् ॥ ९१
एवमुक्तस्तया कृष्णो महादेव्या जनार्द्दनः।
आशिषः शिरसाऽगृह्णाद्देवोऽप्याह महेश्वरः ॥ ९२
प्रगृह्य कृष्णं भगवानथेशः
करेण देव्या सह देवदेवः।
सम्पूज्यमानो मुनिभिः सुरेशै-
र्जगाम कैलासगिरिं गिरीशः ॥ ९३
इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे सोमवंशे
यदुवंशानुकीर्त्तने श्रीकृष्णतपश्चरणं
नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥

षड्विंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

प्रविश्य मेरुशिखरं कैलासं कनकप्रभम्।
रराम भगवान् सोमः केशवेन महेश्वरः ॥ १
अपश्यंस्ते महात्मानं कैलासगिरिवासिनः।
पूजयाञ्चक्रिरे कृष्णं देवं नारायणं प्रभुम् ॥ २
चतुर्व्वाहुमुदाराङ्गं कालमेघसमप्रभम्।
किरीटिनं शार्ङ्गपाणिं श्रीवत्साङ्कितवक्षसम् ॥ ३
दीर्घबाहुं विशालाक्षं पीतवाससमच्युतम्।
दधानमुरसा मालां वैजयन्तीमनुत्तमाम् ॥ ४
भ्राजमानं श्रिया देव्या युवानमतिकोमलम्।
पद्माङ्घ्रिं पद्मनयनं सस्मितं सद्गतिप्रदम् ॥ ५
कदाचित् तत्र लीलार्थं देवकीनन्दवर्द्धनः।
भ्राजमानः श्रिया कृष्णश्चचार गिरिकन्दरे ॥ ६
गन्धर्व्वाप्सरसां मुख्या नागकन्याश्च कृत्स्नशः।
सिद्धा यक्षाश्च गन्धर्व्वा देवास्तत्र जगन्मयम् ॥ ७
दृष्ट्वाश्चर्य्यं परं गत्वा हर्षादुत्फुल्ललोचनाः।
मुमुचुः पुष्पवर्षाणि तस्य मूर्द्ध्नि महात्मनः ॥ ८
गन्धर्व्वकन्यका दिव्यास्तद्वदप्सरसो वराः।
दृष्ट्वा चकमिरे कृष्णं स्रस्तवस्त्रविभूषणाः ॥ ९
काश्चिद्गायन्ति विविधं गानं गीतविशारदाः।
सम्प्रेक्ष्य देवकीसूनं सुन्दरं काममोहिताः ॥ १०
काश्चिद्विलासबहुला नृत्यन्ति स्म तदग्रतः।
सम्प्रेक्ष्य सस्मितं काश्चित् पपुस्तद्वदनामृतम् ॥ ११
काश्चिद्भूषणवर्य्याणि स्वाङ्गादादाय सादरम्।
भूषणं चक्रिरे कृष्णं कामिन्यो लोकभूषणम् ॥ १२
[illegible] षणवर्य्याणि समादाय तदङ्गतः।
स्व[illegible] भूषयामासुः स्वात्मकैरपि माधवम् ॥ १३
काचिदागत्य कृष्णस्य समीपं काममोहिता।
चुचुम्ब वदनाम्भोजं हरेर्मुग्धमृगीक्षणा ॥ १४
प्रगृह्य काचिद्गोविन्दं करेण भवनं स्वकम्।
प्रापयामास लोकादिं मायया तस्य मोहिता ॥ १५
तासां स भगवान् कृष्णः कामान् कमललोचनः।
बहूनि कृत्वा रूपाणि पूरयामास लीलया ॥ १६
एवं वै सुचिरं कालं देवदेवपुरे हरिः।
रेमे नारायणः श्रीमान् मायया मोहयन् जगत् ॥ १७
गते बहुतिथे काले द्वारवत्या निवासिनः।
बभूवुर्विकला भीता गोविन्दविरहे जनाः ॥ १८
ततः सुपर्णो बलवान् पूर्व्वमेव विसर्ज्जितः।
स कृष्णं मार्गमाणस्तु हिमवन्तं ययौ गिरिम् ॥ १९
अदृष्ट्वा तत्र गोविन्दं प्रणम्य शिरसा मुनिम्।
आजगामोपमन्युं तं पुरीं द्वारवतीं पुनः ॥ २०
तदन्तरे महादैत्या राक्षसाश्चातिभीषणाः।
आजग्मुर्द्वारकां शुभ्रां भीषयन्तः सहस्रशः ॥ २१

स तान् सुपर्णो बलवान् कृष्णतुल्यपराक्रमः ।
हत्वा युद्धेन महता रक्षति स्म पुरीं शुभाम् ॥ २२
एतस्मिन्नेव काले तु नारदो भगवानृषिः ।
दृष्ट्वा कैलासशिखरे कृष्णं द्वारवतीं गतः ॥ २३
ते दृष्ट्वा नारदमृषिं सर्व्वे तत्र निवासिनः ।
प्रोचुर्नारायणो नाथः क्वास्ते भगवान् हरिः ॥ २४
स तानुवाच भगवान् कैलासशिखरे हरिः ।
रमतेऽद्य महायोगी तं दृष्ट्वाहमिहागतः ॥ २५
तस्योपश्रुत्य वचनं सुपर्णः पततां वरः ।
जगामाकाशगो विप्राः कैलासं गिरिमुत्तमम् ॥ २६
ददर्श देवकीसूनुं भवने रत्नमण्डिते ।
वरासनस्थं गोविन्दं देवदेवान्तिके हरिम् ॥ २७
उपास्यमानममरैर्दिव्यस्त्रीभिः समन्ततः ।
महादेवगणैः सिद्धैर्योगिभिः परिवारितम् ॥ २८
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ सुपर्णः शङ्करं शिवम् ।
निवेदयामास हरिं प्रवृत्तं द्वारकापुरे ॥ २९
ततः प्रणम्य शिरसा शङ्करं नीललोहितम् ।
आजगाम पुरीं कृष्णः सोऽनुज्ञातो हरेण तु ॥ ३०
आरुह्य कश्यपसुतं स्त्रीगणैरभिपूजितः ।
वचोभिरमृतास्वादैर्मानितो मधुसूदनः ॥ ३१
वीक्ष्य यान्तममित्रघ्नं गन्धर्व्वाप्सरसां वराः ।
अन्वगच्छन् महायोगं शङ्ख-चक्र-गदाधरम् ॥ ३२
विसर्ज्जयित्वा विश्वात्मा सर्व्वा एवाङ्गना हरिः ।
ययौ स तूर्णं गोविन्दो दिव्यां द्वारवतीं पुरीम् ॥ ३३
गते देवेऽसुररिपौ न कामिन्यो मुनीश्वराः ।
निशेव चन्द्ररहिता विना तेन चकाशिरे ॥ ३४
श्रुत्वा पौरजनास्तूर्णं कृष्णागमनमुत्तमम् ।
मण्डयाञ्चक्रिरे दिव्यां पुरीं द्वारवतीं शुभाम् ॥ ३५
पताकाभिर्विशालाभिर्ध्वजैरत्नैर्विचित्रितैः ।
मालादिभिः पुरीं रम्यां भूषयाञ्चक्रिरे जनाः ॥ ३६
अवादयन्त विविधान् वादित्रान् मधुरस्वनान् ।
शङ्खान् सहस्रशो दध्मुर्वीणावादान् वितेनिरे ॥ ३७
प्रविष्टमात्रे गोविन्दे पुरीं द्वारवतीं शुभाम् ।
अगायन् मधुरं गानं स्त्रियो यौवनशोभिताः ॥ ३८
दृष्ट्वा ननृतुरीशानं स्थिताः प्रासादमूर्द्धसु ।
मुमुचुः पुष्पवर्षाणि वसुदेवसुतोपरि ॥ ३९
प्रविश्य भवनं कृष्णस्त्वाशीर्व्वादाभिवर्द्धितः ।
वरासने महायोगी भाति देवीभिरन्वितः ॥ ४०
सुरम्ये मण्डपे शुभ्रे शङ्खाद्यैः परिवारितः ।
आत्मजैरभितो मुख्यैः स्त्रीसहस्रैश्च संवृतः ॥ ४१
तत्रासनवरे रम्ये जाम्बवत्या सहाच्युतः ।
भ्राजते चोमया देवो यथा देव्या समन्वितः ॥ ४२
आजग्मुर्देव-गन्धर्व्वा द्रष्टुं लोकादिमव्ययम् ।
महर्षयः पूर्व्वजाता मार्कण्डेयादयो द्विजाः ॥ ४३
ततः स भगवान् कृष्णो मार्कण्डेयं समागतम् ।
ननामोत्थाय शिरसा स्वासनञ्च ददौ हरिः ॥ ४४
सम्पूज्य तानृषिगणान् प्रणामेन महानुगः ।
विसर्ज्जयामास हरिर्दत्त्वा तदभिवाञ्छितान् ॥ ४५
तदा मध्याह्नसमये देवदेवः स्वयं हरिः ।
स्नातः शुक्लाम्बरो भानुमुपतिष्ठन् कृताञ्जलिः ॥ ४६
जजाप जाप्यं विधिवत् प्रेक्षमाणो दिवाकरम् ।
तर्पयामास देवेशो देवान् पितृगणान् मुनीन् ॥ ४७
प्रविश्य देवभवनं मार्कण्डेयेन चैव हि ।
पूजयामास लिङ्गस्थं भूतेशं भूतिभूषणम् ॥ ४८
समाप्य नियमं सर्व्वं नियन्ता स स्वयं नृणाम् ।
भोजयित्वा मुनिवरं ब्राह्मणानभिपूज्य च ॥ ४९
कृत्वात्मयोगं विप्रेन्द्रा मार्कण्डेयेन चाच्युतः ।
कथां पौराणिकीं पुण्यां चक्रे पुत्रादिभिर्वृतः ॥ ५०
अथैतत् सर्व्वमखिलं दृष्ट्वा कर्म्म महामुनिः ।
मार्कण्डेयो हसन् कृष्णं बभाषे मधुरं वचः ॥ ५१

मार्कण्डेय उवाच ।

कः समाराध्यते देवो भवता कर्म्मभिः शुभैः ।
ब्रूहि त्वं कर्म्मभिः पूज्यो योगिनां ध्येय एव च ॥ ५२
त्वं हि तत् परमं ब्रह्म निर्व्वाणममलं पदम् ।
भारावतरणार्थाय जातो वृष्णिकुले प्रभुः ॥ ५३
तमब्रवीन्महाबाहुः कृष्णो ब्रह्मविदां वरः ।
शृण्वतामेव पुत्राणां सर्व्वेषां प्रहसन्निव ॥ ५४

श्रीभगवानुवाच ।

भवता कथितं सर्व्वं तथ्यमेव न संशयः ।
तथापि देवमीशानं पूजयामि सनातनम् ॥ ५५
न मे विप्रास्ति कर्त्तव्यं नानवाप्तं कथञ्चन ।
पूजयामि तथापीशं जानन् वै परमं शिवम् ॥ ५६

न वै पश्यन्ति तं देवं मायया मोहिता जनाः ।
ततश्चैवात्मनो मूलं ज्ञापयन् पूजयामि तम् ॥ ५७
न च लिङ्गार्च्चनात् पुण्यं लोके दुर्गतिनाशनम् ।
तथा लिङ्गे हितायैषां लोकानां पूजयेच्छिवम् ॥५८
योऽहं तल्लिङ्गमित्याहुर्वेदवादविदो जनाः ।
ततोऽहमात्मनीशानं पूजयाम्यात्मनैव तु ॥ ५९
तस्यैव परमा मूर्त्तिस्तन्मयोऽहं न संशयः ।
नावयोर्विद्यते भेदो वेदेष्वेवं विनिश्चयः ॥ ६०
एष देवो महादेवः सदा संसारभीरुभिः ।
ध्येयः पूज्यश्च वन्द्यश्च ज्ञेयो लिङ्गे महेश्वरः ॥ ६१

मार्कण्डेय उवाच ।

किं तल्लिङ्गं सुरश्रेष्ठ लिङ्गे सम्पूज्यते च कः ।
ब्रूहि कृष्ण विशालाक्ष गहनं ह्येतदुत्तमम् ॥ ६२

श्रीभगवानुवाच ।

अव्यक्तं लिङ्गमित्याहुरानन्दं ज्योतिरक्षरम् ।
वेदा महेश्वरं देवमाहुर्लिङ्गिनमव्ययम् ॥ ६३
पुरा चैकार्णवे घोरे नष्टे स्थावर-जङ्गमे ।
प्रबोधार्थं ब्रह्मणो मे प्रादुर्भूतो महाशिवः ॥ ६४
तस्मात् कालात् समारभ्य ब्रह्मा चाहं सदैव हि ।
पूजयावो महादेवं लोकानां हितकाम्यया ॥ ६५

मार्कण्डेय उवाच ।

कथं लिङ्गमभूत् पूर्व्वमैश्वरं परमं पदम् ।
प्रबोधार्थं स्वयं कृष्ण वक्तुमर्हसि साम्प्रतम् ॥ ६६

श्रीभगवानुवाच ।

आसीदेकार्णवं घोरमविभागं तमोमयम् ।
मध्ये चैकार्णवे तस्मिञ्छङ्ख-चक्र-गदाधरः ॥ ६७
सहस्रशीर्षा भूत्वाहं सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
सहस्रबाहुः पुरुषः शयितोऽहं सनातनः ॥ ६८
एतस्मिन्नन्तरे दूरे पश्यामि ह्यमितप्रभम् ।
कोटिसूर्य्यप्रतीकाशं भ्राजमानं श्रियावृतम् ॥ ६९
चतुर्व्वक्त्रं महायोगं पुरुषं काञ्चनं प्रभुम् ।
कृष्णाजिनधरं देवमृग्यजुःसामभिः स्तुतम् ॥ ७०
निमेषमात्रेण स मां प्राप्तो योगविदांवरः ।
व्याजहार स्वयं ब्रह्मा स्मयमानो महाद्युतिः ॥ ७१
कस्त्वं कुतो वा किञ्चेह तिष्ठसे वद मे प्रभो ।
अहं कर्त्ता हि लोकानां स्वयम्भूः प्रपितामहः ॥ ७२

एवमुक्तस्तदा तेन ब्रह्मणाहमुवाच ह ।
अहं कर्त्तास्मि लोकानां संहर्त्ता च पुनःपुनः ॥ ७३
एवं विवादे वितते मायया परमेष्ठिनः ।
प्रबोधार्थं परं लिङ्गं प्रादुर्भूतं शिवात्मकम् ॥ ७४
कालानलसमप्रख्यं ज्वालामालासमाकुलम् ।
क्षय-वृद्धिविनिर्म्मुक्तमादिमध्यान्तवर्ज्जितम् ॥ ७५
ततो मामाह भगवानधो गच्छ त्वमाशु वै ।
अन्तमस्य विजानीव ऊर्द्ध्वं गच्छेम इत्यजः ॥ ७६
तदाशु समयं कृत्वा गतावूर्द्ध्वमधश्च तौ ।
पितामहोऽप्यहं नान्तं ज्ञातवन्तौ समेत्य तौ ॥ ७७
ततो विस्मयमापन्नौ भीतौ देवस्य शूलिनः ।
मायया मोहितौ तस्य ध्यायन्तौ विश्वमीश्वरम्॥ ७८
श्रुतवन्तौ महानादमोङ्कारं परमं पदम् ।
तं प्राञ्जलिपुटौ भूत्वा शम्भुं तुष्टुवतुः परम् ॥ ७९

ब्रह्म-विष्णू ऊचतुः ।

अनादिमूलसंसार-रोगवैद्याय शम्भवे ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ८०
प्रलयार्णवसंस्थाय प्रलयोद्भूतिहेतवे ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ८१
ज्वालामालावृताङ्गाय ज्वलनस्तम्भरूपिणे ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ८२
आदिमध्यान्तहीनाय स्वभावामलदीप्तये ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ८३
महादेवाय महते ज्योतिषेऽनन्ततेजसे ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ८४
प्रधानपुरुषेशाय व्योमरूपाय वेधसे ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ८५
निर्व्विकाराय सत्याय नित्यायातुलतेजसे ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये ॥ ८६
वेदान्तसाररूपाय कालरूपाय धीमते ।
नमः शिवाय शान्ताय ब्रह्मणे लिङ्गमूर्त्तये॥ ८७
एवं संस्तूयमानस्तु व्यक्तो भूत्वा महेश्वरः ।
भाति देवो महायोगी सूर्य्यकोटिसमप्रभः ॥ ८८
वक्त्रकोटिसहस्रेण ग्रसमान इवाम्बरम् ।
सहस्रहस्तचरणः सूर्य्यसोमाग्निलोचनः ॥ ८९
पिनाकपाणिर्भगवान् कृत्तिवासास्त्रिशूलधृक् ।

व्यालयज्ञोपवीतश्च मेघदुन्दुभिनिस्वनः ॥ ९०
अथोवाच महादेवः प्रीतोऽहं सुरसत्तमौ।
पश्यतं मां महादेवं भयं सर्व्वं प्रमुच्यताम् ॥ ९१
युवां प्रसूतौ गात्रेभ्यो मम पूर्व्वं सनातनौ।
अयं मे दक्षिणे पार्श्वे ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ९२
वामपार्श्वे च मे विष्णुः पालको हृदये हरः।
प्रीतोऽहं युवयोः सम्यग्वरं दद्मि यथेप्सितम् ॥ ९३
एवमुक्त्वाथ मां देवो महादेवः स्वयं शिवः।
आलिङ्ग्य देवं ब्रह्माणं प्रसादाभिमुखोऽभवत् ॥ ९४
ततः प्रहृष्टमनसौ प्रणिपत्य महेश्वरम्।
ऊचतुः प्रेक्ष्य तद्वक्त्रं नारायण-पितामहौ ॥ ९५
यदि प्रीतिः समुत्पन्ना यदि देयो वरश्च नौ।
भक्तिर्भवतु नौ नित्यं त्वयि देव महेश्वरे ॥ ९६
ततः स भगवानीशः प्रहसन् परमेश्वरः।
उवाच मां महादेवः प्रीतं प्रीतेन चेतसा ॥ ९७

देवदेव उवाच।

प्रलय-स्थिति-सर्गाणां कर्त्ता त्वं धरणीपते।
वत्स वत्स हरे विश्वं पालयैतच्चराचरम् ॥ ९८
त्रिधा भिन्नोऽस्म्यहं विष्णो ब्रह्म-विष्णु-हराख्यया।
सर्ग-रक्षा-लयगुणैर्निर्गुणोऽपि निरञ्जनः ॥ ९९
सम्मोहं त्यज भो विष्णो पालयैनं पितामहम्।
भविष्यत्येव भगवांस्तव पुत्त्रः सनातनः ॥ १००
अहञ्च भवतो वक्त्रात् कल्पान्ते घोररूपधृक्।
शूलपाणिर्भविष्यामि क्रोधजस्तव पुत्त्रकः ॥ १०१
एवमुक्त्वा महादेवो ब्रह्माणं मुनिसत्तम।
अनुगृह्य च मां देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १०२
ततःप्रभृति लोकेषु लिङ्गार्च्चा सुप्रतिष्ठिता।
लिङ्गं तल्लयनाद्ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमं वपुः ॥ १०३
एतल्लिङ्गस्य माहात्म्यं भाषितं ते मयानघ।
एतद्बुध्यन्ति योगज्ञा न देवा न च दानवाः ॥ १०४
एतद्धि परमं ज्ञानमव्यक्तं शिवसंज्ञितम्।
येन सूक्ष्ममचिन्त्यं तत् पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥ १०५
तस्मै भगवते नित्यं नमस्कारं प्रकुर्म्महे।
महादेवाय देवाय देवदेवाय भङ्गिने ॥ १०६
नमो वेदरहस्याय नीलकण्ठाय वै नमः।
विभीषणाय शान्ताय स्थाणवे योगिने नमः ॥१०७
ब्रह्मणे वामदेवाय त्रिनेत्राय महीयसे।
शङ्कराय महेशाय गिरीशाय शिवाय च ॥ १०८
नमस्कुरुष्व सततं ध्यायस्व च महेश्वरम्।
संसारसागरादस्मादचिरादुद्धरिष्यति ॥ १०९
एवं स वासुदेवेन व्याहृतो मुनिपुङ्गवः।
जगाम मनसा देवमीशानं विश्वतोमुखम् ॥११०
प्रणम्य शिरसा कृष्णमनुज्ञातो महामुनिः।
जगाम चेप्सितं देशं देवदेवस्य शूलिनः ॥ १११
य इमं श्रावयेन्नित्यं लिङ्गाध्यायमनुत्तमम्।
शृणुयाद्वा पठेद्वापि सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ११२
श्रुत्वा सकृदपि ह्येतत् तपश्चरणमुत्तमम्।
वासुदेवस्य विप्रेन्द्राः पापं मुञ्चति मानवः ॥ ११३
जपेद्वाहरहर्नित्यं ब्रह्मलोके महीयते।
एवमाह महायोगी कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ॥ ११४

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे सोमवंशे यदुवंशानुकीर्त्तने कृष्णतपस्यायां लिङ्गाविर्भावोनाम षड्विंशोऽध्यायः॥२६॥

सप्तविंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

ततो लब्धवरः कृष्णो जाम्बवत्यां महेश्वरात्।
अजीजनन्महात्मानं शाम्बमात्मजमुत्तमम् ॥ १
प्रद्युम्नस्य ह्यभूत् पुत्त्रो ह्यनिरुद्धो महाबलः।
तावुभौ गुणसम्पन्नौ कृष्णस्यैवापरे तनू ॥ २
हत्वा च कंसं नरकमन्यांश्च शतशोऽसुरान्।
विजित्य लीलया शक्रं जित्वा बाणं महासुरम् ॥ ३
स्थापयित्वा जगत् कृत्स्नं लोके धर्म्मांश्च शाश्वतान्।
चक्रे नारायणो गन्तुं स्वस्थानं बुद्धिमुत्तमाम् ॥ ४
एतस्मिन्नन्तरे विप्रा भृग्वाद्याः कृष्णमीश्वरम्।
आजग्मुर्द्वारकां द्रष्टुं कृतकार्य्यं सनातनम् ॥ ५
स तानुवाच विश्वात्मा प्रणिपत्याभिपूज्य च।
आसनेषूपविष्टान् वै सह रामेण धीमता ॥ ६
गमिष्यामि परं स्थानं स्वकीयं विष्णुसंज्ञितम्।
कृतानि सर्व्वकार्य्याणि प्रसीदध्वं मुनीश्वराः ॥ ७
इदं कलियुगं घोरं सम्प्राप्तमधुनाऽशुभम्।

भविष्यन्ति जनाः सर्व्वे ह्यस्मिन् पापानुवर्त्तिनः ॥ ८
प्रवर्त्तयध्वं विज्ञानमज्ञानाद्ध हितावहम्।
येनेमे कलिजैः पापैर्मुच्यन्ते हि द्विजोत्तमाः ॥ ९
ये मां जनाः संस्मरन्ति कलौ सकृदपि प्रभुम्।
तेषां नश्यति तत् पापं भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥ १०
येऽर्चयिष्यन्ति मां भक्त्या नित्यं कलियुगे द्विजाः।
विधिना वेददृष्टेन ते गमिष्यन्ति तत्पदम् ॥ ११
ये ब्राह्मणा वंशजाता युष्माकं वै सहस्रशः।
तेषां नारायणे भक्तिर्भविष्यति कलौ युगे ॥ १२
परात्परतरं यान्ति नारायणपरा जनाः।
न ते तत्र गमिष्यन्ति ये द्विषन्ति महेश्वरम् ॥ १३
ध्यानं योगस्तपस्तप्तं ज्ञानं यज्ञादिको विधिः।
तेषां विनश्यति क्षिप्रं ये निन्दन्ति महेश्वरम् ॥ १४
यो मां समर्च्चयेन्नित्यमेकान्तं भावमाश्रितः।
विनिन्दन् देवमीशानं स याति नरकायुतम् ॥ १५
तस्मात् सम्परिहर्त्तव्या निन्दा पशुपतेर्द्विजाः।
कर्म्मणा मनसा वाचा मद्भक्तेष्वपि यत्नतः ॥ १६
ये च दक्षाध्वरे शप्ता दधीचेन द्विजोत्तमाः।
भविष्यन्ति लौ भक्तैः परिहार्य्याः प्रयत्नतः ॥ १७
द्विषन्तो देवमीशानं युष्माकं वंशसम्भवाः।
शप्ताश्च गौतमेनोर्व्व्यां न सम्भाष्या द्विजोत्तमैः ॥ १८
एवमुक्तास्तु कृष्णेन सर्व्वे ते वै महर्षयः।
ओमित्युक्ता ययुस्तूर्णं स्वानि स्थानानि सत्तमाः ॥१९
ततो नारायणः कृष्णो लीलयैव जगन्मयः।
संहृत्य स्वकुलं सर्व्वं ययौ तत् परमं पदम् ॥ २०
इत्येष वः समासेन राज्ञां वंशः सुकीर्त्तितः।
न शक्यो विस्तराद्वक्तुं किं भूयः श्रोतुमिच्छथ ॥ २१
यः पठेच्छृणुयाद्वापि वंशानां कथनं शुभम्।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः स्वर्गलोके महीयते ॥ २२

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे राजवंशानुकीर्त्तनं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥२७॥

अष्टाविंशोऽध्यायः।

ऋषय ऊचुः।

कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम्।
एषां प्रभावं सूताद्य कथयस्व समासतः ॥ १

सूत उवाच।

गते नारायणे कृष्णे स्वमेव परमं पदम्।
पार्थः परमधर्म्मात्मा पाण्डवः शत्रुतापनः ॥ २
कृत्वा चैवोत्तरविधिं शोकेन महतावृतः।
अपश्यत् पथि गच्छन्तं कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ॥ ३
शिष्यैः प्रशिष्यैरभितः संवृतं ब्रह्मवादिनम्।
पपात दण्डवद्भूमौ त्यक्त्वा शोकं तदार्ज्जुनः ॥ ४
उवाच परमप्रीत्या कस्माद्देशान्महामुने।
इदानीं गच्छसि क्षिप्रं कं वा देशं प्रति प्रभो ॥ ५
सन्दर्शनाद्वै भवतः शोको मे विपुलो गतः।
इदानीं मम यत् कार्य्यं ब्रूहि पद्मदलेक्षण ॥ ६
तमुवाच महायोगी कृष्णद्वैपायनः स्वयम्।
उपविश्य नदीतीरे शिष्यैः परिवृतो मुनिः ॥ ७

व्यास उवाच।

इदं कलियुगं घोरं सम्प्राप्तं पाण्डुनन्दन।
ततो गच्छामि देवस्य पुरीं वाराणसीं शुभाम् ॥ ८
अस्मिन् कलियुगे घोरे लोकाः पापानुवर्त्तिनः।
भविष्यन्ति महावाहो वर्णाश्रमविवर्ज्जिताः ॥ ९
नान्यत् पश्यामि जन्तूनां मुक्त्वा वाराणसीं पुरीम्।
सर्व्वपापोपशमनं प्रायश्चित्तं कलौ युगे ॥ १०
कृतं त्रेता द्वापरञ्च सर्व्वेष्वेतेषु ते नराः।
भविष्यन्ति महात्मानो धार्म्मिकाः सत्यवादिनः ॥ ११
त्वं हि लोकेषु विख्यातो धृतिमान् जनवत्सलः।
पालयाद्य परं धर्म्मं स्वकीयं मुच्यसे भयात् ॥ १२
एवमुक्तो भगवता पार्थः परपुरञ्जयः।
पृष्टवान् प्रणिपत्यासौ युगधर्म्मान् द्विजोत्तमाः ॥ १३
तस्मै प्रोवाच सकलं मुनिः सत्यवतीसुतः।
प्रणम्य देवमीशानं युगधर्म्मान् सनातनान् ॥ १४

व्यास उवाच।

वक्ष्यामि ते समासेन युगधर्म्मान् नरेश्वर।
न शक्यते मया राजन् विस्तरेणाभिभाषितुम् ॥१५
आद्यं कृतयुगं प्रोक्तं ततस्त्रेतायुगं बुधैः।
तृतीयं द्वापरं पार्थ चतुर्थं कलिरुच्यते ॥ १६
ध्यानं तपः कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते।
द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेकं कलौ युगे ॥ १७
ब्रह्मा कृतयुगे देवस्त्रेतायां भगवान् रविः।

द्वापरे दैवतं विष्णुः कलौ देवो महेश्वरः ॥ १८
ब्रह्मा विष्णुस्तथा सूर्य्यः सर्व्व एव कलावपि।
पूज्यन्ते भगवान् रुद्रश्चतुर्ष्वपि पिनाकधृक् ॥ १९
आद्ये कृतयुगे धर्म्मश्चतुष्पादः प्रकीर्त्तितः।
त्रेतायुगे त्रिपादः स्याद्विपादो द्वापरे स्थितः।
त्रिपादहीनस्तिष्ये तु सत्तामात्रेण तिष्ठति ॥ २०
कृते तु मिथुनोत्पत्तिर्वृत्तिः साक्षाद्रसोल्लुसा।
प्रजास्तृप्ताः सदा सर्व्वाः सदानन्दाश्च भोगिनः ॥ २१
अधमोत्तमता तासां निर्व्विशेषाः पुरञ्जय।
तुल्यमायुः सुखं रूपं तासां तस्मिन् कृते युगे ॥ २२
विशोकाः सत्त्वबहुला एकान्तबहुलास्तथा।
ध्याननिष्ठास्तपोनिष्ठा महादेवपरायणाः ॥ २३
ता वै निष्कामचारिण्यो नित्यं मुदितमानसाः।
पर्व्वतोदधिवासिन्यो ह्यनिकेताः परन्तप ॥ २४
रसोल्लासः कालयोगात् त्रेताख्ये नश्यति द्विजाः।
तस्यां सिद्धौ प्रनष्टायामन्या सिद्धिरवर्त्तत ॥ २५
अपां सौक्ष्मे प्रतिहते तदा मेघात्मना तु वै।
मेघेभ्यः स्तनयित्नुभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसर्ज्जनम् ॥ २६
सकृदेव तया वृष्ट्या संयुक्ते पृथिवीतले।
प्रादुरासंस्तथा तासां वृक्षा वै गृहसंज्ञिताः ॥ २७
सर्व्वः प्रत्युपयोगस्तु तासां तेभ्यः प्रजायते।
वर्त्तयन्ति स्म तेभ्यस्तास्त्रेतायुगमुखे प्रजाः ॥ २८
ततः कालेन महता तासामेव विपर्य्ययात्।
रागलोभात्मको भावस्तदा ह्याकस्मिकोऽभवत् ॥२९
विपर्य्ययेण तासान्तु तेन तत्कालभाविताः।
प्रणश्यन्ति ततः सर्व्वे वृक्षास्ते गृहसंज्ञिताः ॥ ३०
ततस्तेषु प्रनष्टेषु विभ्रान्ता मैथुनोद्भवाः।
अभिध्यायन्ति तां सिद्धिं सत्याभिध्यायिनस्तदा ॥ ३१
प्रादुर्ब्बभूवुस्तासान्तु वृक्षास्ते गृहसंज्ञिताः।
वस्त्राणि ते प्रसूयन्ते फलान्याभरणानि च ॥ ३२
तेष्वेव जायते तासां गन्ध-वर्ण-रसान्वितम्।
अमाक्षिकं महावीर्य्यं पुटके पुटके मधु ॥ ३३
तेन ता वर्त्तयन्ति स्म त्रेतायुगमुखे प्रजाः।
हृष्टाः पुष्टास्तया सिद्ध्या सर्व्वा वै विगतज्वराः ॥३४
पुनः कालान्तरेणैव ततो लोभावृतास्तदा।
वृक्षांस्तान् पर्य्यगृह्णन्त मधु चामाक्षिकं बलात् ॥३५
तासां तेनापचारेण पुनर्लोभकृतेन वै।
प्रनष्टा मधुना सार्द्धं कल्पवृक्षाः क्वचित् क्वचित् ॥ ३६
शीतवर्षातपैस्तीव्रैस्तास्ततो दुःखिता भृशम्।
द्वन्द्वैः सम्पीड्यमानास्तु चक्रुरावरणानि च ॥ ३७
कृत्वा द्वन्द्वप्रतीघातान् वार्त्तोपायमचिन्तयन्।
नष्टेषु मधुना सार्द्धं कल्पवृक्षेषु वै तदा ॥ ३८
ततः प्रादुरभूत् तासां सिद्धिस्त्रेतायुगे पुनः।
वार्त्तायाः साधकास्तस्या वृष्टिस्तासां निकामतः॥३९
तासां वृष्ट्युदकानीह यानि निम्नगतानि तु।
अभवन् वृष्टिसन्तत्या स्रोतःस्थानानि निम्नगाः ॥ ४०
ये पुनस्तदपां स्तोका आपन्नाः पृथिवीतले।
अपां भूमेश्च संयोगादोषध्यस्तास्तदाभवन् ॥ ४१
अफालकृष्टाश्चानुप्ता ग्राम्यारण्याश्चतुर्द्दश।
ऋतुपुष्पफलैश्चैव वृक्षगुल्माश्च जज्ञिरे ॥ ४२
ततः प्रादुरभूत् तासां रागो लोभश्च सर्व्वशः।
अवश्यम्भावितार्थेन त्रेतायुगवशेन वै ॥ ४३
ततस्ताः पर्य्यगृह्णन्त नदीक्षेत्राणि पर्व्वतान्।
वृक्षगुल्मौषधीश्चैव प्रसह्य तु यथाबलम् ॥ ४४
विपर्य्ययेण तासां ता ओषध्यो विविशुर्महीम्।
पितामहनियोगेन दुदोह पृथिवीं पृथुः ॥ ४५
ततस्ता जगृहुः सर्व्वा ह्यन्योन्यं क्रोधमूर्च्छिताः।
आप्तदारधनाद्यास्तु बलात् कालबलेन च (क) ॥ ४६
मर्य्यादायाः प्रतिष्ठार्थं ज्ञात्वैतद्भगवानजः।
ससर्ज्ज क्षत्रियान् ब्रह्मा ब्राह्मणानां हिताय वै ॥४७
वर्णाश्रमव्यवस्थाञ्च त्रेतायां कृतवान् प्रभुः।
यज्ञप्रवर्त्तनञ्चैव पशुहिंसाविवर्ज्जितम् ॥ ४८
द्वापरेऽप्यथ विद्यन्ते मतिभेदात् सदा नृणाम्।
रागो लोभस्तथा युद्धं तत्त्वानामविनिश्चयः ॥ ४९
एको वेदश्चतुष्पादस्त्रिधा त्विह विभाव्यते।
वेदव्यासैश्चतुर्द्धा च व्यस्यते द्वापरादिषु ॥ ५०
ऋषिपुत्त्रैः पुनर्वेदा भिद्यन्ते दृष्टिविभ्रमैः।
मन्त्रब्राह्मणविन्यासैः स्वरवर्णविपर्य्ययैः ॥ ५१
संहिता ऋग्यजुःसाम्नां संहन्यन्ते श्रुतर्षिभिः।
सामान्योद्भावना चैव दृष्टिभेदैः क्वचित् क्वचित् ॥ ५२

(क) असुरा दानवाद्यास्तु बलात्कारबलेन त्विति क्वचित् पाठः।

आम्नाणां कल्पसूत्राणि ब्रह्मप्रवचनानि च ।
इतिहासपुराणानि धर्म्मशास्त्राणि सुव्रत ॥ ५३
अवृष्टिर्मरणञ्चैव तथैव व्याध्युपद्रवाः ।
वाङ्मनःकायजैर्दुःखैर्निर्व्वेदो जायते नृणाम् ॥ ५४
निर्व्वेदाज्जायते तेषां दुःखमोक्षविचारणा ।
विचारणाच्च वैराग्यं वैराग्याद्दोषदर्शनम् ॥ ५५
दोषाणां दर्शनाच्चैव द्वापरे ज्ञानसम्भवः ।
एषा रजस्तमोयुक्ता वृत्तिर्वै द्वापरे द्विजाः ॥ ५६
आद्ये कृते तु धर्म्मोऽस्ति स त्रेतायां प्रवर्त्तते ।
द्वापरे व्याकुलीभूय प्रणश्यति कलौ युगे ॥ ५७

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे युगधर्म्मानुकीर्त्तनेऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

तिष्ये मायामसूयाञ्च वधञ्चैव तपस्विनाम् ।
साधयन्ति नरा नित्यं तमसा व्याकुलीकृताः ॥ १
कलौ प्रमारको रोगः सततं क्षुद्भयं तथा ।
अनावृष्टिभयं घोरं देशानाञ्च विपर्य्ययः ॥ २
अधार्म्मिका निराहारा महाकोपाल्पतेजसः ।
अनृतं ब्रुवते लुब्धास्तिष्ये जाताः सुदुष्प्रजाः ॥ ३
दुरिष्टैर्दुरधीतैश्च दुराचारैर्दुरागमैः ।
विप्राणां कर्म्मदोषैश्च प्रजानां जायते भयम् ॥ ४
नाधीयते तदा वेदान् न यजन्ति द्विजातयः ।
यजन्ति यज्ञान् वेदांश्च पठन्ते चाल्पबुद्धयः ॥ ५
शूद्राणां मन्त्रयोगैश्च सम्बन्धो ब्राह्मणैः सह ।
भविष्यति कलौ तस्मिञ्छयनासनभोजनैः ॥ ६
राजानः शूद्रभूयिष्ठा ब्राह्मणान् बाधयन्ति च ।
भ्रूणहत्या वीरहत्या प्रजायेत नरेश्वरे ॥ ७
स्नानं होमं जपं दानं देवतानां तथार्च्चनम् ।
तथान्यानि च कर्म्माणि न कुर्व्वन्ति द्विजातयः ॥ ८
विनिन्दन्ति महादेवं ब्राह्मणान् पुरुषोत्तमम् ।
आम्नायधर्म्मशास्त्राणि पुराणानि कलौ युगे ॥ ९
कुर्व्वन्त्यवेददृष्टानि कर्म्माणि विविधानि च ।
स्वधर्म्मे तु रुचिर्नैव ब्राह्मणानां प्रजायते ॥ १०
कुशीलचर्य्याः पाषण्डैर्वृथारूपैः समावृताः ।
बहुयाचनका लोका भविष्यन्ति परस्परम् ॥ ११
अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
प्रमदाः केशशूलाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ १२
शुक्लदन्ताञ्जिताक्षाश्च मुण्डाः काषायवाससः ।
शूद्रा धर्म्मं चरिष्यन्ति युगान्ते समुपस्थिते ॥ १३
शस्यचौरा भविष्यन्ति तथा चैलाभिमर्षिणः ।
चौराश्चौरस्य हर्त्तारो हर्त्तुर्हन्ता तथापरः ॥ १४
दुःखप्रचुरताल्पायुर्देहोत्सादः सरोगता ।
अधर्म्माभिनिविष्टत्वं तमोवृत्तं कलौ स्मृतम् ॥ १५
काषायिणोऽथ निर्ग्रन्थास्तथा कापालिकाश्च ये ।
वेदविक्रयिणश्चान्ये तीर्थविक्रयिणः परे ॥ १६
आसनस्थान् द्विजान् दृष्ट्वा चालयन्त्यल्पबुद्धयः ।
ताड़यन्ति द्विजेन्द्रांश्च शूद्रा राजोपजीविनः ॥ १७
उच्चासनस्थाः शूद्राश्च द्विजमध्ये परन्तप ।
द्विजामानकरो राजा कलौ कालबलेन तु ॥ १८
पुष्पैश्च भूषणैश्चैव तथान्यैर्मङ्गलैर्द्विजाः ।
शूद्रान् परिचरन्त्यल्प-श्रुतभाग्यबलान्विताः ॥ १९
न प्रेक्षन्तेऽर्च्चितांश्चापि शूद्रा द्विजवरान् नृप ।
सेवावसरमालोक्य द्वारे तिष्ठन्ति च द्विजाः ॥ २०
वाहनस्थान् समावृत्य शूद्रान् शूद्रोपजीविनः ।
सेवन्ते ब्राह्मणास्तांस्तु स्तुवन्ति स्तुतिभिः कलौ ॥ २१
अध्यापयन्ति वै वेदान् शूद्रान् शूद्रोपजीविनः ।
एवं निर्व्वेदकानर्थान् नास्तिक्यं घोरमाश्रिताः ॥ २२
तपोयज्ञफलानान्तु विक्रेतारो द्विजोत्तमाः ।
यतयश्च भविष्यन्ति शतशोऽथ सहस्रशः ॥ २३
नाशयन्तः स्वकं धर्म्मं नाधिगच्छन्ति तत्पदम् ।
गायन्ति लौकिकैर्गानैर्दैवतानि नराधिप ॥ २४
वामाः पाशुपताचारास्तथा वै पाञ्चरात्रिकाः ।
भविष्यन्ति कलौ तस्मिन् ब्राह्मणाः क्षत्त्रियास्तथा ॥ २५
ज्ञाने कर्म्मण्यपगते लोके निष्क्रियतां गते ।
कीट-मूषिक-सर्पाश्च धर्षयिष्यन्ति मानुषान् ॥ २६
कुर्व्वन्ति चावताराणि ब्राह्मणानां कुलेषु वै ।
दधीचशापनिर्द्दग्धाः पुरा दक्षाध्वरे द्विजाः ॥ २७
निन्दन्ति च महादेवं तमसाविष्टचेतसः ।
वृथा धर्म्मं चरिष्यन्ति कलौ तस्मिन् युगान्तिमे ॥ २८

ये चान्ये शापनिर्द्दग्धा गौतमस्य महात्मनः।
सर्व्वे तेऽवतरिष्यन्ति ब्राह्मणास्तासु योनिषु ॥ २९
विनिन्दन्ति हृषीकेशं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः।
वेदवाह्यव्रताचारा दुराचारा वृथाश्रमाः ॥ ३०
मोहयन्ति जनान् सर्व्वान् दर्शयित्वा फलानि च।
तमसाविष्टमनसो वैड़ालव्रतिकाधमाः ॥ ३१
कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः।
तदेव साधयेन्नॄणां (क) देवतानाञ्च दैवतम् ॥ ३२
करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः।
श्रौतस्मार्त्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥ ३३
उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम्।
सर्व्ववेदान्तसारं हि धर्म्मान् वेदनिदर्शितान् ॥ ३४
ये तं प्रीता निषेवन्ते येन केनोपचारतः।
विजित्य कलिजान् दोषान् यान्ति ते परमं पदम्॥३५
अनायासेन सुमहत् पुण्यमाप्नोति मानवः।
अनेकदोषदुष्टस्य कलेरेको महान् गुणः ॥ ३६
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन प्राप्य माहेश्वरं युगम्।
विशेषाद्ब्राह्मणो रुद्रमीशानं शरणं व्रजेत् ॥ ३७
ये नमन्ति विरूपाक्षमीशानं कृत्तिवाससम्।
प्रसन्नचेतसो रुद्रं ते यान्ति परमं पदम् ॥ ३८
यथा रुद्रनमस्कारः सर्व्वकामफलो ध्रुवः।
अन्यदेवनमस्कारान्न तत् फलमवाप्नुयात् ॥ ३९
एवंविधे कलियुगे दोषाणामेव शोधनम्।
महादेवनमस्कारो ध्यानं दानमिति श्रुतिः ॥ ४०
तस्मादधीश्वरानन्यांस्त्यक्त्वा देवं महेश्वरम्।
समाश्रयेद्विरूपाक्षं यदीच्छेत् परमं पदम् ॥ ४१
नार्च्चयन्तीह ये रुद्रं शिवं त्रिदशवन्दितम्।
तेषां दानं तपो यज्ञो वृथा जीवितमेव च ॥ ४२
नमो रुद्राय महते देवदेवाय शूलिने।
त्र्यम्बकाय त्रिनेत्राय योगिनां गुरवे नमः ॥ ४३
नमोऽस्तु देवदेवाय महादेवाय वेधसे।
शम्भवे स्थाणवे नित्यं शिवाय परमेष्ठिने ॥ ४४
नमः सोमाय रुद्राय महाग्रासाय हेतवे।
प्रपद्येऽहं विरूपाक्षं शरण्यं ब्रह्मचारिणम् ॥ ४५
महादेवं महायोगमीशानञ्चाम्बिकापतिम्।

(क) न देवता भवन्नृणामिति पाठान्तरं क्वचित्।

योगिनां योगदातारं योगमायासमावृतम् ॥ ४६
योगिनां गुरुमाचार्यं योगगम्यं पिनाकिनम्।
संसारतारकं रुद्रं ब्रह्माणं ब्रह्मणोऽधिपम् ॥ ४७
शाश्वतं सर्व्वगं शान्तं ब्रह्मण्यं ब्राह्मणप्रियम्।
कपर्द्दिनं कलामूर्त्तिममूर्त्तिममरेश्वरम् ॥ ४८
एकमूर्त्तिं महामूर्त्तिं वेदवेद्यं दिवस्पतिम्।
नीलकण्ठं विश्वमूर्त्तिं व्यापिनं विश्वरेतसम् ॥ ४९
कालाग्निं कालदहनं कामदं कामनाशनम्।
नमस्ये गिरिशं देवं चन्द्रावयवभूषणम् ॥ ५०
विलोहितं लेलिहानमादित्यं परमेष्ठिनम्।
उग्रं पशुपतिं भीमं भास्करं तमसः परम् ॥ ५१
इत्येतल्लक्षणं प्रोक्तं युगानां वै समासतः।
अतीतानागतानां वै यावन्मन्वन्तरक्षयम् ॥ ५२
मन्वन्तरेण चैकेन सर्व्वाण्येवान्तराणि वै।
व्याख्यातानि न सन्देहः कल्पः कल्पेन चैव हि ॥ ५३
मन्वन्तरेषु चैतेषु अतीतानागतेषु वै।
तुल्याभिमानिनः सर्व्वे नामरूपैर्भवन्त्युत ॥ ५४
एवमुक्तो भगवता किरीटी श्वेतवाहनः।
बभार परमां भक्तिमीशानेऽव्यभिचारिणीम् ॥ ५५
नमश्चकार तमृषिं कृष्णद्वैपायनं प्रभुम्।
सर्व्वज्ञं सर्व्वकर्त्तारं साक्षाद्विष्णुं व्यवस्थितम् ॥ ५६
तमुवाच पुनर्व्यासः पार्थं परपुरञ्जयम्।
कराभ्यां सुशुभाभ्याञ्च संस्पृश्य प्रणतं मुनिः ॥ ५७
धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि त्वादृशोऽन्यो न विद्यते।
त्रैलोक्ये शङ्करे नूनं भक्तः परपुरञ्जयः ॥ ५८
दृष्टवानसि तं देवं विश्वाक्षं विश्वतोमुखम्।
प्रत्यक्षमेव सर्व्वेषां रुद्रं सर्व्वजगन्मयम् ॥ ५९
ज्ञानं तदैश्वरं दिव्यं यथावद्विदितं त्वया।
स्वयमेव हृषीकेशः प्रीत्योवाच सनातनः ॥ ६०
गच्छ गच्छ स्वकं स्थानं न शोकं कर्त्तुमर्हसि।
व्रजस्व परया भक्त्या शरण्यं शरणं शिवम् ॥ ६१
एवमुक्त्वा स भगवाननुगृह्यार्ज्जुनं प्रभुः।
जगाम शङ्करपुरीं समाराधयितुं भवम् ॥ ६२
पाण्डवेयोऽपि तद्वाक्यात् सम्प्राप्य शरणं शिवम्।
सन्त्यज्य सर्व्वकर्म्माणि तद्भक्त्या तत्परमोऽभवत् ॥ ६३
नार्ज्जुनेन समः शम्भोर्भक्त्या भूतो भविष्यति।

मुक्त्वा सत्यवतीसूनुं कृष्णं वा देवकीसुतम् ॥ ६४
तस्मै भगवते नित्यं नमः शान्ताय धीमते।
पाराशर्य्याय मुनये व्यासायामिततेजसे ॥ ६५
कृष्णद्वैपायनः साक्षाद्विष्णुरेव सनातनः।
को ह्यन्यस्तत्त्वतो रुद्रं वेत्ति तं परमेश्वरम् ॥ ६६
नमस्कुरुध्वं तमृषिं कृष्णं सत्यवतीसुतम्।
पाराशर्य्यं महात्मानं योगिनं विष्णुमव्ययम् ॥ ६७
एवमुक्तास्तु मुनयः सर्व्वे एव समाहिताः।
प्रणेमुस्तं महात्मानं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ ६८

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे व्यासार्ज्जुन-संवादे युगधर्म्मे एकोनत्रिंशोऽध्यायः॥२९॥

त्रिंशोऽध्यायः।

ऋषय ऊचुः।

प्राप्य वाराणसीं दिव्यां कृष्णद्वैपायनो मुनिः।
किमकार्षीन्महाबुद्धिः श्रोतुं कौतूहलं हि नः ॥ १

सूत उवाच।

प्राप्य वाराणसीं दिव्यामुपस्पृश्य महामुनिः।
पूजयामास जाह्नव्यां देवं विश्वेश्वरं शिवम् ॥ २
तमागतं मुनिं दृष्ट्वा तत्र ये निवसन्ति वै।
पूजयाञ्चक्रिरे व्यासं मुनयो मुनिपुङ्गवम् ॥ ३
पप्रच्छुः प्रणताः सर्व्वे कथां पापप्रणाशिनीम्।
महादेवाश्रयां पुण्यां मोक्षधर्म्मान् सनातनान् ॥ ४
स चापि कथयामास सर्व्वज्ञो भगवानृषिः।
माहात्म्यं देवदेवस्य धर्म्मान् वेदनिदर्शितान् ॥ ५
तेषां मध्ये मुनीन्द्राणां व्यासशिष्यो महामुनिः।
पृष्टवान् जैमिनिर्व्यासं गूढमर्थं सनातनम् ॥ ६

जैमिनिरुवाच।

भगवन् संशयञ्चैकं छेत्तुमर्हसि सर्व्ववित्।
न विद्यते ह्यविदितं भवता परमर्षिणा ॥ ७
केचिद्ध्यानं प्रशंसन्ति धर्म्ममेवापरे जनाः।
अन्ये सांख्यं तथा योगं तपस्त्वन्ये महर्षयः ॥ ८
ब्रह्मचर्य्यमथो मौनमन्ये प्राहुर्महर्षयः।
अहिंसां सत्यमप्यन्ये सन्न्यासमपरे विदुः ॥ ९
केचिद्दयां प्रशंसन्ति दानमध्ययनं तथा।
तीर्थयात्रां तथा केचिदन्ये चेन्द्रियनिग्रहम् ॥ १०
किमेषाञ्च भवेच्छ्रेयः प्रब्रूहि मुनिपुङ्गव।
यदि वा विद्यतेऽप्यन्यद्गुह्यं तद्वक्तुमर्हसि ॥ ११
श्रुत्वा स जैमिनेर्वाक्यं कृष्णद्वैपायनो मुनिः।
प्राह गम्भीरया वाचा प्रणम्य वृषकेतनम् ॥ १२

भगवानुवाच।

साधु साधु महाभाग यत् पृष्टं भवता मुने।
वक्ष्ये गुह्यतमाद्गुह्यं शृण्वन्त्वन्ये महर्षयः ॥ १३
ईश्वरेण पुरा प्रोक्तं ज्ञानमेतत् सनातनम्।
गूढमप्राज्ञविद्विष्टं सेवितं सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १४
नाश्रद्दधाने दातव्यं नाभक्ते परमेष्ठिनः।
नावेदविदुषे देयं ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ॥ १५
मेरुशृङ्गे पुरा देवमीशानं त्रिपुरद्विषम्।
देवासनगता देवी महादेवमपृच्छत ॥ १६

श्रीदेव्युवाच।

देवदेव महादेव भक्तानामार्त्तिनाशन।
कथं त्वां पुरुषो देवमचिरादेव पश्यति ॥ १७
सांख्ययोगस्तपो ध्यानं कर्म्मयोगश्च वैदिकः।
आयासबहुलान्याहुर्यानि चान्यानि शङ्कर ॥ १८
येन विभ्रान्तचित्तानां विज्ञानां योगिनामपि।
दृश्यो हि भगवान् सूक्ष्मः सर्व्वेषामपि देहिनाम्॥१९
एतद्गुह्यतमं ज्ञानं गूढं ब्रह्मादिसेवितम्।
हिताय सर्व्वभक्तानां ब्रूहि कामाङ्गनाशन ॥ २०

ईश्वर उवाच।

अवाच्यमेतद्गूढार्थं ज्ञानमज्ञैर्बहिष्कृतम्।
वक्ष्ये तव यथातत्त्वं यदुक्तं परमर्षिभिः ॥ २१
परं गुह्यतमं क्षेत्रं मम वाराणसी पुरी।
सर्व्वेषामेव भूतानां संसारार्णवतारिणी ॥ २२
तस्मिन् भक्ता महादेवि मदीयं व्रतमाश्रिताः।
निवसन्ति महात्मानः परं नियममाश्रिताः ॥ २३
उत्तमं सर्व्वतीर्थानां स्थानानामुत्तमञ्च यत्।
ज्ञानानामुत्तमं ज्ञानमविमुक्तं परं मम ॥ २४
स्थानान्तरे पवित्राणि तीर्थान्यायतनानि च।

श्मशाने संस्थितान्येव दिवि भूमिगतानि च ॥ २५
भूर्लोके नैव संलग्नमन्तरीचे ममालयम्।
अविमुक्ता न पश्यन्ति मुक्ता पश्यन्ति चेतसा ॥ २६
श्मशानमेतद्विख्यातमविमुक्तमिति स्मृतम्।
कालो भूत्वा जगदिदं संहराम्यत्र सुन्दरि ॥ २७
देवीदं सर्व्वगुह्यानां स्थानं प्रियतमं मम।
मद्भक्ता यत्र गच्छन्ति मामेव प्रविशन्ति ते ॥ २८
दत्तं जप्तं हुतञ्चेष्टं तपस्तप्तं कृतञ्च यत्।
ध्यानमध्ययनं ज्ञानं सर्व्वं तत्राचयं भवेत् ॥ २९
जन्मान्तरसहस्रेषु यत् पापं पूर्व्वसञ्चितम्।
अविमुक्ते प्रविष्टस्य तत् पूर्व्वं व्रजति चयम् ॥ ३०
ब्राह्मणाः चत्रिया वैश्याः शूद्रा ये वर्णसङ्कराः।
स्त्रियो म्लेच्छाश्च ये चान्ये सङ्कीर्णाः पापयोनयः॥३१
कीटाः पिपीलिकाश्चैव ये चान्ये मृग-पचिणः।
कालेन निधनं प्राप्ता अविमुक्ते वरानने ॥ ३२
चन्द्रार्द्धमौलयस्त्र्याचा महावृषभवाहनाः।
शिवे मम पुरे देवि जायन्ते तत्र मानवाः ॥ ३३
नाविमुक्ते मृतः कश्चिन्नरकं याति किल्बिषी।
ईश्वरानुगृहीता हि सर्व्वे यान्ति परां गतिम् ॥ ३४
मोचं सुदुर्लभं ज्ञात्वा संसारञ्चातिभीषणम्।
अश्मना चरणौ हत्वा वाराणस्यां वसेन्नरः ॥ ३५
दुर्लभा तपसा चापि मृतस्य परमेश्वरि।
यत्र तत्र विपन्नस्य गतिः संसारमोचणी ॥ ३६
प्रसादाद्दह्यते ह्येनो मम शैलेन्द्रनन्दिनि।
अवाबुधा न पश्यन्ति मम मायाविमोहिताः ॥ ३७
अविमुक्तं न पश्यन्ति मूढ़ा ये तमसावृताः।
विण्मूत्ररेतसां मध्ये संविशन्ति पुनःपुनः ॥ ३८
हन्यमानोऽपि यो देवि विघ्नैर्विघ्नशतैरपि।
स याति परमं स्थानं यत्र गत्वा न शोचति ॥ ३९
जन्म-मृत्यु-जरामुक्तं परं याति शिवालयम्।
अपुनर्मरणानां हि सा गतिर्मोचकाङ्क्षिणाम् ॥ ४०
यां प्राप्य कृतकृत्यः स्यादिति मन्येत पण्डितः।
न दानैर्न तपोभिश्च न यज्ञैर्नापि विद्यया ॥ ४१
प्राप्यते गतिरुत्कृष्टा याऽविमुक्ते तु लभ्यते।
नानावर्णा विवर्णाश्च चण्डालाद्या जुगुप्सिताः ॥ ४२
किल्बिषैः पूर्णदेहा ये प्रकृष्टैस्तापकैस्तथा।
भेषजं परमं तेषामविमुक्तं विदुर्बुधाः ॥ ४३
अविमुक्तं परं ज्ञानमविमुक्तं परं पदम्।
अविमुक्तं परं तत्त्वमविमुक्तं परं शिवम् ॥ ४४
कृत्वा वै नैष्ठिकीं दीक्षामविमुक्ते वसन्ति ये।
तेषां तत् परमं ज्ञानं ददाम्यन्ते परं पदम् ॥ ४५
प्रयागं नैमिषं पुण्यं श्रीशैलोऽथ हिमालयः।
केदारं भद्रकर्णञ्च गया पुष्करमेव च ॥ ४६
कुरुचेत्रं रुद्रकोटिर्नर्म्मदा हाटकेश्वरम्।
शालग्रामञ्च कुब्जाम्रं कोकामुखमनुत्तमम् ॥ ४७
प्रभासं विजयेशानं गोकर्णं शङ्कुकर्णकम्।
एतानि पुण्यस्थानानि त्रैलोक्ये विश्रुतानि च।
न यास्यन्ति परं मोचं वाराणस्यां यथा मृताः ॥४८
वाराणस्यां विशेषेण गङ्गा त्रिपथगामिनी।
प्रविष्टा नाशयेत् पापं जन्मान्तरशतैः कृतम् ॥ ४९
अन्यत्र सुलभा गङ्गा श्राद्धं दानं तथा जपः।
व्रतानि सर्व्वमेवैतद्वाराणस्यां सुदुर्लभम् ॥ ५०
यजेत् तु जुहुयान्नित्यं दद्यात्यर्चयतेऽपरान्।
वायुभचश्च सततं वाराणस्यां स्थितो नरः ॥ ५१
यदि पापो यदि शठो यदि चाधार्म्मिको नरः।
वाराणसीं समासाद्य पुनाति स कुलत्रयम् ॥ ५२
वाराणस्यां महादेवं ये स्तुवन्त्यर्चयन्ति च।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तास्ते विज्ञेया गणेश्वराः ॥ ५३
अन्यत्र योगाज्ज्ञानाद्वा सन्न्यासादथवान्यतः।
प्राप्यते तत् परं स्थानं सहस्रेणैव जन्मना ॥ ५४
ये भक्ता देवदेवेशे वाराणस्यां वसन्ति वै।
ते विन्दन्ति परं मोचमेकेनैव तु जन्मना ॥ ५५
यत्र योगस्तथा ज्ञानं मुक्तिरेकेन जन्मना।
अविमुक्तं समासाद्य नान्यद्गच्छेत् तपोवनम् ॥ ५६
यतो मया न मुक्तं तदविमुक्तमिति स्मृतम्।
तदेव गुह्यं गुह्यानामेतद्विज्ञाय मुच्यते ॥ ५७
ज्ञान-ध्याननिविष्टानां परमानन्दमिच्छताम्।
या गतिर्विहिता सुभ्रु साविमुक्ते मृतस्य तु ॥ ५८
यानि कान्यविमुक्तानि देवैरुक्तानि नित्यशः।
पुरी वाराणसी तेभ्यः स्थानेभ्योऽप्यधिका शुभा॥५९
यत्र साचान्महादेवो देहान्ते स्वयमीश्वरः।
व्याचष्टे तारकं ब्रह्म तथैव ह्यविमुक्तकम् ॥ ६०

यत् तत् परतरं तत्त्वमविमुक्तमिति स्मृतम्।
एकेन जन्मना देवि वाराणस्यां तदाप्यते ॥ ६१
भ्रूमध्ये नाभिमध्ये च हृदयेऽपि च मूर्द्धनि।
यथाविमुक्तमादित्ये वाराणस्यां व्यवस्थितम् ॥ ६२
वरणायास्तथा चास्या मध्ये वाराणसी पुरी।
तत्रैव संस्थितं तत्त्वं नित्यमेवाविमुक्तकम् ॥ ६३
वाराणस्याः परं स्थानं न भूतं न भविष्यति।
यथा नारायणो देवो महादेवाद्दिवेश्वरात् ॥ ६४
तत्र देवाः सगन्धर्व्वाः सयक्षोरगराक्षसाः।
उपासते मां सततं देवदेवः पितामहः ॥ ६५
महापातकिनो ये च ये तेभ्यः पापकृत्तमाः।
वाराणसीं समासाद्य ते यान्ति परमां गतिम् ॥ ६६
तस्मान्मुमुक्षुर्नियतो वसेच्चामरणान्तिकम्।
वाराणस्यां महादेवि ज्ञानं लब्ध्वा विमुच्यते ॥ ६७
किन्तु विघ्ना भविष्यन्ति पापोपहतचेतसाम्।
ततो नैव चरेत् पापं कायेन मनसा गिरा ॥ ६८
एतद्रहस्यं वेदानां पुराणानां द्विजोत्तमाः।
अविमुक्ताश्रयं ज्ञानं न किञ्चिद्वेद्मि तत्परम् ॥ ६९
देवतानामृषीणाञ्च शृण्वतां परमेष्ठिनाम्।
देव्यै देवेन कथितं सर्व्वपापविनाशनम् ॥ ७०
यथा नारायणः श्रेष्ठो देवानां पुरुषोत्तमः।
यथेश्वराणां गिरिशः स्थानानाञ्चैतदुत्तमम् ॥ ७१
यः समाराधितो रुद्रः पूर्व्वस्मिन्नेव जन्मनि।
ते विन्दन्ति परं क्षेत्रमविमुक्तं शिवालयम् ॥ ७२
कलिकल्मषसम्भूता येषामुपहता मतिः।
न तेषां वीक्षितुं शक्यं स्थानं तत् परमेष्ठिनः ॥ ७३
ये स्मरन्ति सदा कालं विन्दन्ति च पुरीमिमाम्।
तेषां विनश्यति क्षिप्रमिहामुत्र च पातकम् ॥ ७४
यानि चेह प्रकुर्व्वन्ति पातकानि कृतालयाः।
नाशयेत् तानि सर्व्वाणि देवः कालतनुः शिवः ॥ ७५
आगच्छतामिदं स्थानं सेवितुं मोक्षकाङ्क्षिणाम्।
मृतानां वै पुनर्जन्म न भूयो भवसागरे ॥ ७६
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेन्नरः।
योगी वाप्यथवायोगी पापी वा पुण्यकृत्तमः ॥ ७७
न लोकवचनात् पित्रोर्न चैव गुरुवादतः।
मतिरुत्क्रमणीया स्यादविमुक्तागतिं प्रति ॥ ७८

सूत उवाच।
एवमुक्त्वाथ भगवान् व्यासो वेदविदां वरः।
सहैव शिष्यप्रवरैर्वाराणस्यां चचार ह ॥ ७९

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे वाराणसीमाहात्म्ये त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।
स शिष्यैः संवृतो धीमान् गुरुर्द्वैपायनो मुनिः।
जगाम विपुलं लिङ्गमोङ्कारं मुक्तिदायकम् ॥ १
तत्राभ्यर्च्य महादेवं शिष्यैः सह महामुनिः।
प्रोवाच तस्य माहात्म्यं मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ २
इदं तद्विमलं लिङ्गमोङ्कारं नाम शोभनम्।
अस्य स्मरणमात्रेण मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥ ३
एतत् तत् परमं ज्ञानं पञ्चायतनमुत्तमम्।
अर्च्चितं मुनिभिर्नित्यं वाराणस्यां विमोक्षदम् ॥ ४
अत्र साक्षान्महादेवः पञ्चायतनविग्रहः।
रमते भगवान् रुद्रो जन्तूनामपवर्गदः ॥ ५
यत्तत् पाशुपतं ज्ञानं पञ्चार्थमिति कथ्यते।
तदेतद्विमलं लिङ्गमोङ्कारे समवस्थितम् ॥ ६
शान्त्यतीता परा शान्तिर्विद्या चैव यथाक्रमम्।
प्रतिष्ठा च निवृत्तिश्च पञ्चार्थं लिङ्गमैश्वरम् ॥ ७
पञ्चानामपि देवानां ब्रह्मादीनां यदाश्रयम्।
ओङ्कारबोधितं लिङ्गं पञ्चायतनमुच्यते ॥ ८
संस्मरेदैश्वरं लिङ्गं पञ्चायतनमव्ययम्।
देहान्ते तत् परं ज्योतिरानन्दं विशते पुनः ॥ ९
अत्र देवर्षयः पूर्व्वं सिद्धा ब्रह्मर्षयस्तथा।
उपास्य देवमीशानं प्राप्तवन्तः परं पदम् ॥ १०
मत्स्योदर्य्यास्तटे पुण्यं स्थानं गुह्यतमं शुभम्।
गोचर्म्ममात्रं विप्रेन्द्रा ओङ्कारेश्वरमुत्तमम् ॥ ११
कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं मध्यमेश्वरमुत्तमम्।
विश्वेश्वरं तथोङ्कारं कपर्द्दीश्वरमुत्तमम् ॥ १२
एतानि गुह्यलिङ्गानि वाराणस्यां द्विजोत्तमाः।
न कश्चिदिह जानाति विना शम्भोरनुग्रहात् ॥ १३
एवमुक्त्वा ययौ कृष्णः पाराशर्य्यो महामुनिः।

कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं द्रष्टं देवस्य शूलिनः ॥ १४
समभ्यर्च्च्य तथा शिष्येर्माहात्म्यं कृत्तिवाससः।
कथयामास विप्रेभ्यो भगवान् ब्रह्मवित्तमः ॥ १५
अस्मिन् स्थाने पुरा दैत्यो हस्ती भूत्वा भवान्तिकम्।
ब्राह्मणान् हन्तुमायातो येऽत्र नित्यमुपासते ॥ १६
तेषां लिङ्गान्महादेवः प्रादुरासीत् त्रिलोचनः।
रक्षणार्थं द्विजश्रेष्ठा भक्तानां भक्तवत्सलः ॥ १७
हत्वा गजाकृतिं दैत्यं शूलेनावज्ञया हरः।
वासस्तस्याकरोत् कृत्तिं कृत्तिवासेश्वरस्ततः ॥ १८
अत्र सिद्धिं परां प्राप्ता मुनयो मुनिपुङ्गवाः।
तेनैव च शरीरेण प्राप्तास्तत् परमं पदम् ॥ १९
विद्या विद्येश्वरा रुद्राः शिवा ये च प्रकीर्त्तिताः।
कृत्तिवासेश्वरं लिङ्गं नित्यमावृत्य संस्थिताः ॥ २०
ज्ञात्वा कलियुगं घोरमधर्म्मबहुलं जनाः।
कृत्तिवासं न मुञ्चन्ति कृतार्थास्ते न संशयः ॥ २१
जन्मान्तरसहस्रेण मोक्षोऽन्यत्राप्यते न वा।
एकेन जन्मना मोक्षः कृत्तिवासे तु लभ्यते ॥ २२
आलयः सर्व्वसिद्धानामेतत् स्थानं वदन्ति हि।
गोपितं देवदेवेन महादेवेन शम्भुना ॥ २३
युगे युगे ह्यत्र दान्ता ब्राह्मणा वेदपारगाः।
उपासते महादेवं जपन्ति शतरुद्रियम् ॥ २४
स्तुवन्ति सततं देवं महादेवं त्रियम्बकम्।
ध्यायन्तो हृदये नित्यं स्थाणुं सर्व्वोत्तमं शिवम् ॥ २५

गायन्ति सिद्धाः किल गीतकानि
वाराणसीं ये निवसन्ति विप्राः।
तेषामथैकेन भवेन मुक्ति-
र्ये कृत्तिवासं शरणं प्रपन्नाः ॥ २६
सम्प्राप्य लोके जगतामभीष्टं
सुदुर्लभं विप्रकुलेषु जन्म।
ध्यानं समादाय जपन्ति रुद्रं
ध्यायन्ति चित्ते यतयो महेशम् ॥ २७
आराधयन्ति प्रभुमीशितारं
वाराणसीमध्यगता मुनीन्द्राः।
यजन्ति यज्ञैरभिसन्धिहीनाः
स्तुवन्ति रुद्रं प्रणमन्ति शम्भुम् ॥ २८
नमो भवायामलभावधाम्ने
स्थाणुं प्रपद्ये गिरिशं पुराणम्।
स्मरामि रुद्रं हृदये निविष्टं
जाने महादेवमनेकरूपम् ॥ २९

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे वाराणसी-माहात्म्ये एकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

समाभाष्य मुनीन् धीमान् देवदेवस्य शूलिनः।
जगाम लिङ्गं तद्द्रष्टुं कपर्द्दीश्वरमव्ययम् ॥ १
स्नात्वा तत्र विधानेन तर्पयित्वा पितॄन् द्विजाः।
पिशाचमोचने तीर्थे पूजयामास शूलिनम् ॥ २
तत्राश्चर्य्यमपश्यंस्ते मुनयो गुरुणा सह।
मेनिरे क्षेत्रमाहात्म्यं प्रणेमुर्गिरिशं हरम् ॥ ३
कश्चिदभ्यागमत् तूर्णं शार्द्दूलो घोररूपधृक्।
मृगीमेकां भक्षयितुं कपर्द्दीश्वरमुत्तमम् ॥ ४
तत्र सा भीतहृदया कृत्वा कृत्वा प्रदक्षिणम्।
धावमाना सुसम्भ्रान्ता व्याघ्रस्य वशमागता ॥ ५
तां विदार्य्य नखैस्तीक्ष्णैः शार्द्दूलः सुमहाबलः।
जगाम चान्यद्विजनं स दृष्ट्वा तान् मुनीश्वरान् ॥ ६
मृतमात्रा च सा बाला कपर्द्दीशाग्रतो मृगी।
अदृश्यत महाज्वाला व्योम्नि सूर्य्यसमप्रभा ॥ ७
त्रिनेत्रा नीलकण्ठा च शशाङ्काङ्कितशेखरा।
वृषाधिरूढ़ा पुरुषैस्तादृशैरेव संयता ॥ ८
पुष्पवृष्टिं विमुञ्चन्ति खेचरास्तस्य मूर्द्धनि।
गणेश्वरः स्वयं भूत्वा न दृष्टस्तत्क्षणात् ततः ॥ ९
दृष्ट्वैतदाश्चर्य्यवरं जैमिनिप्रमुखास्तदा।
कपर्द्दीश्वरमाहात्म्यं पप्रच्छुर्गुरुमच्युतम् ॥ १०
तेषां प्रोवाच भगवान् देवाग्रे चोपविश्य सः।
कपर्द्दीशस्य माहात्म्यं प्रणम्य वृषभध्वजम् ॥ ११
इदं देवस्य तल्लिङ्गं कपर्द्दीश्वरमुत्तमम्।
स्मृत्वैवाशेषपापौघं क्षिप्रमस्य विनश्यति ॥ १२
कामक्रोधादयो दोषा वाराणस्यां निवासिनः।

विप्राः सर्व्वे विनश्यन्ति कपर्द्दीश्वरपूजनात् ॥ १३
तस्मात् सदैव द्रष्टव्यं कपर्द्दीश्वरमुत्तमम्।
पूजितव्यं प्रयत्नेन स्तोतव्यं वैदिकैः स्तवैः ॥ १४
ध्यायतामत्र नियतं योगिनां शान्तचेतसाम्।
जायते योगसिद्धिश्च षण्मासेन न संशयः ॥ १५
ब्रह्महत्यादिपापानि विनश्यन्त्यस्य पूजनात्।
पिशाचमोचने कुण्डे स्नातस्यात्र समीपतः ॥ १६
अस्मिन् क्षेत्रे पुरा विप्रस्तपस्वी शंसितव्रतः।
शङ्कुकर्ण इति ख्यातः पूजयामास शूलिनम् ॥ १७
जजाप रुद्रमनिशं प्रणवं रुद्ररूपिणम्।
पुष्प-धूपादिभिः स्तोत्रैर्नमस्कारैः प्रदक्षिणैः ॥ १८
उवास तत्र योगात्मा कृत्वा दीक्षान्तु नैष्ठिकीम्।
कदाचिदागतं प्रेतं पश्यति स्म क्षुधान्वितम् ॥ १९
अस्थिचर्म्मपिनद्धाङ्गं निश्वसन्तं मुहुर्म्मुहुः।
तं दृष्ट्वा स मुनिश्रेष्ठः कृपया परया युतः ॥ २०
प्रोवाच को भवान् कस्माद्देशाद्देशमिमं गतः।
तस्मै पिशाचः क्षुधया पीड्यमानोऽब्रवीद्वचः ॥ २१
पूर्व्वजन्मन्यहं विप्रो धन-धान्यसमन्वितः।
पुत्र-पौत्रादिभिर्युक्तः कुटुम्बभरणोत्सुकः ॥ २२
न पूजिता मया देवा गावोऽप्यतिथयस्तथा।
न कदाचित् कृतं पुण्यमल्पं वानल्पमेव वा ॥ २३
एकदा भगवान् रुद्रो गोवृषेश्वरवाहनः।
विश्वेश्वरो वाराणस्यां दृष्टः स्पृष्टो नमस्कृतः ॥ २४
तदा चिरेण कालेन पञ्चत्वमहमागतः।
न दृष्टं तन्मया घोरं यमस्य वदनं मुने ॥ २५
ईदृशीं योनिमापन्नः पैशाचीं क्षुधयार्द्दितः।
पिपासया परिक्रान्तो न जानामि हिताहितम् ॥ २६
यदि कश्चित् समुद्धर्त्तुमुपायं पश्यसि प्रभो।
कुरुष्व तं नमस्तुभ्यं त्वामहं शरणं गतः ॥ २७
इत्युक्तः शङ्कुकर्णोऽथ पिशाचमिदमब्रवीत्।
त्वादृशो न हि लोकेऽस्मिन् विद्यते पुण्यकृत्तमः।
यत् त्वया भगवान् पूर्व्वं दृष्टो विश्वेश्वरः शिवः ॥ २८
संस्पृष्टो वन्दितो भूयः कोऽन्यस्त्वत्सदृशो भुवि।
तेन कर्म्मविपाकेन देशमेतं समागतः ॥ २९
स्नानं कुरुष्व शीघ्रं त्वमस्मिन् कुण्डे समाहितः।
येनेमां कुत्सितां योनिं क्षिप्रमेव प्रहास्यसि ॥ ३०
स एवमुक्तो मुनिना पिशाचो
दयावता देववरं त्रिनेत्रम्।
स्मृत्वा कपर्द्दीश्वरमीशितारं
चक्रे समाधाय मनोऽवगाहम् ॥ ३१
तदावगाहान्मुनिसन्निधाने
ममार दिव्याभरणोपपन्नः।
अदृश्यतार्कप्रतिमे विमाने
शशाङ्कचिह्नाङ्कितचारुमौलिः ॥ ३२
विभाति रुद्रैरभितो दिविष्ठैः
समावृतो योगिभिरप्रमेयैः।
स बालखिल्यादिभिरेष देवो
यथोदये भानुरशेषदेवः ॥ ३३
स्तुवन्ति सिद्धा दिवि देवसङ्घा
नृत्यन्ति दिव्याप्सरसोऽभिरामाः।
मुञ्चन्ति वृष्टिं कुसुमाम्बुमिश्रां
गन्धर्व्व-विद्याधर-किन्नराद्याः ॥ ३४
संस्तूयमानोऽथ मुनीन्द्रसङ्घै-
रवाप्य बोधं भगवत्प्रसादात्।
समाविशन्मण्डलमेतदग्र्यं
त्रयीमयं यत्र विभाति रुद्रः ॥ ३५
दृष्ट्वाविमुक्तं स पिशाचभूतं
मुनिः प्रहृष्टो मनसा महेशम्।
विचिन्त्य रुद्रं कविमेकमग्र्यं
प्रणम्य तुष्टाव कपर्द्दिनं तम् ॥ ३६

शङ्कुकर्ण उवाच।

नमामि नित्यं परतः परस्ताद्-
गोप्तारमेकं पुरुषं पुराणम्।
व्रजामि योगेश्वरमीशितार-
मादित्यमग्निं कपिलाधिरूढ़म् ॥ ३७
त्वां ब्रह्मपारं हृदि सन्निविष्टं
हिरण्मयं योगिनमादिहीनम्।
व्रजामि रुद्रं शरणं दिविष्ठं
महामुनिं ब्रह्ममयं पवित्रम् ॥ ३८
सहस्रपादाक्षिशिरोऽभियुक्तं
सहस्रबाहुं तमसः परस्तात्।

त्वां ब्रह्मपारं प्रणमामि शम्भुं
हिरण्यगर्भाधिपतिं त्रिनेत्रम् ॥ ३९
यतः प्रसूतिर्जगतो विनाशो
येनावृतं सर्व्वमिदं शिवेन।
तं ब्रह्मपारं भगवन्तमीशं
प्रणम्य नित्यं शरणं प्रपद्ये ॥ ४०
अलिङ्गमालोकविहीनरूपं
स्वयंप्रभुं चित्पतिमेकरुद्रम्।
तं ब्रह्मपारं परमेश्वरं त्वां
नमस्करिष्ये न यतोऽन्यदस्ति ॥ ४१
यं योगिनस्त्यक्तसवीजयोगा
लब्ध्वा समाधिं परमात्मभूताः।
पश्यन्ति देवं प्रणतोऽस्मि नित्यं
तद्ब्रह्मपारं भवतः स्वरूपम् ॥ ४२
न यत्र नामानि विशेषक्लृप्ति-
र्न तादृशी तिष्ठति यत्स्वरूपम्।
तं ब्रह्मपारं प्रणतोऽस्मि नित्यं
स्वयम्भुवं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४३
यद्वेदवेदाभिरता विदेहं
सब्रह्मविज्ञानमभेदमेकम्।
पश्यन्त्यनेकं भवतः स्वरूपं
तद्ब्रह्मपारं प्रणतोऽस्मि नित्यम् ॥ ४४
यतः प्रधानं पुरुषः पुराणो
विवर्त्तते यं प्रणमन्ति देवाः।
नमामि तं ज्योतिषि सन्निविष्टं
कालं वृहन्तं भवतः स्वरूपम् ॥ ४५
व्रजामि नित्यं शरणं महेशं
स्थाणुं प्रपद्ये गिरिशं पुराणम्।
शिवं प्रपद्ये हरमिन्दुमौलिं
पिनाकिनं त्वां शरणं व्रजामि ॥ ४६
स्तुत्वैवं शङ्कुकर्णोऽसौ भगवन्तं कपर्द्दिनम्।
पपात दण्डवद्भूमौ प्रोच्चरन् प्रणवं शिवम् ॥ ४७
तत्क्षणात् परमं लिङ्गं प्रादुर्भूतं शिवात्मकम्।
ज्ञानमानन्दमद्वैतं कोटिकालाग्निसन्निभम् ॥ ४८
शङ्कुकर्णोऽथ मुक्तात्मा धर्म्मात्मा सर्व्वगोऽमलः।
निलिल्ये विमले लिङ्गे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४९
एतद्रहस्यमाख्यातं माहात्म्यञ्च कपर्द्दिनः।
न कश्चिद्वेत्ति तमसा विद्वानप्यत्र मुह्यति ॥ ५०
य इमां शृणुयान्नित्यं कथां पापप्रणाशिनीम्।
भक्तः पापविशुद्धात्मा रुद्रसामीप्यमाप्नुयात् ॥ ५१
पठेच्च सततं शुद्धो ब्रह्मपारं महास्तवम्।
प्रातर्मध्याह्नसमये स योगं प्राप्नुयान्नरः ॥ ५२
इहैव नित्यं वत्स्यामो देवदेवं कपर्द्दिनम्।
द्रक्ष्यामः सततं देवं पूजयामस्त्रिलोचनम् ॥ ५३
इत्युक्त्वा भगवान् व्यासः शिष्यैः सह महाद्युतिः।
उवास तत्र युक्तात्मा पूजयन् वै कपर्द्दिनम् ॥ ५४

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे वाराणसी-
माहात्म्ये द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥

त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

उषित्वा तत्र भगवान् कपर्द्दीशान्तिके पुनः।
ययौ द्रष्टुं मध्यमेशं बहुवर्षगणान् प्रभुः ॥ १
तत्र मन्दाकिनीं पुण्यामृषिसङ्घनिषेविताम्।
नदीं विमलपानीयां दृष्ट्वा हृष्टोऽभवन्मुनिः ॥ २
स तामन्वीक्ष्य मुनिभिः सह द्वैपायनः प्रभुः।
चकार भावपूतात्मा स्नानं स्नानविधानवित् ॥ ३
सन्तर्प्य विधिवद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा।
पूजयामास लोकादिं पुष्पैर्नानाविधैर्भवम् ॥ ४
प्रविश्य शिष्यप्रवरैः सार्द्धं सत्यवतीसुतः।
मध्यमेश्वरमीशानमर्च्चयामास शूलिनम् ॥ ५
ततः पाशुपताः शान्ता भस्मोद्धूलितविग्रहाः।
द्रष्टुं समागता रुद्रं मध्यमेश्वरमीश्वरम् ॥ ६
ओङ्कारासक्तमनसो वेदाध्ययनतत्पराः।
जटिला मुण्डिताश्चापि शुक्लयज्ञोपवीतिनः ॥ ७
कौपीनवसनाः केचिदपरे चाप्यवाससः।
ब्रह्मचर्य्यरताः शान्ता दान्ता वै ज्ञानतत्पराः ॥ ८
दृष्ट्वा द्वैपायनं विप्राः शिष्यैः परिवृतं मुनिम्।
पूजयित्वा यथान्यायमिदं वचनमब्रुवन् ॥ ९
को भवान् कुत आयातः सह शिष्यैर्महामुने।
प्रोचुः पैलादयः शिष्यास्तानृषीन् ब्रह्मभावितान् ॥ १०

अयं सत्यवतीसूनुः कृष्णद्वैपायनः प्रभुः ।
व्यासः स्वयं हृषीकेशो येन वेदाः पृथक्कृताः ॥ ११
यस्य देवो महादेवः साक्षाद्देवः पिनाकधृक् ।
अंशांशेनाभवत् पुत्त्रो नाम्ना शुक इति प्रभुः ॥ १२
यो वै साक्षान्महादेवं सर्व्वभावेन शङ्करम् ।
प्रपन्नः परया भक्त्या यस्य तज्ज्ञानमैश्वरम् ॥ १३
ततः पाशुपताः सर्व्वे ते च हृष्टतनूरुहाः ।
ऊचुरव्यग्रमनसो व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ १४
भगवन् भवता ज्ञातं विज्ञानं परमेष्ठिनः ।
प्रसादाद्देवदेवस्य यत्तन्माहेश्वरं परम् ॥ १५
तद्वदास्माकमव्यग्रं रहस्यं गुह्यमुत्तमम् ।
क्षिप्रं पश्येम तं देवं श्रुत्वा भगवतो मुखात् ॥ १६
विसर्ज्जयित्वा ताञ्छिष्यान् सुमन्तुप्रमुखांस्तदा ।
प्रोवाच तत् परं ज्ञानं योगिभ्यो योगवित्तमः ॥ १७
तत्क्षणादेव विमलं सम्भूतं ज्योतिरुत्तमम् ।
लीनास्तत्रैव ते विप्राः क्षणादन्तरधीयत ॥ १८
ततः शिष्यान् समाहूय भगवान् ब्रह्मवित्तमः ।
प्रोवाच मध्यमेशस्य माहात्म्यं पैलपूर्व्वकान् ॥ १९
अस्मिन् स्थाने स्वयं देवो देव्या सह महेश्वरः ।
रमते भगवान् नित्यं रुद्रैश्च परिवारितः ॥ २०
अत्र पूर्व्वं हृषीकेशो विश्वात्मा देवकीसुतः ।
उवास वत्सरं कृष्णः सदा पाशुपतैर्व्वृतः ॥ २१
भस्मोद्धूलितसर्व्वाङ्गो रुद्राराधनतत्परः (क) ।
आराधयन् हरिः शम्भुं कृत्वा पाशुपतं व्रतम् ॥ २२
तस्य ते बहवः शिष्या ब्रह्मचर्य्यपरायणाः ।
लब्ध्वा तद्वचनाज्ज्ञानं दृष्टवन्तो महेश्वरम् ॥ २३
तस्य देवो महादेवः प्रत्यक्षं नीललोहितः ।
ददौ कृष्णस्य भगवान् वरदो वरमुत्तमम् ॥ २४
येऽर्च्चयिष्यन्ति गोविन्दं मद्भक्ता विधिपूर्व्वकम् ।
तेषां तदैश्वरं ज्ञानमुत्पत्स्यति जगन्मय ॥ २५
त्वमीशोऽर्च्चयितव्यश्च ध्यातव्यो मत्परैर्जनैः ।
भविष्यसि न सन्देहो मत्प्रसादाद्द्विजातिभिः ॥ २६
ये च द्रक्ष्यन्ति देवेशं स्नात्वा देवं पिनाकिनम् ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं तेषामाशु विनश्यति ॥ २७
प्राणांस्त्यजन्ति ये विप्राः पापकर्म्मरता अपि ।
ते यान्ति परमं स्थानं नात्र कार्य्या विचारणा ॥ २८
धन्यास्तु खलु ये विप्रा मन्दाकिन्यां कृतोदकाः ।
अर्च्चयन्ति महादेवं मध्यमेश्वरमुत्तमम् ॥ २९
स्नानं दानं तपः श्राद्धं पिण्डनिर्व्वपणन्त्विह ।
एकैकशः कृतं विप्राः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ३०
सन्निहत्यामुपस्पृश्य राहुग्रस्ते दिवाकरे ।
यत् फलं लभते मर्त्त्यस्तस्माद्दशगुणन्त्विह ॥ ३१
एवमुक्त्वा महायोगी मध्यमेशान्तिके प्रभुः ।
उवास सुचिरं कालं पूजयन् वै महेश्वरम् ॥ ३२

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे वाराणसी-
माहात्म्ये त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

ततः सर्व्वाणि गुह्यानि तीर्थान्यायतनानि च ।
जगाम भगवान् व्यासो जैमिनिप्रमुखैर्व्वृतः ॥ २
प्रयागं परमं तीर्थं प्रयागादधिकं शुभम् ।
विश्वरूपं तथा तीर्थं कालतीर्थमनुत्तमम् ॥ १
आकाशाख्यं महातीर्थं तीर्थञ्चैवार्षभं परम् ।
स्वर्लीनञ्च महातीर्थं गौरीतीर्थमनुत्तमम् ॥ ३
प्राजापत्यं तथा तीर्थं स्वर्गद्वारं तथैव च ।
जम्बुकेश्वरमित्युक्तं धर्म्माख्यं तीर्थमुत्तमम् ॥ ४
गयातीर्थं महातीर्थं तीर्थञ्चैव महानदी ।
नारायणं परं तीर्थं वायुतीर्थमनुत्तमम् ॥ ५
ज्ञानतीर्थं परं गुह्यं वाराहं तीर्थमुत्तमम् ।
यमतीर्थं महापुण्यं तीर्थं संवर्त्तकं परम् ॥ ६
अग्नितीर्थं द्विजश्रेष्ठाः कालकेश्वरमुत्तमम् ।
नागतीर्थं सोमतीर्थं सूर्य्यतीर्थं तथैव च ॥ ७
पर्व्वताख्यं महापुण्यं मणिकर्णमनुत्तमम् ।
घटोत्कचं तीर्थवरं श्रीतीर्थञ्च पितामहम् ॥ ८
गङ्गातीर्थन्तु देवेशं ययातेस्तीर्थमुत्तमम् ।
कापिलञ्चैव सोमेशं ब्रह्मतीर्थमनुत्तमम् ॥ ९
यत्र लिङ्गं पुरानीय स्नातुं ब्रह्मा यदा गतः ।
तदानीं स्थापयामास विष्णुस्तल्लिङ्गमैश्वरम् ॥ १०
ततः स्नात्वा समागत्य ब्रह्मा प्रोवाच तं हरिम् ।

(क) रुद्राध्ययनतत्पर इति पाठान्तरम् ।

मयानीतमिदं लिङ्गं कस्मात् स्थापितवानसि ॥ ११
तमाह विष्णुस्त्वत्तोऽपि रुद्रे भक्तिर्दृढ़ा यत:।
तस्मात् प्रतिष्ठितं लिङ्गं नाम्ना तव भविष्यति ॥ १२
भूतेश्वरं तथा तीर्थं तीर्थं धर्म्मसमुद्भवम्।
गन्धर्व्वतीर्थं सुशुभं वाह्नेयं तीर्थमुत्तमम् ॥ १३
दौर्व्वासिकं होमतीर्थं चन्द्रतीर्थं द्विजोत्तमा:।
चित्राङ्गदेश्वरं पुण्यं पुण्यं विद्याधरेश्वरम् ॥ १४
केदारतीर्थमुग्राख्यं कालञ्जरमनुत्तमम्।
सारस्वतं प्रभासञ्च भद्रकर्णं तथा शुभम् ॥ १५
लौकिकाख्यं महातीर्थं तीर्थञ्चैव हिमालयम्।
हिरण्यगर्भं गोप्रक्षं तीर्थञ्चैव वृषध्वजम् ॥ १६
उपशान्तं शिवञ्चैव व्याघ्रेश्वरमनुत्तमम्।
त्रिलोचनं महातीर्थं लोलार्कञ्चोत्तराह्वयम् ॥ १७
कपालमोचनं तीर्थं ब्रह्महत्याविनाशनम्।
शक्रेश्वरं महापुण्यमानन्दपुरमुत्तमम् ॥ १८
एवमादीनि तीर्थानि प्राधान्यात् कथितानि तु।
न शक्या विस्तराद्वक्तुं तीर्थसंख्या द्विजोत्तमा: ॥ १९
तेषु सर्व्वेषु तीर्थेषु स्नात्वाभ्यर्च्य कपर्द्दिनम्।
उपोष्य तत्र तत्रासौ पाराशर्य्यो महामुनि: ॥ २०
तर्पयित्वा पितॄन् देवान् कृत्वा पिण्डप्रदानकम्।
जगाम पुनरेवापि यत्र विश्वेश्वर: शिव: ॥ २१
स्नात्वाभ्यर्च्य महालिङ्गं शिष्यै: सह महामुनि:।
उवाच शिष्यान् धर्म्मात्मा यथेष्टं गन्तुमर्हथ ॥ २२
ते प्रणम्य महात्मानं जग्मु: पैलादयो द्विजा:।
वासञ्च तत्र नियतो वाराणस्यां चकार स: ॥ २३
शान्तो दान्तस्त्रिषवणं स्नात्वाभ्यर्च्य पिनाकिनम्।
भैक्षाहारो विशुद्धात्मा ब्रह्मचर्य्यपरायण: ॥ २४
कदाचित् तत्र वसता व्यासेनामिततेजसा।
भ्रममाणेन भिक्षा वै नैव लब्धा द्विजोत्तमा: ॥ २५
तत: क्रोधावृततनुर्नराणामिह वासिनाम्।
विघ्नं सृजामि सर्व्वेषां येन सिद्धिर्हि हीयते ॥ २६
तत्क्षणात् सा महादेवी शङ्करार्द्धशरीरिणी।
प्रादुरासीत् स्वयं प्रीत्या वेषं कृत्वा तु मानुषम् ॥ २७
भो भो व्यास महाबुद्धे शप्तव्या न त्वया पुरी।
गृहाण भिक्षां मत्तस्त्वमुक्त्वैवं प्रददौ शिवा ॥ २८
उवाच च महादेवी क्रोधनस्त्वं यतो मुने।
इह क्षेत्रे न वस्तव्यं कृतघ्नोऽसि यत: सदा ॥ २९
एवमुक्त: स भगवान् ध्यात्वा ज्ञात्वा परां शिवाम्।
उवाच प्रणतो भूत्वा स्तुत्वा च प्रवरै: स्तवै: ॥ ३०
चतुर्द्दश्यामथाष्टम्यां प्रवेशं देहि शङ्करि।
एवमस्त्वित्यनुज्ञाय देवी चान्तरधीयत ॥ ३१
एवं स भगवान् व्यासो महायोगी पुरातन:।
ज्ञात्वा क्षेत्रगुणान् सर्व्वान् स्थितस्तस्याथपार्श्वत:॥३२
एवं व्यासं स्थितं ज्ञात्वा क्षेत्रं सेवन्ति पण्डिता:।
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन वाराणस्यां वसेन्नर: ॥ ३३

सूत उवाच।

य: पठेदविमुक्तस्य माहात्म्यं शृणुयादथ।
श्रावयेद्वा द्विजाञ्छान्तान् स याति परमां गतिम्॥३४
श्राद्धे वा दैविके कार्य्ये रात्रावहनि वा द्विजा:।
नदीनाञ्चैव तीरेषु देवतायतनेषु च ॥ ३५
स्नात्वा समाहितमना: कामक्रोधविवर्ज्जित:।
जपेदीशं नमस्कृत्य स याति परमां गतिम् ॥ ३६

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे वाराणसी-
माहात्म्यं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्याय: ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशोऽध्याय:।

ऋषय ऊचु:।

माहात्म्यमविमुक्तस्य यथावत् समुदीरितम्।
इदानीञ्च प्रयागस्य माहात्म्यं ब्रूहि सुव्रत ॥ १
यानि तीर्थानि तत्रैव विश्रुतानि महान्ति वै।
इदानीं कथयास्माकं सूत सर्व्वार्थविद्भवान् ॥ २

सूत उवाच।

शृणुध्वमृषय: सर्व्वे विस्तरेण ब्रवीमि व:।
प्रयागस्य च माहात्म्यं यत्र देव: पितामह: ॥ ३
मार्कण्डेयेन कथितं कौन्तेयाय महात्मने।
यथा युधिष्ठिरायैतत् तद्वक्ष्ये भवतामहम् ॥ ४
निहत्य कौरवान् सर्व्वान् भ्रातृभि: सह पार्थिव:।
शोकेन महताविष्टो मुमोह स युधिष्ठिर: ॥ ५
अचिरेणाथ कालेन मार्कण्डेयो महातपा:।
सम्प्राप्तो हास्तिनपुरं राजद्वारे स तिष्ठति ॥ ६
द्वारपालोऽपि तं दृष्ट्वा राज्ञ: कथितवान् द्रुतम्।

मार्कण्डेयो द्रष्टुमिच्छुस्त्वामास्ते द्वार्य्यसौ मुनिः ॥७
त्वरितो धर्म्मपुत्रस्तु द्वारमभ्येत्य सत्वरम् ।
द्वारमभ्यागतस्येह स्वागतं ते महामुने ॥ ८
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे तारितं कुलम् ।
अद्य मे पितरस्तुष्टास्त्वयि तुष्टे सदा मुने ॥ ९
सिंहासनमुपस्थाप्य पादशौचार्चनादिभिः ।
युधिष्ठिरो महात्मेति पूजयामास तं मुनिम् ॥ १०
मार्कण्डेयस्तु संपृष्टः प्रोवाच स युधिष्ठिरम् ।
किमर्थं मुह्यसे विद्वन् सर्व्वं ज्ञात्वाहमागतः ॥ ११
ततो युधिष्ठिरो राजा प्रणम्य शिरसाब्रवीत् ।
कथयस्व समासेन येन मुच्ये च किल्बिषैः ॥ १२
निहता बहवो युद्धे पुंसो निरपराधिनः ।
अस्माभिः कौरवैः सार्द्धं प्रसङ्गान्मुनिसत्तम ॥ १३
येन हिंसासमुद्भूताज्जन्मान्तरकृतादपि ।
मुच्येम पातकादद्य तद्भवान् वक्तुमर्हति ॥ १४

मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु राजन् महाभाग यन्मां पृच्छसि भारत ।
प्रयागगमनं श्रेष्ठं नराणां पापनाशनम् ॥ १५
तत्र देवो महादेवो रुद्रो विश्वामरेश्वरः ।
समास्ते भगवान् ब्रह्मा स्वयम्भुः सह दैवतैः ॥ १६

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन् श्रोतुमिच्छामि प्रयागगमने फलम् ।
मृतानां का गतिस्तत्र स्नातानाञ्चैव किं फलम् ॥१७
ये वसन्ति प्रयागे तु ब्रूहि तेषान्तु किं फलम् ।
भवतो विदितं ह्येतत् तन्मे ब्रूहि नमोऽस्तु ते ॥ १८

मार्कण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वत्स प्रयागस्नानजं फलम् ।
पुरा महर्षिभिः सम्यक् कथ्यमानं मया श्रुतम् ॥ १९
एतत् प्रजापतेः क्षेत्रं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।
अत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥२०
तत्र ब्रह्मादयो देवा रक्षां कुर्व्वन्ति सङ्गताः ।
बहून्यन्यानि तीर्थानि सर्व्वपापापहानि तु ॥ २१
कथितुं नेह शक्नोमि बहुवर्षशतैरपि ।
संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि प्रयागस्येह कीर्त्तनम् ॥ २२
षष्टिर्धनुःसहस्राणि यानि रक्षन्ति जाह्नवीम् ।
यमुनां रक्षति सदा सविता सप्तवाहनः ॥ २३
प्रयागे तु विशेषेण स्वयं वसति वासवः ।
मण्डलं रक्षति हरिः सर्व्वदेवैश्च सम्मितम् ॥ २४
न्यग्रोधं रक्षति नित्यं शूलपाणिर्महेश्वरः ।
स्थानं रक्षन्ति वै देवाः सर्व्वपापहरं शुभम् ॥ २५
स्वकर्म्मणा वृता लोका नैव गच्छन्ति तत्पदम् ।
स्वल्पमल्पतरं पापं यस्य चास्ति नराधिप ॥ २६
प्रयागं स्मरमाणस्य सर्व्वमायाति संक्षयम् ।
दर्शनात् तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्त्तनादपि ॥ २७
मृत्तिकालम्भनाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते ।
पञ्च कुण्डानि राजेन्द्र येषां मध्ये तु जाह्नवी ॥ २८
प्रयागं विशतः पुंसः पापं नश्यति तत्क्षणात् ।
योजनानां सहस्रेषु गङ्गां स्मरति यो नरः ॥ २९
अपि दुष्कृतकर्म्मासौ लभते परमां गतिम् ।
कीर्त्तनान्मुच्यते पापाद्दृष्ट्वा भद्राणि पश्यति ॥ ३०
तथोपस्पृश्य राजेन्द्र सुरलोके महीयते ।
व्याधितो यदि वा दीनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः(क)॥३१
गङ्गा-यमुनमासाद्य त्यजेत् प्राणान् प्रयत्नतः ।
ईप्सितांल्लभते कामान् वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥ ३२
दीप्तकाञ्चनवर्णाभैर्विमानैर्भानुवर्णिभिः ।
सर्व्वरत्नमयैर्दिव्यैर्नानाध्वजसमाकुलैः ॥ ३३
वराङ्गनासमाकीर्णैर्मोदते शुभलक्षणः ।
गीत-वादित्रनिर्घोषैः प्रसुप्तः प्रतिबुध्यते ॥ ३४
यावन्न स्मरते जन्म तावत् स्वर्गे महीयते ।
तस्मात् स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीणकर्म्मा नरोत्तमः॥३५
हिरण्यरत्नसम्पूर्णे समृद्धे जायते कुले ।
तदेव स्मरते तीर्थं स्मरणात् तत्र गच्छति ॥ ३६
देशे वा यदि वारण्ये विदेशे यदि वा गृहे ।
प्रयागं स्मरमाणस्तु यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ॥ ३७
ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति मुनिपुङ्गवाः ।
सर्व्वकामफला वृक्षा मही यत्र हिरण्मयी ॥ ३८
ऋषयो मुनयः सिद्धास्तत्र लोके स गच्छति ।
स्त्रीसहस्राकुले रम्ये मन्दाकिन्यास्तटे शुभे ॥ ३९
मोदते मुनिभिः सार्द्धं सुकृतेनेह कर्म्मणा ।

(क) इतः परं—"पितॄणां तारकश्चैव सर्व्वपापप्रणाशनम् ।
यः प्रयागे कृतो वास उत्तीर्णो भवसागरः ॥"
श्लोकोऽयमधिकः क्वचित् ।

सिद्ध-चारण-गन्धर्व्वः पूज्यते देव-दानवैः ॥ ४०
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बूद्वीपपतिर्भवेत्।
ततः शुभानि कर्म्माणि चिन्त्यानः पुनःपुनः ॥ ४१
गुणवान् वित्तसम्पन्नो भवतीत्यनुशुश्रुम।
कर्म्मणा मनसा वाचा सत्ये धर्म्मे प्रतिष्ठितः ॥ ४२
गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये यस्तु ग्रामं (क) प्रतीच्छति।
सुवर्णमथ मुक्तां वा तथैवान्यत् परिग्रहम् ॥ ४३
स्वकार्य्ये पितृकार्य्ये वा देवताभ्यर्च्चनेऽपि वा।
निष्फलं तस्य तत् तीर्थं यावत् तद्धनमश्नुते ॥ ४४
अतस्तीर्थे न गृह्णीयात् पुण्येष्वायतनेषु च।
निमित्तेषु च सर्व्वेषु अप्रमत्तो द्विजो भवेत् ॥ ४५
कपिलां पाटलां धेनुं यस्तु कृष्णां प्रयच्छति।
स्वर्णशृङ्गीं रौप्यखुरां चैलकण्ठीं पयस्विनीम् ॥ ४६
तस्या यावन्ति लोमानि सन्ति गात्रेषु सत्तम।
तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥ ४७

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे प्रयाग-माहात्म्ये पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशोऽध्यायः।

मार्कण्डेय उवाच।

कथयिष्यामि ते वत्स तीर्थयात्राविधिक्रमम्।
आर्षेण तु विधानेन यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ १
प्रयागतीर्थयात्रार्थी यः प्रयाति नरः क्वचित्।
बलीवर्द्दं समारूढ़ः शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥ २
नरके वसते घोरे समाः कल्पशतायुतम्।
ततो निवर्त्तितो घोरो गवां क्रोधः सुदारुणः।
सलिलञ्च न गृह्णन्ति पितरस्तस्य देहिनः ॥ ३
ऐश्वर्य्यलोभमोहाद्वा गच्छेद्यानेन यो नरः।
निष्फलं तस्य तत् तीर्थं तस्माद्यानं विवर्ज्जयेत् ॥ ४
गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये यस्तु कन्यां प्रयच्छति।
आर्षेण तु विधानेन यथाविभवविस्तरम् ॥ ५
न स पश्यति तं घोरं नरकं तेन कर्म्मणा।
उत्तरान् स कुरून् गत्वा मोदते कालमव्ययम् ॥ ६
वटमूलं समाश्रित्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत्।
स्वर्गलोकानतिक्रम्य रुद्रलोकं स गच्छति ॥ ७
यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सदिगीश्वराः।
लोकपालाश्च पितरः सर्व्वे ते लोकसंस्थिताः ॥ ८
सनत्कुमारप्रमुखास्तथा ब्रह्मर्षयोऽपरे।
नागाः सुपर्णाः सिद्धाश्च तथा नित्यं समासते।
हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिपुरस्कृतः ॥ ९
गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्मृतम्।
प्रयागं राजशार्दूल त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ॥ १०
तत्राभिषेकं यः कुर्य्यात् सङ्गमे संशितव्रतः।
तुल्यं फलमवाप्नोति राजसूयाश्वमेधयोः ॥ ११
न मातृवचनात् तात न लोकवचनादपि।
मतिरुत्क्रमणीया ते प्रयागगमनं प्रति ॥ १२
षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टिकोट्यस्तथापराः।
तेषां सान्निध्यमत्रैव तीर्थानां कुरुनन्दन ॥ १३
या गतिर्योगयुक्तस्य सन्न्यस्तस्य (क) मनीषिणः।
सा गतिस्त्यजतः प्राणान् गङ्गा-यमुनसङ्गमे ॥ १४
न ते जीवन्ति लोकेऽस्मिन् यत्र तत्र युधिष्ठिर।
ये प्रयागं न सम्प्राप्तास्त्रिषु लोकेषु वञ्चिताः ॥ १५
एवं दृष्ट्वा तु तत् तीर्थं प्रयागं परमं पदम्।
मुच्यते सर्व्वपापेभ्यः शशाङ्क इव राहुणा ॥ १६
कम्बलाश्वतरौ नागौ यमुनादक्षिणे तटे।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च मुच्यते सर्व्वपातकैः ॥ १७
तत्र गत्वा नरः स्थानं महादेवस्य धीमतः।
समस्तांस्तारयेत् पूर्व्वान् दशातीतान् दशावरान् ॥ १८
कृत्वाभिषेकन्तु नरः सोऽश्वमेधफलं लभेत्।
स्वर्गलोकमवाप्नोति यावदाभूतसंप्लवम् ॥ १९
पूर्व्वपार्श्वे तु गङ्गायास्त्रैलोक्ये ख्यातिमान् नृप।
अवटः सर्व्वसामुद्रः प्रतिष्ठानञ्च विश्रुतम् ॥ २०
ब्रह्मचारी जितक्रोधस्त्रिरात्रं यदि तिष्ठति।
सर्व्वपापविशुद्धात्मा सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ २१
उत्तरेण प्रतिष्ठानं भागीरथ्यास्तु सव्यतः।
हंसप्रपतनं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥ २२
अश्वमेधफलं तत्र स्मृतमात्रे तु जायते।
यावच्चन्द्रश्च सूर्य्यश्च तावत् स्वर्गे महीयते ॥ २३
उर्व्वशीपुलिने रम्ये विपुले हंसपाण्डुरे।

(क) ग्रासमिति वा पाठः।

(क) सत्त्वस्थस्येति क्वचित् पाठः।

परित्यजति यः प्राणान् शृणु तस्यापि यत् फलम्॥२४
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ।
आस्ते स पितृभिः सार्द्धं स्वर्गलोके नराधिप ॥ २५
अथ सन्ध्यावटे रम्य ब्रह्मचारी समाहितः ।
नरः शुचिरुपासीत ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥ २६
कोटितीर्थं समासाद्य यस्तु प्राणान् परित्यजेत् ।
कोटिवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ २७
यत्र गङ्गा महाभागा बहुतीर्थतपोवना ।
सिद्धं चैत्रं हि तज्ज्ञेयं नात्र कार्य्या विचारणा॥२८
क्षितौ तारयते मर्त्यान् नागांस्तारयतेऽप्यधः ।
दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता ॥ २९
यावदस्थीनि गङ्गायां तिष्ठन्ति पुरुषस्य तु ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ३०
तीर्थानां परमं तीर्थं नदीनां परमा नदी ।
मोक्षदा सर्व्वभूतानां महापातकिनामपि ॥ ३१
सर्व्वत्र सुलभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा ।
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गा-सागरसङ्गमे ॥ ३२
सर्व्वेषामेव भूतानां पापोपहतचेतसाम् ।
गतिमन्वेषमाणानां नास्ति गङ्गासमा गतिः ॥ ३३
पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
महेश्वरात् परिभ्रष्टा सर्व्वपापहरा शुभा ॥ ३४
कृते तु नैमिषं तीर्थं त्रेतायां पुष्करं वरम् ।
द्वापरे तु कुरुक्षेत्रं कलौ गङ्गा विशिष्यते ॥ ३५
गङ्गामेव निषेवन्ते प्रयागे तु विशेषतः ।
नान्यत् कलियुगे रौद्रे भेषजं नृप विद्यते ॥ ३६
अकामो वा सकामो वा गङ्गायां यो विपद्यते ।
स मृतो जायते स्वर्गे नरकञ्च न पश्यति ॥ ३७

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे प्रयाग-
माहात्म्ये षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

षष्टितीर्थसहस्राणि षष्टितीर्थशतानि च ।
माघमासे गमिष्यन्ति गङ्गा-यमुनसङ्गमे ॥ १
गवां शतसहस्रस्य सम्यग्दत्तस्य यत् फलम् ।
प्रयागे माघमासे तु त्र्यहं स्नातस्य तत् फलम् ॥ २
गङ्गा-यमुनयोर्मध्ये करीषाग्निञ्च साधयेत् ।
अहीनाङ्गो ह्यरोगश्च पञ्चेन्द्रियसमन्वितः ॥ ३
यावन्ति रोमकूपाणि तस्य गात्रेषु भूमिप ।
तावद्वर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ४
ततः स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बूद्वीपपतिर्भवेत् ।
भुक्त्वा स विपुलान् भोगांस्तत् तीर्थं लभते पुनः ॥ ५
जलप्रवेशं यः कुर्य्यात् सङ्गमे लोकविश्रुते ।
राहुग्रस्तो यथा सोमो विमुक्तः सर्व्वपातकैः ॥ ६
सोमलोकमवाप्नोति सोमेन सह मोदते ।
षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥ ७
स्वर्गतः शक्रलोकेऽसौ मुनि-गन्धर्व्वसेविते ।
ततो भ्रष्टस्तु राजेन्द्र समृद्धे जायते कुले ॥ ८
अधःशिरास्तु यो धारामूर्द्ध्वपादः पिबेन्नरः ।
शतवर्षसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥ ९
तस्माद्भ्रष्टस्तु राजेन्द्र अग्निहोत्री भवेन्नरः ।
भुक्त्वाथ विपुलान् भोगांस्तत् तीर्थं भजते पुनः ॥ १०
यः शरीरं विकर्त्तित्वा शकुनिभ्यः प्रयच्छति ।
विहङ्गैरुपभुक्तस्य शृणु तस्यापि यत् फलम् ॥ ११
शतं वर्षसहस्राणां सोमलोके महीयते ।
ततस्तस्मात् परिभ्रष्टो राजा भवति धार्म्मिकः ॥ १२
गुणवान् रूपसम्पन्नो विद्वांस्तु प्रियवाक्यवान् ।
भुक्त्वा तु विपुलान् भोगांस्तत् तीर्थं भजते पुनः ॥१३
उत्तरे यमुनातीरे प्रयागस्य च दक्षिणे ।
ऋणप्रमोचनं नाम तीर्थन्तु परमं स्मृतम् ॥ १४
एकरात्रोषितः स्नात्वा ऋणात् तत्र प्रमुच्यते ।
स्वर्गलोकमवाप्नोति अनृणश्च सदा भवेत् ॥ १५

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे प्रयाग-
माहात्म्ये सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥

अष्टत्रिंशोऽध्यायः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

तपनस्य सुता देवी त्रिषु लोकेषु विश्रुता ।
समागता महाभागा यमुना यत्र निम्नगा ॥१
येनैव निःसृता गङ्गा तेनैव यमुना गता ।

योजनानां सहस्रेषु कीर्त्तनात् पापनाशिनी ॥ २
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च यमुनायां युधिष्ठिर।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तः पुनात्यासप्तमं कुलम् ॥ ३
प्राणांस्त्यजति यस्तत्र स याति परमां गतिम्।
अग्नितीर्थमिति ख्यातं यमुनादक्षिणे तटे ॥ ४
पश्चिमे धर्म्मराजस्य तीर्थन्त्वनरकं स्मृतम्।
तत्र स्नात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ॥ ५
कृष्णपक्षे चतुर्द्दश्यां स्नात्वा सन्तर्प्य वै शुचिः।
धर्म्मराजं महापापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ ६
दश तीर्थसहस्राणि दश कोट्यस्तथापराः।
प्रयागसंस्थितानि स्युरेवमाहुर्मनीषिणः ॥ ७
तिस्रः कोट्योऽर्द्धकोटिश्च तीर्थानां वायुरब्रवीत्।
दिवि भुव्यन्तरीक्षे च तत् सर्व्वं जाह्नवी स्मृता ॥ ८
यत्र गङ्गा महाभागा स देशस्तत् तपोवनम्।
सिद्धक्षेत्रन्तु तज्ज्ञेयं गङ्गातीरं समाश्रितम् ॥ ९
यत्र देवो महादेवो माधवेन महेश्वरः।
आस्ते देवेश्वरो नित्यं तत् तीर्थं तत् तपोवनम् ॥१०
इदं सत्यं द्विजातीनां साधूनामात्मजस्य च।
सुहृदाञ्च जपेत् कर्णे शिष्यस्यानुगतस्य च ॥ ११
इदं धन्यमिदं स्वर्ग्यमिदं मेध्यमिदं शुभम्।
इदं पुण्यमिदं रम्यं पावनं धर्म्ममुत्तमम् ॥ १२
महर्षीणामिदं गुह्यं सर्व्वपापप्रमोचनम्।
अत्राधीत्य द्विजोऽध्यायं निर्म्मलत्वमवाप्नुयात् ॥ १३
यश्चेदं शृणुयान्नित्यं तीर्थं पुण्यं सदा शुचिः।
जातिस्मरत्वं लभते नाकपृष्ठे च मोदते ॥ १४
प्राप्यन्ते तानि तीर्थानि सद्भिः शिष्टानुदर्शिभिः।
स्नाहि तीर्थेषु कौरव्य मा च वक्रमतिर्भव ॥ १५
एवमुक्त्वा स भगवान् मार्कण्डेयो महामुनिः।
तीर्थानि कथयामास पृथिव्यां यानि कानिचित् ॥१६
भूसमुद्रादिसंस्थानं ग्रहाणां ज्योतिषां स्थितिम्।
पृष्टः प्रोवाच सकलमुक्त्वाथ प्रययौ मुनिः ॥ १७

सूत उवाच।

य एवं कल्यमुत्थाय शृणोति पठतेऽथवा।
मुच्यते सर्व्वपापैस्तु रुद्रलोकं स गच्छति ॥ १८

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे प्रयाग-
माहात्म्येऽष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः।

एवमुक्तास्तु मुनयो नैमिषीया महामुनिम्।
पप्रच्छुरुत्तरं सूतं पृथिव्यादिविनिर्णयम् ॥ १

ऋषय ऊचुः।

कथितो भवता सूत सर्गः स्वायम्भुवः शुभः।
इदानीं श्रोतुमिच्छामस्त्रिलोकस्यास्य मण्डलम् ॥ २
यावन्तः सागर-द्वीपास्तथा वर्षाणि पर्व्वताः।
वनानि सरितः सूर्य्यो ग्रहाणां स्थितिरेव च ॥ ३
यदाधारमिदं सर्व्वं येषां पृथ्वी पुरा त्वियम्।
नृपाणां तत् समासेन सूत वक्तुमिहार्हसि ॥ ४

सूत उवाच।

वक्ष्ये देवाधिदेवाय विष्णवे प्रभविष्णवे।
नमस्कृत्याप्रमेयाय यदुक्तं तेन धीमता ॥ ५
स्वायम्भुवस्यास्य मनोः प्रागुक्तो यः प्रियव्रतः।
पुत्त्रस्तस्याभवन् पुत्त्राः प्रजापतिसमा दश ॥ ६
आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च वपुष्मान् द्युतिमांस्तथा।
मेधा मेधातिथिर्भव्यः सवनः पुत्त्र एव च ॥ ७
ज्योतिष्मान् दशमस्तेषां महाबलपराक्रमः।
धार्म्मिको दाननिरतः सर्व्वभूतानुकम्पकः ॥ ८
मेधाग्निबाहुपुत्त्रास्तु त्रयो योगपरायणाः।
जातिस्मरा महाभागा न राज्ये दधिरे मतिम् ॥९
प्रियव्रतोऽभ्यषिञ्चद्वै सप्तद्वीपेषु सप्त तान्।
जम्बूद्वीपेश्वरं पुत्त्रमाग्नीध्रमकरोन्नृपः ॥ १०
प्लक्षद्वीपेश्वरश्चैव तेन मेधातिथिः कृतः।
शाल्मलीशं वपुष्मन्तं नरेन्द्रमभिषिक्तवान् ॥ ११
ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानं कृतवान् प्रभुः।
द्युतिमन्तञ्च राजानं क्रौञ्चद्वीपे समादिशत् ॥ १२
शाकद्वीपेश्वरञ्चापि भव्यं चक्रे प्रियव्रतः।
पुष्कराधिपतिं चक्रे सवनञ्च प्रजापतिः ॥ १३
पुष्करेश्वरतश्चापि महावीतः सुतोऽभवत्।
धातकिश्चैव द्वावेतौ पुत्त्रौ पुत्त्रवतां वरौ ॥ १४
महावीतं स्मृतं वर्षं तस्य स्यात् तु महात्मनः।
नाम्ना वै धातकेश्चापि धातकीखण्डमुच्यते ॥ १५
शाकद्वीपेश्वरस्यापि भव्यस्याप्यभवन् सुताः।
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारो मणीचकः ॥ १६

कुशोत्तरोऽथ मोदाकिः सप्तमः स्यान्महाद्रुमः ।
जलदं जलदस्याथ वर्षं प्रथममुच्यते ॥ १७
कुमारस्य तु कौमारं तृतीयं सुकुमारकम् ।
माणीचकं चतुर्थञ्च पञ्चमञ्च कुशोत्तरम् ॥ १८
मोदाकं षष्ठमित्युक्तं सप्तमन्तु महाद्रुमम् ।
क्रौञ्चद्वीपेश्वरस्यापि सुता द्युतिमतोऽभवन् ॥ १९
कुशलः प्रथमस्तेषां द्वितीयस्तु मनोहरः ।
उष्णास्तृतीयः सम्प्रोक्तश्चतुर्थः पीवरः स्मृतः ॥ २०
अन्धकारो मुनिश्चैव दुन्दुभिश्चेति सप्तमः ।
तेषां स्वनामभिर्देशाः क्रौञ्चद्वीपाश्रयाः शुभाः ॥ २१
ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे सप्तैवासन् महौजसः ।
उद्भिदो वेणुमांश्चैवाश्वरथो लम्बनो धृतिः ॥ २२
षष्ठः प्रभाकरश्चापि सप्तमः कपिलः स्मृतः ।
स्वनामचिह्नितश्चात्र तथा वर्षाणि सुव्रताः ॥ २३
ज्ञेयानि च तथान्येषु द्वीपेष्वेतानि नामतः ।
शाल्मलिद्वीपनाथस्य सुताश्चासन् वपुष्मतः ॥ २४
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा ।
वैद्युतो मानसश्चैव सप्तमः सुप्रभो मतः ॥ २५
प्लक्षद्वीपेश्वरस्यापि सप्त मेधातिथेः सुताः ।
ज्येष्ठः शान्तभयस्तेषां शिशिरस्तु सुखोदयः ॥ २६
आनन्दश्च शिवश्चैव क्षेमकश्च ध्रुवस्तथा ।
प्लक्षद्वीपादिषु ज्ञेया शाकद्वीपान्तिकेषु च ॥ २७
वर्णाश्रमविभागेन स्वधर्म्मो मुक्तये मतः ।
जम्बूद्वीपेश्वरस्यापि पुत्राश्चासन् महाबलाः ॥ २८
आग्नीध्रस्य द्विजश्रेष्ठास्तन्नामानि निबोधत ।
नाभिः किम्पुरुषश्चैव तथा हरिरिलावृतः ॥ २९
रम्यो हिरण्वांश्च कुरुर्भद्राश्वः केतुमालकः ।
जम्बूद्वीपेश्वरो राजा स चाग्नीध्रो महामतिः ॥ ३०
विभज्य नवधा तेभ्यो यथान्यायं ददौ पुनः ।
नाभेस्तु दक्षिणं वर्षं हिमाह्वं प्रददौ पिता ॥ ३१
हेमकूटं ततो वर्षं ददौ किम्पुरुषाय सः ।
तृतीयं नैषधं वर्षं हरये दत्तवान् पिता ॥ ३२
इलावृताय प्रददौ मेरुमध्यमिलावृतम् ।
नीलाचलाश्रयं वर्षं रम्याय प्रददौ पिता ॥ ३३
श्वेतं यदुत्तरं वर्षं पित्रा दत्तं हिरण्वते ।
यदुत्तरं शृङ्गवतो वर्षं तत् कुरवे ददौ ॥ ३४
मेरोः पूर्व्वेण यद्वर्षं भद्राश्वाय न्यवेदयत् ।
गन्धमादनवर्षन्तु केतुमालाय दत्तवान् ॥ ३५
वर्षेष्वेतेषु तान् पुत्रानभ्यषिञ्चन् नराधिपः ।
संसारासारतां ज्ञात्वा तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ ३६
हिमाह्वयन्तु यस्यैतन्नाभेरासीन्महात्मनः ।
तस्यर्षभोऽभवत् पुत्रो मरुदेव्यां महाद्युतिः ॥ ३७
ऋषभाद्भरतो जज्ञे वीरः पुत्रशताग्रजः ।
सोऽभिषिच्यर्षभः पुत्रं भरतं पृथिवीपतिः ॥ ३८
वानप्रस्थाश्रमं गत्वा तपस्तेपे यथाविधि ।
तपसा कर्षितोऽत्यर्थं कृशोऽयमनिशं ततः ॥ ३९
[illegible]गरतो भूत्वा महापाशुपतोऽभवत् ।
सुमतिर्भरतस्यापि पुत्रः परमधार्म्मिकः ॥ ४०
सुमतेस्तेजसस्तस्मादिन्द्रद्युम्नो व्यजायत ।
परमेष्ठी सुतस्तस्मात् प्रतीहारस्तदन्वयः ॥ ४१
प्रतिहर्त्तेति विख्यात उत्पन्नस्तस्य चात्मजः ।
भवस्तस्मादथोद्गीथः प्रस्ताविस्तत्सुतोऽभवत् ॥ ४२
पृथुस्ततस्ततो नक्तो नक्तस्यापि गयः स्मृतः ।
नरो गयस्य तनयस्तस्य पुत्रो विराड़भूत् ॥ ४३
तस्य पुत्रो महावीर्य्यो धीमांस्तस्मादजायत ।
महान्तोऽपि ततश्चाभूच्छौवनस्तत्सुतोऽभवत् ॥ ४४
त्वष्टा त्वष्टुश्च विरजो रजस्तस्मादभूत् सुतः ।
शतजिद्रथजित् तस्य जज्ञे पुत्रशतं द्विजाः ॥ ४५
तेषां प्रधानो बलवान् विश्वज्योतिरिति स्मृतः ।
आराध्य देवं ब्रह्माणं क्षेमकं नाम पार्थिवम् ।
असूत पुत्रं धर्म्मज्ञं महाबाहुमरिन्दमम् ॥ ४६
एते पुरस्ताद्राजानो महासत्त्वा महौजसः ।
एषां वंशप्रसूतैस्तु भुक्तेयं पृथिवी पुरा ॥ ४७

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे भुवनकोष-
विन्यासे एकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि संक्षेपेण द्विजोत्तमाः ।
त्रैलोक्यस्यास्य मानं वो न शक्यं विस्तरेण तु ॥ १
भूर्लोकोऽथ भुवर्लोकः स्वर्लोकोऽथ महस्तथा ।

जनस्तपश्च सत्यञ्च लोकास्त्वण्डोद्भवा मताः ॥ २
सूर्य्याचन्द्रमसोर्यावत् किरणैरवभासते।
तावद्भूर्लोक आख्यातः पुराणे द्विजपुङ्गवाः ॥ ३
यावत्प्रमाणो भूर्लोको विस्तरात् परिमण्डलात्।
भुवर्लोकोऽपि तावत् स्यान्मण्डलाद्भास्करस्य तु ॥ ४
ऊर्द्ध्वं यन्मण्डलं व्योम्नि ध्रुवो यावद्व्यवस्थितः।
स्वर्लोकः स समाख्यातस्तत्र वायोस्तु नेमयः ॥ ५
आवहः प्रवहश्चैव तत्रैवानुवहः पुनः।
संवहो विवहश्चैव तदूर्द्ध्वं स्यात् परावहः ॥ ६
तथा परिवहश्चोर्द्ध्वं वायोर्वै सप्त नेमयः।
भूमेर्योजनलक्षे तु भानोर्वै मण्डलं स्थितम् ॥ ७
लक्षे दिवाकरस्यापि मण्डलं शशिनः स्मृतम्।
नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नं तल्लक्षेण प्रकाशते ॥ ८
द्विलक्षे ह्यन्तरे विप्रा बुधो नक्षत्रमण्डलात्।
तावत्प्रमाणभागे तु बुधस्याप्युशना स्थितः ॥ ९
अङ्गारकोऽपि शुक्रस्य तत्प्रमाणे व्यवस्थितः।
लक्षद्वयेन भौमस्य स्थितो देवपुरोहितः ॥ १०
सौरिर्द्विलक्षेण गुरोर्ग्रहाणामथ मण्डलात्।
सप्तर्षिमण्डलं तस्माल्लक्षमात्रे प्रकाशते ॥ ११
ऋषीणां मण्डलादूर्द्ध्वं लक्षमात्रे स्थितो ध्रुवः।
मेधीभूतः समस्तस्य ज्योतिश्चक्रस्य वै ध्रुवः।
तत्र धर्म्मः स भगवान् विष्णुर्नारायणः स्थितः ॥ १२
नवयोजनसाहस्रो विष्कम्भः सवितुः स्मृतः।
त्रिगुणस्तस्य विस्तारो मण्डलस्य प्रमाणतः ॥ १३
द्विगुणः सूर्य्यविस्ताराद्विस्तारः शशिनः स्मृतः।
तुल्यस्तयोस्तु स्वर्भानुर्भूत्वाधस्तात् प्रसर्पति ॥ १४
उद्धृत्य पृथिवीच्छायां निर्म्मितो मण्डलाकृतिः।
स्वर्भानोस्तु वृहत् स्थानं तृतीयं यत् तमोमयम् ॥ १५
चन्द्रस्य षोड़शो भागो भार्गवस्य विधीयते।
भार्गवात् पादहीनस्तु विज्ञेयो वै वृहस्पतिः ॥ १६
वृहस्पतेः पादहीनौ भौम-सौरावुभौ स्मृतौ।
विस्तारान्मण्डलाच्चैव पादहीनस्तयोर्बुधः ॥ १७
तारानक्षत्ररूपाणि वपुष्मन्तीह यानि वै।
बुधेन तानि तुल्यानि विस्तारान्मण्डलात् तथा ॥ १८
तारानक्षत्ररूपाणि हीनानि तु परस्परम्।
शतानि पञ्च चत्वारि त्रीणि द्वे चैव योजने ॥ १९
सर्व्वतो वै निकृष्टानि तारकामण्डलानि तु।
योजनान्यर्द्धमात्राणि तेभ्यो ह्रस्वं न विद्यते ॥ २०
उपरिष्टात् त्रयस्तेषां ग्रहा वै दूरसर्पिणः।
सौरोऽङ्गिराश्च वक्रश्च ज्ञेया मन्दविचारिणः ॥ २१
तेभ्योऽधस्ताच्च चत्वारः पुनरन्ये महाग्रहाः।
सूर्य्यः सोमो बुधश्चैव भार्गवश्चैव शीघ्रगाः ॥ २२
दक्षिणायनमार्गस्थो यदा चरति रश्मिमान्।
तदा पूर्व्वग्रहाणां वै सूर्य्योऽधस्तात् प्रसर्पति ॥ २३
विस्तीर्णं मण्डलं कृत्वा तस्योर्द्ध्वं चरते शशी।
नक्षत्रमण्डलं कृत्स्नं सोमादूर्द्ध्वं प्रसर्पति ॥ २४
नक्षत्रेभ्यो बुधश्चोर्द्ध्वं बुधादूर्द्ध्वन्तु भार्गवः।
वक्रस्तु भार्गवादूर्द्ध्वं वक्रादूर्द्ध्वं वृहस्पतिः ॥ २५
तस्माच्छनैश्चरोऽप्यूर्द्ध्वं तस्मात् सप्तर्षिमण्डलम्।
ऋषीणाञ्चैव सप्तानां ध्रुवश्चोर्द्ध्वं व्यवस्थितः ॥ २६
योजनानां सहस्राणि भास्करस्य रथो नव।
ईषादण्डस्तथा तस्य द्विगुणो द्विजसत्तमाः ॥ २७
सार्द्धकोटिस्तथा सप्त नियुतान्यधिकानि तु।
योजनानान्तु तस्याक्षस्तत्र चक्रं प्रतिष्ठितम् ॥ २८
त्रिनाभिमति पञ्चारे षण्नेमिन्यक्षयात्मके।
संवत्सरमयं कृत्स्नं कालचक्रं प्रतिष्ठितम् ॥ २९
चत्वारिंशत्सहस्राणि द्वितीयाक्षो व्यवस्थितः।
पञ्चान्यानि सार्द्धानि योजनानि द्विजोत्तमाः ॥ ३०
अक्षप्रमाणमुभयोः प्रमाणं तद्युगार्द्धयोः।
ह्रस्वोऽक्षस्तद्युगार्द्धेन ध्रुवाधारो रथस्य तु ॥ ३१
द्वितीयेऽक्षे तु तच्चक्रं संस्थितं मानसाचले।
हयाश्च सप्त च्छन्दांसि तन्नामानि निबोधत ॥ ३२
गायत्री च वृहत्युष्णिग्जगती पङ्क्तिरेव च।
अनुष्टुप् त्रिष्टुबप्युक्ता च्छन्दांसि हरयो हरेः ॥ ३३
मानसोपरि माहेन्द्री प्राच्यां दिशि महापुरी।
दक्षिणायां यमस्याथ वरुणस्य तु पश्चिमे ॥ ३४
उत्तरेण च सोमस्य तन्नामानि निबोधत।
अमरावती संयमनी सुखा चैव विभावरी ॥ ३५
काष्ठागतो दक्षिणतः क्षिप्तेषुरिव सर्पति।
ज्योतिषां चक्रमादाय देवदेवः पितामहः ॥ ३६
दिवसस्य रविर्मध्ये सर्व्वकालं व्यवस्थितः।
सर्व्वद्वीपेषु विप्रेन्द्रा निशार्द्धस्य च सम्मुखः ॥ ३७

उदयास्तमने चैव सर्व्वकालन्तु सम्मुखे।
दिशास्वशेषासु तथा विप्रेन्द्रा विदिशासु च ॥ ३८
कुलालचक्रपर्य्यन्तं भ्रमन्नेष यथेश्वरः।
करोत्यहस्तथा रात्रिं विमुञ्चन् मेदिनीं द्विजाः ॥ ३९
दिवाकरकरैरेतत् पूरितं भुवनत्रयम्।
त्रैलोक्यं कथितं सद्भिर्लोकानां मुनिपुङ्गवाः ॥ ४०
आदित्यमूलमखिलं त्रैलोक्यं नात्र संशयः।
भवत्यस्माज्जगत् सर्व्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ४१
रुद्रेन्द्रोपेन्द्रचन्द्राणां विप्रेन्द्राणां दिवौकसाम्।
द्युतिमान् द्युतिमत्कृत्स्नमजयत् सार्व्वलौकिकम् ॥४२
सर्व्वात्मा सर्व्वलोकेशो महादेवः प्रजापतिः।
सूर्य्य एव त्रिलोकस्य मूलं परमदैवतम् ॥ ४३
द्वादशान्ये तथादित्या देवास्ते येऽधिकारिणः।
निर्व्वहन्ति पदन्त्यस्य तदंशा विष्णुमूर्त्तयः ॥ ४४

सर्व्वे नमस्यन्ति सहस्रभानु
गन्धर्व्व-यक्षोरग-किन्नराद्याः।
यजन्ति यज्ञैर्विविधैर्मुनीन्द्रा-
श्छन्दोमयं ब्रह्ममयं पुराणम् ॥ ४५

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे भुवनकोष-विन्यासे ज्योतिषां सन्निवेशे चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥

एकचत्वारिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

स रथोऽधिष्ठितो देवैरादित्यैर्मुनिभिस्तथा।
गन्धर्व्वैरप्सरोभिश्च ग्रामणी-सर्प-राक्षसैः ॥ १
धातार्य्यमा च मित्रश्च वरुणः शक्र एव च।
विवस्वानथ पूषा च पर्ज्जन्यश्चांशुरेव च ॥ २
भगस्त्वष्टा च विष्णुश्च द्वादशैते दिवाकराः।
आप्याययन्ति वै भानुर्वसन्तादिषु वै क्रमात् ॥ ३
पुलस्त्यः पुलहश्चात्रिर्वसिष्ठश्चाङ्गिरा भृगुः।
भरद्वाजो गौतमश्च कश्यपः क्रतुरेव च ॥ ४
जमदग्निः कौशिकश्च मुनयो ब्रह्मवादिनः।
स्तुवन्ति देवं विविधैश्छन्दोभिस्ते यथाक्रमम् ॥ ५
रथकृच्च रथौजाश्च रथचित्रः सुबाहुकः।
रथस्वनोऽथ वरुणः सुषेणः सेनजित् तथा ॥ ६
तार्क्ष्यश्चारिष्टनेमिश्च कृतजित् सत्यजित् तथा।
ग्रामण्यो देवदेवस्य कुर्व्वतेऽभीषुसंग्रहम् ॥ ७
अथ हेतिः प्रहेतिश्च पौरुषेयो वधस्तथा।
सर्पो व्याघ्रस्तथापश्च वातो विद्युद्दिवाकरः ॥ ८
ब्रह्मोपेतश्च विप्रेन्द्रा यज्ञोपेतस्तथैव च।
राक्षसप्रवरा ह्येते प्रयान्ति पुरतः क्रमात् ॥ ९
वासुकिः कङ्कनीलश्च तक्षकः सर्पपुङ्गवः।
एलापत्रः शङ्खपालस्तथैरावतसंज्ञितः ॥ १०
धनञ्जयो महापद्मस्तथा कर्कोटको द्विजाः।
कम्बलोऽश्वतरश्चैव वहन्त्येनं यथाक्रमम् ॥ ११
तुम्बुरुर्नारदो हाहा हूहूर्विश्वावसुस्तथा।
उग्रसेनो वसुरुचिर्व्वर्चावसुस्तथापरः ॥ १२
चित्रसेनस्तथोर्णायुर्धृतराष्ट्रो द्विजोत्तमाः।
सूर्य्यवर्च्चा द्वादशैते गन्धर्व्वा गायना वराः ॥ १३
गायन्ति गानैर्विविधैर्भानुं षड्जादिभिः क्रमात्।
ऋतुस्थलाप्सरोवर्य्या तथान्या पुञ्जिकस्थला ॥ १४
मेनका सहजन्या च प्रम्लोचा च द्विजोत्तमाः।
अनुम्लोचा च विश्वाची घृताची चोर्व्वशी तथा ॥१५
अन्या च पूर्व्वचित्तिः स्याद्रम्भा चैव तिलोत्तमा।
ताण्डवैर्विविधैरेनं वसन्तादिषु वै क्रमात् ॥ १६
तोषयन्ति महादेवं भानुमात्मानमव्ययम्।
एवं देवा वसन्त्यर्कें द्वौ द्वौ मासौ क्रमेण तु।
सूर्य्यमाप्याययन्त्येते तेजसा तेजसां निधिम् ॥ १७
ग्रथितैः स्वैर्वचोभिस्तु स्तुवन्ति मुनयो रविम्।
गन्धर्व्वाप्सरसश्चैनं नृत्य-गेयैरुपासते ॥ १८
ग्रामणी-यक्ष-भूतानि कुर्व्वतेऽभीषुसंग्रहम्।
सर्पा वहन्ति देवेशं यातुधानाः प्रयान्ति च ॥ १९
बालखिल्या नयन्त्यस्तं परिवार्य्योदयाद्रविम्।
एते तपन्ति वर्षन्ति भान्ति वान्ति सृजन्ति च ॥ २०
भूतानामशुभं कर्म्म व्यपोहन्तीति कीर्त्तिताः।
एते सहैव सूर्य्येण भ्रमन्ति दिवि भानुगाः ॥ २१
विमाने च स्थिता नित्यं कामगे वातरंहसि।
वर्षन्तश्च तपन्तश्च ह्लादयन्तश्च वै क्रमात्।
गोपायन्तीह भूतानि सर्व्वाणीह युगक्रमात् ॥ २२
एतेषामेव देवानां यथावीर्य्यं यथातपः।

यथायोगं यथासत्त्वं स एष तपति प्रभुः ॥ २३
अहोरात्रव्यवस्थानकारणं स प्रजापतिः।
पितृ-देव-मनुष्यादीन् स सदाप्याययद्रविः ॥ २४
तत्र देवो महादेवो भास्वान् साक्षान्महेश्वरः।
भासते वेदविदुषां नीलग्रीवः सनातनः ॥ २५
स एष देवो भगवान् परमेष्ठी प्रजापतिः।
स्थानं तद्विदुरादित्ये वेदज्ञा वेदविग्रहम् ॥ २६

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे भुवनकोष-विन्यासे एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

द्विचत्वारिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

एवमेष महादेवो देवदेवः पितामहः।
करोति नियतं कालं कालात्मा ह्यैश्वरी तनुः ॥ १
तस्य ये रश्मयो विप्राः सप्तलोकप्रदीपकाः।
तेषां श्रेष्ठाः पुनः सप्त रश्मयो ग्रहयोनयः ॥ २
सुषुम्णो हरिकेशश्च विश्वकर्म्मा तथैव च।
विश्वश्रवाः पुनश्चान्यः संयद्वसुरतः परः ॥ ३
अर्व्वावसुरिति ख्यातः स्वरकः सप्त कीर्त्तिताः।
सुषुम्णः सूर्य्यरश्मिस्तु पुष्णाति शिशिरद्युतिम् ॥ ४
तिर्य्यगूर्द्ध्वप्रचारोऽसौ सुषुम्णः परिपठ्यते।
हरिकेशस्तु यः प्रोक्तो रश्मिर्नक्षत्रपोषकः ॥ ५
विश्वकर्म्मा तथा रश्मिर्बुधं पुष्णाति सर्व्वदा।
विश्वश्रवास्तु यो रश्मिः शुक्रं पुष्णाति नित्यदा ॥६
संयद्वसुरिति ख्यातो यः पुष्णाति स लोहितम्।
वृहस्पतिं प्रपुष्णाति रश्मिरर्व्वावसुः प्रभुः ॥ ७
शनैश्चरं प्रपुष्णाति सप्तमस्तु स्वरस्तथा।
एवं सूर्य्यप्रभावेण सर्व्वा नक्षत्रतारकाः ॥ ८
वर्द्धन्ते वर्द्धिता नित्यं नित्यमाप्याययन्ति च।
दिव्यानां पार्थिवानाञ्च नैशानाञ्चैव नित्यशः ॥ ९
आदानान्नित्यमादित्यस्तेजसां तमसामपि।
आदत्ते स तु नाड़ीनां सहस्रेण समन्ततः ॥ १०
नादेयञ्चैव सामुद्रं कौप्यञ्चैव सहस्रदृक्।
स्थावरं जङ्गमञ्चैव यच्च कुल्यादिकं पयः ॥ ११
तस्य रश्मिसहस्रन्तु शीतवर्षोष्णनिस्रवम्।
तासां चतुःशता नाड्यो वर्षन्ते चित्रमूर्त्तयः ॥ १२
चन्दनाश्चैव गाह्याश्च काञ्चनाः शातनास्तथा।
अमृता नामतः सर्व्वा रश्मयो वृष्टिसर्ज्जनाः ॥ १३
हिमोद्वताश्च ता नाड्यो रश्मयो निःसृताः पुनः।
रेष्यो मेध्याश्च वास्यश्च ह्रादिन्यः सर्ज्जनास्तथा ॥ १४
चन्द्रास्ता नामतः सर्व्वाः पीतास्ताः स्युर्गभस्तयः।
शुक्लाश्च कुहुमाश्चैव गावो विश्वभृतस्तथा ॥ १५
शुक्लास्ता नामतः सर्व्वास्त्रिविधा घर्म्मसर्ज्जनाः।
समं बिभर्त्ति ताभिः स मनुष्य-पितृ-देवताः ॥ १६
मनुष्यानौषधेनेह स्वधया च पितॄनपि।
अमृतेन सुरान् सर्व्वांस्त्रींस्त्रिभिस्तर्पयत्यसौ ॥ १७
वसन्ते ग्रीष्मके चैव षड्भिः स तपति प्रभुः।
शरद्यपि च वर्षासु चतुर्भिः सम्प्रवर्षति ॥ १८
हेमन्ते शिशिरे चैव हिममुत्सृजति त्रिभिः।
वरुणो माघमासे तु सूर्य्यः पूषा तु फाल्गुने ॥१९
चैत्रे मासि भवेदंशुर्धाता वैशाखतापनः।
ज्यैष्ठे मासि भवेदिन्द्र आषाढ़े तपते रविः ॥ २०
विवस्वान् श्रावणे मासि प्रोष्ठपद्यां भगः स्मृतः।
पर्ज्जन्यश्चाश्विने त्वष्टा कार्त्तिके मासि भास्करः ॥२१
मार्गशीर्षे भवेन्मित्रः पौषे विष्णुः सनातनः।
पञ्च रश्मिसहस्राणि वरुणस्यार्ककर्म्मणि ॥ २२
षड्भिः सहस्रैः पूषा तु देवोंऽशुः सप्तभिस्तथा।
धाताष्टभिः सहस्रैस्तु नवभिश्च शतक्रतुः ॥ २३
विवस्वान् दशभिः पाति पात्येकादशभिर्भगः।
सप्तभिस्तपते मित्रस्त्वष्टा चैवाष्टभिस्तपेत् ॥ २४
अर्य्यमा दशभिः पाति पर्ज्जन्यो नवभिस्तथा।
षड्भी रश्मिसहस्रैस्तु विष्णुस्तपति विश्वदृक् ॥२५
वसन्ते कपिलः सूर्य्यो ग्रीष्मे काञ्चनसप्रभः।
श्वेतो वर्षासु विज्ञेयः पाण्डुरः शरदि प्रभुः ॥ २६
हेमन्ते ताम्रवर्णः स्याच्छिशिरे लोहितो रविः।
ओषधीषु कलां धत्ते स्वधामपि पितृष्वथ ॥ २७
सूर्य्योऽमरेष्वमृतन्तु त्रयं त्रिषु नियच्छति।
अन्ये चाष्टौ ग्रहा ज्ञेया सूर्य्येणाधिष्ठिता द्विजाः॥२८
चन्द्रमाः सोमपुत्त्रश्च शुक्रश्चैव वृहस्पतिः।
भौमो मन्दस्तथा राहुः केतुमानपि चाष्टमः ॥ २९
सर्व्वे ध्रुवे निबद्धा वै ग्रहास्ते वातरश्मिभिः।

भ्राम्यमाणा यथायोगं भ्रमन्त्यनु दिवाकरम् ॥ ३०
अलातचक्रवद्यान्ति वातचक्रेरितास्तथा ।
यस्मादहति तान् वायुः प्रवहस्तेन स स्मृतः ॥ ३१
रथस्त्रिचक्रः सोमस्य कुन्दाभास्तस्य वाजिनः ।
वामदक्षिणतो युक्ता दश तेन चपाकरः ॥ ३२
वीथ्याश्रयाणि चरति नक्षत्राणि रविर्यथा ।
ह्रास-वृद्धी तु विप्रेन्द्रा रश्मीनां सूर्य्यवत् स्मृते ॥३३
स सोमः शुक्लपक्षे तु भास्करे परतः स्थिते ।
आपूर्य्यते परस्यान्ते सततञ्चैव ताः प्रभाः ॥ ३४
क्षीणं पीतं सुरैः सोममाप्याययति नित्यदा ।
एकेन रश्मिना विप्राः सुषुम्णाख्येन भास्करः ॥ ३५
एषा सूर्य्यस्य वीर्य्येण सोमस्याप्यायिता तनुः ।
पौर्णमास्यां स दृश्येत सम्पूर्णो दिवसक्रमात् ॥ ३६
सम्पूर्णमर्द्धमासेन तं सोममसृतात्मकम् ।
पिबन्ति देवता विप्रा यतस्तेऽमृतभोजनाः ॥ ३७
ततः पञ्चदशे भागे किञ्चिच्छिष्टे कलात्मके ।
अपराह्णे पितृगणा जघन्यं पर्य्युपासते ॥ ३८
पिबन्ति हिलवं कालं शिष्टा तस्य कला तु या ।
स्वधामृतमयीं पुण्यां तामिन्दोरमृतात्मिकाम् ॥ ३९
निःसृतं तदमावास्यां गभस्तिभ्यः स्वधामृतम् ।
मासतृप्तिमवाप्याग्र्यां पितरः सन्ति निर्वृताः ॥ ४०
न सोमस्य विनाशः स्यात् सुधा चैव सुपीयते ।
एवं सूर्य्यनिमित्तोऽस्य क्षयो वृद्धिश्च सत्तमाः ॥ ४१
सोमपुत्त्रस्य चाष्टाभिर्वाजिभिर्वायुवेगिभिः ।
वारिजः स्यन्दनो युक्तस्तेनासौ याति सर्व्वतः ॥ ४२
शुक्रस्य भूमिजैरश्वैः स्यन्दनो दशभिर्वृतः ।
अष्टाभिश्चापि भौमस्य रथो हैमः सुशोभनः ॥ ४३
वृहस्पतेरथाष्टाश्वः स्यन्दनो हेमनिर्म्मितः ।
रथस्तमोमयोऽष्टाश्वो मन्दस्यायसनिर्म्मितः ॥ ४४
स्वर्भानोर्भास्करारेश्च तथाष्टाभिर्हयैर्वृतः ।
एते महाग्रहाणां वै समाख्याता रथाश्च वै ॥ ४५
सर्व्वे ध्रुवे महाभागा निबद्धा वायुरश्मिभिः ।
ग्रहर्क्षताराधिष्ण्यानि ध्रुवे बद्धान्यशेषतः ॥ ४६
भ्रमन्ति भ्रामयन्त्येनं सर्व्वाण्यनिलरश्मिभिः ।

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे भुवनकोषविन्यासे द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४२॥

त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

ध्रुवादूर्द्ध्वं महर्लोकः कोटियोजनविस्तृतः ।
कल्पाधिकारिणस्तत्र संस्थिता द्विजपुङ्गवाः ॥ १
जनलोको महर्लोकात् तथा कोटिद्वयात्मकः ।
सनकाद्यास्तथा तत्र संस्थिता ब्रह्मणः सुताः ॥ २
जनलोकात् तपोलोकः कोटित्रयसमन्वितः ।
वैराजास्तत्र वै देवाः स्थिता दाहविवर्ज्जिताः ॥ ३
प्राजापत्यात् सत्यलोकः कोटिषट्केन संयुतः ।
अपुनर्मारको नाम ब्रह्मलोकस्तु स स्मृतः ॥ ४
अत्र लोकगुरुर्ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ।
आस्ते स योगिभिर्नित्यं पीत्वा योगामृतं परम् ॥५
वसन्ति यतयः शान्ता नैष्ठिका ब्रह्मचारिणः ।
योगिनस्तापसाः सिद्धा जापकाः परमेष्ठिनः ॥ ६
द्वारं तद्योगिनामेकं गच्छतां परमं पदम् ।
तत्र गत्वा न शोचन्ति स विष्णुः स च शङ्करः ॥ ७
सूर्य्यकोटिप्रतीकाशं पुरं तस्य दुरासदम् ।
न मे वर्णयितुं शक्यं ज्वालामालासमाकुलम् ॥ ८
तत्र नारायणस्यापि भवनं ब्रह्मणः पुरे ।
शेते तत्र हरिः श्रीमान् योगी मायामयः परः ॥९
स विष्णुलोकः कथितः पुनरावृत्तिवर्ज्जितः ।
यान्ति तत्र महात्मानो ये प्रपन्ना जनार्द्दनम् ॥ १०
ऊर्द्ध्वं तद्ब्रह्म सदनात् पुरं ज्योतिर्मयं शुभम् ।
वह्निना च परिक्षिप्तं तत्रास्ते भगवान् हरः ॥ ११
देव्या सह महादेवश्चिन्त्यमानो मनीषिभिः ।
योगिभिः शतसाहस्रैर्भूतै रुद्रैश्च संवृतः ॥ १२
तत्र ते यान्ति निरता भक्ता वै ब्रह्मचारिणः ।
महादेवपराः शान्तास्तापसाः सत्यवादिनः ॥ १३
निर्म्ममा निरहङ्काराः काम-क्रोधविवर्ज्जिताः ।
द्रक्ष्यन्ति ब्राह्मणा युक्ता रुद्रलोकः स वै स्मृतः ॥ १४
एते सप्त महालोकाः पृथिव्याः परिकीर्त्तिताः ।
महातलादयश्चाधः पातालाः सन्ति वै द्विजाः ॥ १५
महातलञ्च पातालं सर्व्वरत्नोपशोभितम् ।
प्रासादैर्विविधैः शुभ्रैर्देवतायतनैर्युतम् ॥ १६
अनन्तेन च संयुक्तं मुचुकुन्देन धीमता ।

नृपेण बलिना चैव पातालस्वर्गवासिना ॥ १७
शैलं रसातलं विप्राः शार्करं हि तलातलम्।
पीतं सुतलमित्युक्तं नितलं विद्रुमप्रभम्।
सितञ्च वितलं प्रोक्तं तलञ्चैव सितेतरम् ॥ १८
सुपर्णेन मुनिश्रेष्ठास्तथा वासुकिना शुभम्।
रसातलमिति ख्यातं तथान्यैश्च निषेवितम् ॥ १९
विरोचन-हिरण्याक्ष-तारकाद्यैश्च सेवितम्।
तलातलमिति ख्यातं सर्व्वशोभासमन्वितम् ॥ २०
वैनतेयादिभिश्चैव कालनेमिपुरोगमैः।
पूर्व्वदेवैः समाकीर्णं सुतलञ्च तथापरैः ॥ २१
नितलं यवनाद्यैश्च तारकाग्निमुखैस्तथा ॥ २२
जम्भकाद्यैस्तथा नागैः प्रह्लादेनासुरेण च।
वितलञ्चैव विख्यातं कम्बलाहीन्द्रसेवितम् ॥ २३
महाजम्भेन वीरेण हयग्रीवेण धीमता।
शङ्कुकर्णेन सम्भिन्नं तथा नमुचिपूर्व्वकैः ॥ २४
तथान्यैर्विविधैर्नागैस्तलञ्चैव सुशोभनम्।
तेषामधस्तान्नरका मायाद्याः परिकीर्त्तिताः ॥ २५
पापिनस्तेषु पच्यन्ते न ते वर्णयितुं क्षमाः।
पातालानामधश्चास्ते शेषाख्या वैष्णवी तनुः ॥ २६
कालाग्निरुद्रो योगात्मा नारसिंहोऽपि माधवः।
योऽनन्तः पठ्यते देवो नागरूपी जनार्द्दनः।
तदाधारमिदं सर्व्वं स कालाग्निं समाश्रितः ॥ २७
तमाविश्य महायोगी कालस्तद्वदनोत्थितः।
विषज्वालामयोऽन्तेऽसौ जगत् संहरति स्वयम् ॥२८
सहस्रमायोऽप्रतिमः संहर्त्ता शङ्करो भवः।
तामसी शाम्भवी मूर्त्तिः कालो लोकप्रकालनः ॥ २९

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे भुवन-
कोषविन्यासे त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

एतद्ब्रह्माण्डमाख्यातं चतुर्द्दशविधं महत्।
अतःपरं प्रवक्ष्यामि भूर्लोकस्यास्य निर्णयम् ॥ १
जम्बुद्वीपः प्रधानोऽयं प्लक्षः शाल्मलिरेव च।
कुशः क्रौञ्चश्च शाकश्च पुष्करश्चैव सप्तमः ॥ २
एते सप्त महाद्वीपाः समुद्रैः सप्तभिर्वृताः।
द्वीपाद्द्वीपो महानुक्तः सागराच्चापि सागरः ॥ ३
क्षारोदेक्षुरसोदश्च सुरोदश्च घृतोदकः।
दध्योदः क्षीरसलिलः स्वादूदश्चेति सागराः ॥ ४
पञ्चाशत्कोटिविस्तीर्णा ससमुद्रा धरा स्मृता।
द्वीपैश्च सप्तभिर्युक्ता योजनानां समन्ततः ॥ ५
जम्बूद्वीपः समस्तानां मध्ये चैव व्यवस्थितः।
तस्य मध्ये महामेरुर्विश्रुतः कनकप्रभः ॥ ६
चतुरशीतिसाहस्रो योजनैस्तस्य चोच्छ्रयः।
प्रविष्टः षोड़शाधस्ताद्द्वात्रिंशन्मूर्ध्नि विस्तृतः ॥ ७
मूले षोड़शसाहस्रो विस्तारस्तस्य सर्व्वतः।
भूपद्मस्यास्य शैलोऽसौ कर्णिकात्वेन संस्थितः ॥ ८
हिमवान् हेमकूटश्च निषधश्चास्य दक्षिणे।
नीलः श्वेतश्च शृङ्गी च उत्तरे वर्षपर्व्वताः ॥ ९
लक्षप्रमाणौ द्वौ मध्ये दशहीनास्तथापरे।
सहस्रद्वितयोच्छ्रायास्तावद्विस्तारिणश्च ते ॥ १०
भारतं प्रथमं वर्षं ततः किम्पुरुषं स्मृतम्।
हरिवर्षं तथैवान्यन्मेरोर्दक्षिणतो द्विजाः ॥ ११
रम्यकञ्चोत्तरं वर्षं तथैवानु हिरण्मयम्।
उत्तरे कुरवश्चैव यथैते भारतास्तथा ॥ १२
नवसाहस्रमेकैकमेतेषां द्विजसत्तमाः।
इलावृतञ्च तन्मध्ये तन्मध्ये मेरुरुच्छ्रितः ॥ १३
मेरोश्चतुर्द्दिशं तत्र नवसाहस्रविस्तरम्।
इलावृतं महाभागाश्चत्वारस्तत्र पर्व्वताः।
विष्कम्भा रचिता मेरोर्योजनायुतमुच्छ्रिताः ॥ १४
पूर्व्वेण मन्दरो नाम दक्षिणे गन्धमादनः।
विपुलः पश्चिमे पार्श्वे सुपार्श्वश्चोत्तरे स्मृतः ॥ १५
कदम्बस्तेषु जम्बूश्च पिप्पलो वट एव च।
जम्बूद्वीपस्य सा जम्बूर्नामहेतुर्महर्षयः ॥ १६
महागजप्रमाणानि जम्ब्वास्तस्याः फलानि च।
पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीर्य्यमाणानि सर्व्वतः ॥ १७
रसेन तस्याः प्रख्याता तत्र जम्बूनदीति वै।
सरित् प्रवर्त्तते सापि पीयते तत्र वासिभिः ॥ १८
न स्वेदो न च दौर्गन्ध्यं न जरा नेन्द्रियक्षयः।
तत्पानात् सुस्थमनसां नराणां (क) तत्र जायते ॥१९

(क) न तापः स्वच्छमनसां नासौख्यमिति क्वचित् पाठः।

तत्तीरमद्रसं प्राप्य वायुना सुविशोषिता ।
जाम्बूनदाख्यं भवति सुवर्णं सिद्धभूषणम् ॥ २०
भद्राश्वः पूर्व्वतो मेरोः केतुमालश्च पश्चिमे ।
वर्षे द्वे तु मुनिश्रेष्ठास्तयोर्मध्ये इलावृतम् ॥ २१
वनं चैत्ररथं पूर्व्वं दक्षिणं गन्धमादनम् ।
वैभ्राजं पश्चिमं विद्यादुत्तरं सवितुर्वनम् ॥ २२
अरुणोदं महाभद्रमसितोदञ्च मानसम् ।
सरांस्येतानि चत्वारि देवभोग्यानि सर्व्वदा ॥ २३
सितान्तश्च कुमुदांश्च कुवरी माल्यवांस्तथा ।
वैकङ्को मणिशैलश्च ऋक्षवांश्चाचलोत्तमः ॥ २४
महानीलोऽथ रुचकः सबिन्दुर्मन्दरस्तथा ।
वेणुमांश्चैव मेघश्च निषधो देवपर्व्वतः ॥ २५
इत्येते देवरचिताः सिद्धावासाः प्रकीर्त्तिताः ।
अरुणोदस्य सरसः पूर्व्वतः केशराचलाः ।
त्रिकूटः शिखरश्चैव पतङ्गो रुचकस्तथा ॥ २६
निषधो वसुधारश्च कलिङ्गस्त्रिशिखः स्मृतः ।
समूलो वसुवेदिश्च कुररश्चैव सानुमान् ॥ २७
ताम्राभश्च विशालश्च कुमुदो वेणुपर्व्वतः ।
एकशृङ्गो महाशैलो गजशैलश्च पिञ्जकः ॥ २८
पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ।
इत्येते देवचरिता उत्कटाः पर्व्वतोत्तमाः ॥ २९
महाभद्रस्य सरसो दक्षिणे केशराचलाः ।
शिखिवासाश्च वैदूर्य्यः कपिलो गन्धमादनः ॥ ३०
जारुधिश्च सुरान्धुश्च सर्व्वगन्धाचलोत्तमः ।
सुपार्श्वश्च सुपक्षश्च कङ्कः कपिल एव च ॥ ३१
विरजो भद्रजालश्च सुरसश्च महाबलः ।
अञ्जनो मधुमांस्तद्वच्चित्रशृङ्गो महालयः ॥ ३२
कुमुदो मुकुटश्चैव पाण्डुरः कृष्ण एव च ।
पारिपात्रो महाशैलस्तथैव कपिलाचलः ॥ ३३
सुषेणः पुण्डरीकश्च महामेघस्तथैव च ।
एते पर्व्वतराजानः सिद्ध-गन्धर्व्वसेविताः ॥ ३४
असितोदस्य सरसः पश्चिमे केशराचलाः ।
शङ्खकूटोऽथ वृषभो हंसो नागस्तथैव च ॥ ३५
कालञ्जरः शक्रशैलो नीलः कमल एव च ।
पारिजातो महाशैलः शैलः कनक एव च ॥ ३६
पुष्पकश्च सुमेघश्च वाराहो विरजास्तथा ।
मयूरः कपिलश्चैव महाकपिल एव च ॥ ३७
इत्येते देव-गन्धर्व्व-सिद्ध-यक्षैश्च सेविताः ।
सरसो मानसस्येह उत्तरे केशराचलाः ॥ ३८
एतेषां शैलमुख्यानामन्तरेषु यथाक्रमम् ।
सन्ति चैवान्तरद्रोण्यः सरांसि च वनानि च ॥ ३९
वसन्ति तत्र मुनयः सिद्धा वै ब्रह्मभाविताः ।
प्रसन्नाः शान्तरजसः सर्व्वदुःखविवर्ज्जिताः ॥ ४०

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे भुवनकोषविन्यासे पर्व्वतसंस्थाने चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ।

सूत उवाच ।

चतुर्द्दश सहस्राणि योजनानां महापुरी ।
मेरोरुपरि विख्याता देवदेवस्य वेधसः ॥ १
तत्रास्ते भगवान् ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ।
उपास्यमानो योगीन्द्रैर्मुनीन्द्रोपेन्द्रशङ्करैः ॥ २
तत्र देवेश्वरेशानं विश्वात्मानं प्रजापतिम् ।
सनत्कुमारो भगवानुपास्ते नित्यमेव हि ॥ ३
स सिद्ध-ऋषि-गन्धर्व्वैः पूज्यमानः सुरैरपि ।
समास्ते योगयुक्तात्मा पीत्वा तत् परमामृतम् ॥ ४
तत्र देवाधिदेवस्य शम्भोरमिततेजसः ।
दीप्तमायतनं शुभ्रं पुरस्ताद्ब्रह्मणः स्थितम् ॥ ५
दिव्यकान्तिसमायुक्तं चतुर्द्वारं सुशोभनम् ।
महर्षिगणसङ्कीर्णं ब्रह्मविद्भिर्निषेवितम् ॥ ६
देव्या सह महादेवः शशाङ्कार्काग्निलोचनः ।
रमते तत्र विश्वेशः प्रमथैः प्रमथेश्वरः ॥ ७
तत्र वेदविदः शान्ता मुनयो ब्रह्मचारिणः ।
पूजयन्ति महादेवं तापसाः सत्यवादिनः ॥ ८
तेषां साक्षान्महादेवो मुनीनां भावितात्मनाम् ।
गृह्णाति पूजां शिरसा पार्व्वत्या परमेश्वरः ॥ ९
तत्रैव पर्व्वतवरे शक्रस्य परमा पुरी ।
नाम्नामरावती पूर्व्वं सर्व्वशोभासमन्विता ॥ १०
तमिन्द्रमप्सरःसङ्घा गन्धर्व्वाः सिद्ध-चारणाः ।
उपासते सहस्राक्षं देवास्तत्र सहस्रशः ॥ ११

ये धार्म्मिका वेदविदो याग-होमपरायणाः।
तेषां तत् परमं स्थानं देवानामपि दुर्लभम् ॥ १२
तस्माद्दक्षिणदिग्भागे वह्नेरमिततेजसः।
तेजोवती नाम पुरी दिव्याश्चर्य्यसमन्विता ॥ १३
तत्रास्ते भगवान् वह्निर्भ्राजमानः स्वतेजसा।
जपिनां होमिनां स्थानं दानवानां दुरासदम् ॥ १४
दक्षिणे पर्व्वतवरे यमस्यापि महापुरी।
नाम्ना संयमनी दिव्या सर्व्वशोभासमन्विता ॥ १५
तत्र वैवस्वतं देवं देवाद्याः पर्य्युपासते।
स्थानं तत् सत्यसन्धानां लोके पुण्यकृतां नृणाम्॥१६
तस्यास्तु पश्चिमे भागे निर्ऋतेस्तु महात्मनः।
रक्षोवती नाम पुरी राक्षसैः संवृता तु या ॥ १७
तत्र ते निर्ऋतिं देवं राक्षसाः पर्य्युपासते।
गच्छन्ति तां धर्म्मरता ये तु तामसवृत्तयः ॥ १८
पश्चिमे पर्व्वतवरे वरुणस्य महापुरी।
नाम्ना शुद्धवती पुण्या सर्व्वकामर्द्धिसंयुता ॥ १९
तत्राप्सरोगणैः सिद्धैः सेव्यमानोऽमराधिपैः।
आस्ते स वरुणो राजा तत्र गच्छन्ति येऽम्बुदाः(क)२०
तस्या उत्तरदिग्भागे वायोरपि महापुरी।
नाम्ना गन्धवती पुण्या यत्रास्तेऽसौ प्रभञ्जनः ॥ २१
अप्सरोगणगन्धर्व्वैः सेव्यमानो महान् प्रभुः।
प्राणायामपरा विप्राः स्थानं तद्यान्ति शाश्वतम्२२
तस्याः पूर्व्वे तु दिग्भागे सोमस्य परमा पुरी।
नाम्ना कान्तिमती शुभ्रा तस्यां सोमो विराजते॥२३
तत्र ये धर्म्मनिरताः स्वधर्म्मं पर्य्युपासते।
तेषां तदुचितं स्थानं नानाभोगसमन्वितम् ॥ २४
तस्यास्तु पूर्व्वदिग्भागे शङ्करस्य शुभा पुरी।
नाम्ना यशोवती पुण्या सर्व्वेषां सा दुरासदा ॥ २५
तत्रेशानस्य भवनं रुद्रेणाधिष्ठितं शुभम्।
गणेश्वरस्य विपुलं तत्रास्ते स गणावृतः ॥ २६
तत्र भोगादिलिप्सूनां भक्तानां परमेष्ठिनः।
निवासः कल्पितः पूर्व्वं देवदेवेन शूलिना ॥ २७
विष्णुपादाद्विनिष्क्रान्ता प्लावयित्वेन्दुमण्डलम्।
समन्ताद्ब्रह्मणः पुर्य्यां गङ्गा पतति वै ततः ॥ २८
सा तत्र पतिता दिक्षु चतुर्द्धा ह्यभवद्द्विजाः।

(क) येऽम्बुदा इति वा पाठः।

सीता चालकनन्दा च सुवङ्क्षुर्भद्रनामिका ॥ २९
पूर्व्वेण शैलाच्छैलन्तु सीता यात्यन्तरिक्षगा।
ततश्च पूर्व्ववर्षेण भद्राश्वाद्याति चार्णवम् ॥ ३०
तथैवालकनन्दा च दक्षिणादेत्य भारतम्।
प्रयाति सागरं भित्त्वा सप्तभेदा द्विजोत्तमाः ॥ ३१
सुवङ्क्षुः पश्चिमगिरीनतीत्य सकलांस्तथा।
पश्चिमं केतुमालाख्यं वर्षं गत्वेति चार्णवम् ॥ ३२
भद्रा तथोत्तरगिरीनुत्तरांश्च तथा कुरून्।
अतीत्य चोत्तराम्भोधिं समभ्येति महर्षयः ॥ ३३
आनील-निषधायामौ माल्यवद्गन्धमादनौ।
तयोर्मध्यं गतो मेरुः कर्णिकाकारसंस्थितः ॥ ३४
भारताः केतुमालाश्च भद्राश्वाः कुरवस्तथा।
पत्राणि लोकपद्मस्य मर्य्यादाशैलवाह्यतः ॥ ३५
जठरो देवकूटश्च मर्य्यादापर्व्वतावुभौ।
दक्षिणोत्तरमायामावानील-निषधायतौ ॥ ३६
गन्धमादन-कैलासौ पूर्व्व-पश्चायतावुभौ।
अशीतियोजनायामावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ३७
निषधः पारियात्रश्च मर्य्यादापर्व्वताविमौ।
मेरोः पश्चिमदिग्भागे यथापूर्व्वं व्यवस्थितौ ॥ ३८
त्रिशृङ्गो जारुधिस्तद्वदुत्तरे वर्षपर्व्वतौ।
पूर्व्व-पश्चायतावेतावर्णवान्तर्व्यवस्थितौ ॥ ३९
मर्य्यादापर्व्वताः प्रोक्ता अष्टाविह मया द्विजाः।
जठराद्याः स्थिता मेरोश्चतुर्द्दिक्षु महर्षयः ॥ ४०

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे भुवनकोष-विन्यासे पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

केतुमाले नराः कालाः सर्व्वे पनसभोजनाः।
स्त्रियश्चोत्पलपत्राभास्ते जीवन्ति वर्षायुतम् ॥ १
भद्राश्वे पुरुषाः शुक्लाः स्त्रियश्चन्द्रांशुसन्निभाः।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ते चाम्रभोजनाः ॥ २
रम्यके पुरुषा नार्य्यो रमन्ति रजतप्रभाः।
दशवर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ॥ ३
जीवन्ति चैव सत्त्वस्था न्यग्रोधफलभोजनाः।

हिरण्मयी हिरण्याभाः सर्व्वे श्रीफलभोजनाः ॥ ४
एकादशसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
जीवन्ति पुरुषा नार्य्यो देवलोकस्थिता इव ॥ ५
त्रयोदशसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ।
जीवन्ति कुरुवर्षे तु श्यामाङ्गाः चीरभोजनाः ॥ ६
सर्व्वे मिथुनजाताश्च नित्यं सुखनिषेविताः ।
चन्द्रद्वीपे महादेवं यजन्ति सततं शिवम् ॥ ७
तथा किम्पुरुषे विप्रा मानवा हेमसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्ति प्लक्षभोजनाः ॥ ८
यजन्ति सततं देवं चतुःशीर्षं चतुर्भुजम् ।
ध्याने मनः समाधाय सादरं भक्तिसंयुताः ॥ ९
तथा च हरिवर्षे तु महारजतसन्निभाः ।
दशवर्षसहस्राणि जीवन्तीक्षुरसाशिनः ॥ १०
तत्र नारायणं देवं विश्वयोनिं सनातनम् ।
उपासते सदा विष्णुं मानवा विष्णुभाविताः ॥ ११
तत्र चन्द्रप्रभं शुभ्रं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।
विमानं वासुदेवस्य पारिजातवनाश्रितम् ॥ १२
चतुर्द्वारमनौपम्यं चतुस्तोरणसंयुतम् ।
प्राकारैर्दशभिर्युक्तं दुराधर्षं सुदुर्गमम् ॥ १३
स्फाटिकैर्मण्डपैर्युक्तं देवराजगृहोपमम् ।
सुवर्णस्तम्भसाहस्रैः सर्व्वतः समलङ्कृतम् ॥ १४
हेमसोपानसंयुक्तं नानारत्नोपशोभितम् ।
दिव्यसिंहासनोपेतं सर्व्वशोभासमन्वितम् ॥ १५
सरोभिः स्वादुपानीयैर्नदीभिश्चोपशोभितम् ।
नारायणपरैः शुद्धैर्वेदाध्ययनतत्परैः ॥ १६
योगिभिश्च समाकीर्णं ध्यायद्भिः पुरुषं हरिम् ।
स्तुवद्भिः सततं मन्त्रैर्नमस्यद्भिश्च माधवम् ॥ १७
तत्र देवाधिदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।
राजानः सर्व्वकालन्तु महिमानं प्रकुर्व्वते ॥ १८
गायन्ति चैव नृत्यन्ति विलासिन्यो मनोहराः ।
स्त्रियो यौवनशालिन्यः सदामण्डनतत्पराः ॥ १९
इलावृते पद्मवर्णा जम्बूफलरसाशिनः ।
त्रयोदशसहस्राणि वर्षाणाञ्च स्थिरायुषः ॥ २०
भारतेषु स्त्रियः पुंसो नानावर्णाः प्रकीर्त्तिताः ।
नानादेवार्च्चने युक्ता नानाकर्म्माणि कुर्व्वते ॥ २१
परमायुः स्मृतं तेषां शतं वर्षाणि सुव्रताः ।
नवयोजनसाहस्रं वर्षमेतत् प्रकीर्त्तितम् ॥ २२
कर्म्मभूमिरियं विप्रा नराणामधिकारिणाम् ।
महेन्द्रो मलयः सह्यः शुक्तिमानृक्षपर्व्वतः ॥ २३
विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तात्र कुलपर्व्वताः ।
इन्द्रद्वीपः कसेरुमांस्ताम्रपर्णो गभस्तिमान् ॥ २४
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्व्वस्त्वथ वारुणः ।
अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंवृतः ॥ २५
योजनानां सहस्रन्तु द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरः ।
पूर्व्वे किरातास्तस्यान्ते पश्चिमे यवनास्तथा ॥ २६
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्या मध्ये शूद्रास्तथैव च ।
इज्या-युद्ध-वणिज्याभिर्वर्त्तयन्त्यत्र मानवाः ॥ २७
स्रवन्ते पावना नद्यः पर्व्वतेभ्यो विनिःसृताः ।
शतद्रुश्चन्द्रभागा च सरयूर्यमुना तथा ॥ २८
इरावती वितस्ता च विपाशा देविका कुहूः ।
गोमती धूतपापा च बाहुदा च दृषद्वती ॥ २९
कौशिकी लौहिनी चेति हिमवत्पादनिःसृताः ।
वेदस्मृतिर्वेदवती व्रतघ्नी त्रिदिवा तथा ॥ ३०
पर्णाशा चन्दना चैव स्यदानीरा मनोरमा ।
चर्म्मण्वती तथा दृश्या विदिशा वेत्रवत्यपि ।
शिप्रुः सुशिल्यापि तथा पारिपात्रात् तु निःसृताः ३१
नर्म्मदा सुरसा शोणी दशार्णा च महानदी ।
मन्दाकिनी चित्रकूटा तामसी च पिशाचिका ॥ ३२
चित्रोत्पला विशाला च मञ्जुला बालुवाहिनी ।
ऋक्षवत्पादजा नद्यः सर्व्वपापहरा नृणाम् ॥ ३३
तापी पयोष्णी निर्व्विन्ध्या शीघ्रोदा च महानदी ।
वेखा वैतरणी चैव बलाका च कुमुद्वती ॥ ३४
तोया चैव मही गौरी दुर्गा चान्तःशिला तथा ।
विन्ध्यपादप्रसूतास्ताः सद्यः पापहरा नृणाम् ॥ ३५
गोदावरी भीमरथी कृष्णा वेणा च वञ्जुला ।
तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा कावेरी च द्विजोत्तमाः ॥ ३६
दक्षिणापथनद्यस्तु सह्यपादाद्विनिःसृताः ।
कृतमाला ताम्रपर्णी पुष्पवत्युत्पलावती ॥ ३७
मलयान्निःसृता नद्यः सर्व्वाः शीतजलाः स्मृताः ।
ऋषिकुल्या त्रिसामा च गन्धमादनगामिनी ॥ ३८
क्षिप्रा पलाशिनी चैव ऋषीका वंशधारिणी ।
शुक्तिमत्पादसञ्जाताः सर्व्वपापहरा नृणाम् ॥ ३९

आसां नद्युपनद्यश्च शतशो द्विजपुङ्गवाः।
सर्व्वपापहराः पुण्याः स्नानदानादिकर्म्मसु ॥ ४०
तास्विमे कुरुपाञ्चाला मध्यदेशादयो जनाः।
पूर्व्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥ ४१
पुण्ड्राः कलिङ्गा मगधा दाक्षिणात्याश्च कृत्स्नशः।
तथापरान्ताः सौराष्ट्रशूद्राभीरास्तथार्व्वुदाः ॥ ४२
मालका मालवाश्चैव पारिपात्रनिवासिनः।
सौवीराः सैन्धवा हूणा शाल्वा कल्पनिवासिनः ॥ ४३
माद्रा रामास्तथैवाम्बाः पारसीकास्तथैव च।
आसां पिबन्ति सलिलं वसन्ति सरितां सदा ॥ ४४
चत्वारि भारते वर्षे युगानि कवयोऽब्रुवन्।
कृतं त्रेता द्वापरञ्च कलिश्चान्यत्र न क्वचित् ॥ ४५
यानि किम्पुरुषाद्यानि वर्षाण्यष्टौ महर्षयः।
न तेषु शोको नायासो नोद्वेगः क्षुद्भयं न च ॥ ४६
स्वस्थाः प्रजा निरातङ्काः सर्व्वदुःखविवर्ज्जिताः।
रमन्ते विविधैर्भावैः सर्व्वाश्च स्थिरयौवनाः ॥ ४७

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे भुवनकोषविन्यासे षट्चत्वारिंशोऽध्यायः॥४६॥

सप्तचत्वारिंशोऽध्याय ।

सूत उवाच।

हेमकूटगिरेः शृङ्गे महाकूटं सुशोभनम्।
स्फाटिकं देवदेवस्य विमानं परमेष्ठिनः ॥ १
तत्र देवाधिदेवस्य भूतेशस्य त्रिशूलिनः।
देवाः सर्षिगणाः सिद्धाः पूजां नित्यं प्रकुर्व्वते ॥ २
स देवो गिरिशः सार्द्धं महादेव्या महेश्वरः।
भूतैः परिवृतो नित्यं भाति तत्र पिनाकधृक् ॥ ३
विभक्तचारुशिखरः कैलासो यत्र पर्व्वतः।
निवासः कोटियक्षाणां कुवेरस्य च धीमतः ॥ ४
तत्रापि देवदेवस्य भवस्यायतनं महत्।
मन्दाकिनी तत्र पुण्या रम्या सुविमलोदका ॥ ५
नदी नानाविधैः पद्मैरनेकैः समलङ्कृता।
देव-दानव-गन्धर्व्व-यक्ष-राक्षस-किन्नरैः ॥ ६
उपस्पृष्टजला नित्यं सुपुण्या सुमनोरमा।
अन्याश्च नद्यः शतशः स्वर्णपद्मैरलङ्कृताः ॥ ७
तासां कूले तु देवस्य स्थानानि परमेष्ठिनः।
देवर्षिगणजुष्टानि तथा नारायणस्य तु ॥ ८
तस्यापि शिखरे शुभ्रं पारिजातवनं शुभम्।
तत्र शक्रस्य विपुलं भवनं रत्नमण्डितम् ॥ ९
स्फाटिकस्तम्भसंयुक्तं हेमगोपुरशोभितम्।
तत्राथ देवदेवस्य विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभोः।
पुण्यञ्च भवनं रम्यं सर्व्वरत्नोपशोभितम् ॥ १०
तत्र नारायणः श्रीमाँल्लक्ष्म्या सह जगत्पतिः।
आस्ते सर्व्वेश्वरः श्रेष्ठः पूज्यमानः सनातनः ॥ ११
तथा च वसुधारे तु वसूनां रत्नमण्डितम्।
स्थानानामष्टमं पुण्यं दुराधर्षं सुरद्विषाम् ॥ १२
रत्नधारे गिरिवरे सप्तर्षीणां महात्मनाम्।
सप्ताश्रमाणि पुण्यानि सिद्धावासैर्युतानि च ॥ १३
तत्र हैमं चतुर्द्वारं वज्रनीलादिमण्डितम्।
सुपुण्यं सदनस्थानं ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मनः ॥ १४
तत्र देवर्षयो विप्राः सिद्धा ब्रह्मर्षयोऽपरे।
उपासते देवदेवं पितामहमजं परम् ॥ १५
स तैः सम्पूजितो नित्यं देव्या सह चतुर्म्मुखः।
आस्ते हिताय लोकानां शान्तानां परमा गतिः॥१६
तस्यैकशृङ्गशिखरे महापद्मैरलङ्कृतम्।
स्वच्छामृतजलं पुण्यं सुगन्धं सुमहत् सरः।
जैगीषव्याश्रमं पुण्यं योगीन्द्रैरुपसेवितम् ॥ १७
तत्रासौ भगवान् नित्यमास्ते शिष्यैः समावृतः।
प्रशान्तदोषैरक्षुद्रैर्ब्रह्मविद्भिर्महात्मभिः ॥ १८
शङ्खो मनोहरश्चैव कौशिकः कृष्ण एव च।
सुमना वेदवादश्च शिष्यास्तस्य प्रधानतः ॥ १९
सर्व्वयोगरताः शान्ता भस्मोद्धूलितविग्रहाः।
उपासते महाचार्य्यं ब्रह्मविद्यापरायणाः ॥ २०
तेषामनुग्रहार्थाय यतीनां शान्तचेतसाम्।
सान्निध्यं कुरुते भूयो देव्या सह महेश्वरः ॥ २१
अनेकान्याश्रमाणि स्युस्तस्मिन् गिरिवरोत्तमे।
मुनीनां युक्तमनसां सरांसि सरितस्तथा ॥ २२
तेषु योगरता विप्रा जापकाः संयतेन्द्रियाः।
ब्रह्मण्यासक्तमनसो रमन्ते ज्ञानतत्पराः ॥ २३
आत्मन्यात्मानमाधाय शिखान्तान्तरसंस्थितम्।

ध्यायन्ति देवमीशानं येन सर्व्वमिदं ततम् ॥ २४
सुमेघं वासवस्थानं सहस्रादित्यसन्निभम्।
तत्रास्ते भगवानिन्द्रः शच्या सह सुरेश्वरः ॥ २५
गजशैले तु दुर्गाया भवनं मणितोरणम्।
आस्ते भगवती दुर्गा तत्र साक्षान्महेश्वरी ॥ २६
उपास्यमाना विविधैः शक्तिभेदैरितस्ततः।
पीत्वा योगामृतं लब्ध्वा साक्षादमृतमैश्वरम् ॥ २७
सुनीलस्य गिरेः शृङ्गे नानाधातुसमुज्ज्वले।
राक्षसानां पुराणि स्युः सरांसि शतशो द्विजाः ॥२८
तथा पुरशतं विप्राः शतशृङ्गे महाचले।
स्फाटिकस्तम्भसंयुक्तं यक्षाणाममितौजसाम् ॥ २९
श्वेतोदरगिरेः शृङ्गे सुपर्णस्य महात्मनः।
प्राकारगोपुरोपेतं मणितोरणमण्डितम् ॥ ३०
स तत्र गरुड़ः श्रीमान् साक्षाद्विष्णुरिवापरः।
ध्यात्वास्ते तत् परं ज्योतिरात्मानं विष्णुमव्ययम्॥३१
अन्यच्च भवनं पुण्यं श्रीशृङ्गे मुनिपुङ्गवाः।
श्रीदेव्याः सर्व्वरत्नाढ्यं हैमं समणितोरणम् ॥ ३२
तत्र सा परमा शक्तिर्विष्णोरतिमनोरमा।
अनन्तविभवा लक्ष्मीर्जगत्सम्मोहनोत्सुका ॥ ३३
अध्यास्ते देव-गन्धर्व्व-सिद्ध-चारणवन्दिता।
विचिन्त्या जगतो योनिः स्वशक्तिकिरणोज्ज्वला ॥३४
तत्रैव देवदेवस्य विष्णोरायतनं महत्।
सरांसि तत्र चत्वारि विचित्रकमलाशयाः ॥ ३५
तथा सहस्रशिखरे विद्याधरपुराष्टकम्।
रत्नसोपानसंयुक्तं सरोभिश्चोपशोभितम् ॥ ३६
नद्यो विमलपानीयाश्चित्रनीलोत्पलाकराः।
कर्णिकारवनं दिव्यं तत्रास्ते शङ्करः स्वयम् ॥ ३७
पारिपात्रे महाशैले महालक्ष्म्याः पुरं शुभम्।
रम्यप्रासादसंयुक्तं घण्टा-चामरभूषितम् ॥ ३८
नृत्यद्भिरप्सरःसङ्घैरितश्चेतश्च शोभितम्।
मृदङ्ग-पणवोद्घुष्टं वेणु-वीणानिनादितम् ॥ ३९
गन्धर्व्व-किन्नराकीर्णं संवृतं सिद्धपुङ्गवैः।
भास्वद्भित्तिसमायुक्तं महाप्रासादसङ्कुलम्।
महागणेश्वरैर्जुष्टं धार्म्मिकाणां सुदर्शनम् ॥ ४०
तत्र सा वसते देवी नित्यं योगपरायणा।
महालक्ष्मीर्महादेवी त्रिशूलवरधारिणी ॥ ४१
त्रिनेत्रा शक्तिभिर्देवी संवृता सदसन्मयी।
पश्यन्ति तत्र मुनयः सिद्धा ये ब्रह्मवादिनः ॥ ४२
सुपार्श्वस्योत्तरे भागे सरस्वत्याः पुरोत्तमम्।
सरांसि सिद्धजुष्टानि देवभोग्यानि सत्तमाः ॥ ४३
पाण्डुरस्य गिरेः शृङ्गे विचित्रद्रुमसङ्कुले।
गन्धर्व्वाणां पुरशतं दिव्यस्त्रीभिः समावृतम् ॥ ४४
तेषु नित्यं मदोत्सिक्ता नरा नार्य्यस्तथैव च।
क्रीड़न्ति मुदिता नित्यं विलासैर्भोगतत्पराः ॥ ४५
अञ्जनस्य गिरेः शृङ्गे नारीपुरमनुत्तमम्।
वसन्ति तत्राप्सरसो रम्भाद्या रतिलालसाः ॥ ४६
चित्रसेनादयो यत्र समायान्त्यर्थिनः सदा।
सा पुरी सर्व्वरत्नाढ्या नैकप्रस्रवणैर्युता ॥ ४७
अनेकानि पुराणि स्युः कौमुदे चापि सत्तमाः।
रुद्राणां शान्तरजसामीश्वरासक्तचेतसाम् ॥ ४८
तेषु रुद्रा महायोगा महेशान्तरचारिणः।
समासते परं ज्योतिरारूढ़ाः स्थानमैश्वरम् ॥ ४९
पिञ्जरस्य गिरेः शृङ्गे गणेशानां पुरत्रयम्।
नन्दीश्वरस्य कपिला तत्रास्ते स महामतिः ॥ ५०
तथा च जारुधेः शृङ्गे देवदेवस्य धीमतः।
दीप्तमायतनं पुण्यं भास्करस्यामितौजसः ॥ ५१
तस्यैवोत्तरदिग्भागे चन्द्रस्थानमनुत्तमम्।
वसते तत्र रम्ये तु भगवान् शीतदीधितिः ॥ ५२
अन्यच्च भवनं दिव्यं हंसशैले महर्षयः।
सहस्रयोजनायामं सुवर्णमणितोरणम् ॥ ५३
तत्रास्ते भगवान् ब्रह्मा सिद्धसङ्घैरभिष्टुतः।
सावित्र्या सह विश्वात्मा वासुदेवादिभिर्युतः ॥ ५४
तस्य दक्षिणदिग्भागे सिद्धानां पुरमुत्तमम्।
सनन्दनादयो यत्र वसन्ति मुनिपुङ्गवाः ॥ ५५
पद्मशैलस्य शिखरे दानवानां पुरत्रयम्।
नातिदूरेण तस्माच्च दैत्याचार्य्यस्य धीमतः ॥ ५६
सुगन्धशैलशिखरे सरिद्भिरुपशोभितम्।
कर्द्दमस्याश्रमं पुण्यं तत्रास्ते भगवानृषिः ॥ ५७
तस्यैव पूर्व्वदिग्भागे किञ्चिद्वै दक्षिणाश्रिते।
सनत्कुमारो भगवांस्तत्रास्ते ब्रह्मवित्तमः ॥ ५८
सर्व्वेष्वेतेषु शैलेषु तथान्येषु मुनीश्वराः।
सरांसि विमला नद्यो देवानामालयानि च ॥ ५९

सिद्धलिङ्गानि पुण्यानि मुनिभिः स्थापितानि च।
वनान्याश्रमवर्य्याणि संख्यातुं नैव शक्यते ॥ ६०
एष संक्षेपतः प्रोक्तो जम्बूद्वीपस्य विस्तरः।
न शक्यो विस्तराद्वक्तुं मया वर्षशतैरपि ॥ ६१

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे भुवनकोषविन्यासे जम्बूद्वीपवर्णनं नाम सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४७॥

अष्टचत्वारिंशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

जम्बूद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः।
संवेष्टयित्वा क्षीरोदं प्लक्षद्वीपो व्यवस्थितः ॥ १
प्लक्षद्वीपे च विप्रेन्द्राः सप्तासन् कुलपर्व्वताः।
ऋज्वायताः सुपर्व्वाणः सिद्धसङ्घनिषेविताः ॥ २
गोमेदः प्रथमस्तेषां द्वितीयश्चन्द्र उच्यते।
नारदो दुन्दुभिश्चैव मणिमान् मेघनिस्वनः।
वैभ्राजः सप्तमस्तेषां ब्रह्मणोऽत्यन्तवल्लभः ॥ ३
तत्र देवर्षिगन्धर्व्वैः सिद्धैश्च भगवानजः।
उपास्यते स विश्वात्मा साक्षी सर्व्वस्य विश्वदृक् ॥४
तेषु पुण्या जनपदा आधयो व्याधयो न च।
न तत्र पापकर्त्तारः पुरुषा वै कदाचन ॥ ५
तेषां नद्यश्च सप्तैव वर्षाणान्तु समुद्रगाः।
तासु ब्रह्मर्षयो नित्यं पितामहमुपासते ॥ ६
अनुतप्ता-शिखि चैव विपापा त्रिदिवा कृशा।
अमृता सुकृता चैव नामतः परिकीर्त्तिताः ॥ ७
क्षुद्रनद्यस्तु विख्याताः सरांसि च बहून्यपि।
न चैतेषु युगावस्था पुरुषा वै चिरायुषः ॥ ८
आर्य्यकाः कुरराश्चैव विदेहा भाविनस्तथा।
ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्शूद्रास्तस्मिन् द्वीपे प्रकीर्त्तिताः॥९
इज्यते भगवान् सोमो वर्णैस्तत्र निवासिभिः।
तेषाञ्च सोमसायुज्यं सारूप्यं मुनिपुङ्गवाः ॥ १०
सर्व्वे धर्म्मरता नित्यं सर्व्वे मुदितमानसाः।
पञ्चवर्षसहस्राणि जीवन्ति च निरामयाः ॥ ११
प्लक्षद्वीपप्रमाणात् तु द्विगुणेन समन्ततः।
संवेष्ट्येक्षुरसाम्भोधिं शाल्मलिः संव्यवस्थितः ॥ १२
सप्त वर्षाणि तत्रापि सप्तैव कुलपर्व्वताः।
ऋज्वायताः सुपर्व्वाणः सप्त नद्यश्च सुव्रताः ॥ १३
कुमुदश्चोन्नतश्चैव तृतीयश्च बलाहकः।
द्रोणः कङ्कस्तु महिषः ककुद्मान् सप्तमस्तथा ॥ १४
योनी तोया वितृष्णा च चन्द्रा शुक्ला विमोचनी।
निवृत्तिश्चेति ता नद्यः स्मृताः पापहरा नृणाम् ॥ १५
न तेषु विद्यते लोभः क्रोधो वा द्विजसत्तमाः।
न चैवास्ति युगावस्था जना जीवन्त्यनामयाः ॥ १६
यजन्ति सततं तत्र वर्णा वायुं सनातनम्।
तेषां तस्याथ सायुज्यं सारूप्यञ्च सलोकता ॥ १७
कपिला ब्राह्मणाः प्रोक्ता राजानश्चारुणास्तथा।
पीता वैश्याः स्मृताः कृष्णा द्वीपेऽस्मिन्वृषला द्विजाः॥१८
शाल्मलस्य तु विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः।
संवेष्ट्य तु सुरोदाब्धिं कुशद्वीपो व्यवस्थितः ॥ १९
विद्रुमश्चैव हेमश्च द्युतिमान् पुष्पवांस्तथा।
कुशेशयो हरिश्चैव मन्दरः सप्त पर्व्वताः ॥ २०
धूतपापा शिवा चैव पवित्रा सम्मिता तथा।
तथा विद्युत्प्रभा रामा महानद्यश्च सप्त वै ॥ २१
अन्याश्च शतशो विप्रा नद्यो मणिजलाः शुभाः।
तासु ब्रह्माणमीशानं देवाद्याः पर्य्युपासते ॥ २२
ब्राह्मणा द्रविणो विप्राः क्षत्रियाः शुष्मिणस्तथा।
वैश्याः स्नेहास्तु मन्देहाः शूद्रास्तत्र प्रकीर्त्तिताः॥२३
सर्व्वेऽपि ज्ञानसम्पन्ना मैत्र्यादिगुणसंयुताः।
यथोक्तकारिणः सर्व्वे सर्व्वभूतहिते रताः ॥ २४
यजन्ति यज्ञैर्विविधैर्ब्रह्माणं परमेष्ठिनम्।
तेषाञ्च ब्रह्मसायुज्यं सारूप्यञ्च सलोकता ॥ २५
कुशद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः।
क्रौञ्चद्वीपः स्थितो विप्रा वेष्टयित्वा घृतोदधिम् ॥ २६
क्रौञ्चो वामनकश्चैव तृतीयश्चान्धिकारिकः।
देवावृच्च विविन्दश्च पुण्डरीकस्तथैव च।
नाम्ना च सप्तमः प्रोक्तः पर्व्वतो दुन्दुभिस्वनः ॥ २७
गौरी कुमुद्वती चैव सन्ध्या रात्रिर्मनोजवा।
ख्यातिश्च पुण्डरीकाख्या नद्यः प्राधान्यतः स्मृताः ॥ २८
पुष्कलाः पुष्करा धन्यास्तिष्या वर्णाः क्रमेण वै।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चैव द्विजोत्तमाः ॥२९
अर्च्चयन्ति महादेवं यज्ञ-दान-शमादिभिः।

व्रतोपवासैर्विविधैर्होमैश्च पितृतर्पणैः ॥ ३०
तेषां वै रुद्रसायुज्यं सारूप्यञ्चातिदुर्लभम् ।
सलोकता च सामीप्यं जायते तत्प्रसादतः ॥ ३१
क्रौञ्चद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन समन्ततः ।
शाकद्वीपः स्थितो विप्रा आवेष्ट्य दधिसागरम् ॥ ३२
उदयो रैवतश्चैव श्यामाकोऽस्तगिरिस्तथा ।
आम्बिकेयस्तथा रम्यः केशरी चेति पर्व्वताः ॥ ३३
सुकुमारी कुमारी च नलिनी रेणुका तथा ।
इक्षुका धेनुका चैव गभस्तिश्चेति निम्नगाः ॥ ३४
आसां पिबन्तः सलिलं जीवन्ते तत्र मानवाः ।
अनामया ह्यशोकाश्च राग-द्वेषविवर्ज्जिताः ॥ ३५
मगाश्च मगधाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ।
ब्राह्मणाः क्षत्त्रिया वैश्याः शूद्राश्चात्र क्रमेण तु ॥ ३६
यजन्ति सततं देवं सर्व्वलोकैकसाक्षिणम् ।
व्रतोपवासैर्विविधैर्देवदेवं दिवाकरम् ॥ ३७
तेषां वै सूर्य्यसायुज्यं सामीप्यञ्च सरूपता ।
सलोकता च विप्रेन्द्रा जायते तत्प्रसादतः ॥ ३८
शाकद्वीपं समावृत्य क्षीरोदः सागरः स्थितः ।
श्वेतद्वीपश्च तन्मध्ये नारायणपरायणाः ॥ ३९
तत्र पुण्या जनपदा नानाश्चर्य्यसमन्विताः ।
श्वेतास्तत्र नरा नित्यं जायन्ते विष्णुतत्पराः ॥ ४०
नाधयो व्याधयस्तत्र जरामृत्युभयं न च ।
क्रोधलोभविनिर्म्मुक्ता माया-मात्सर्य्यवर्ज्जिताः ॥ ४१
नित्यपुष्टा निरातङ्का नित्यानन्दाश्च भोगिनः ।
नारायणसमाः सर्व्वे नारायणपरायणाः ॥ ४२
केचिद्ध्यानपरा नित्यं योगिनः संयतेन्द्रियाः ।
केचिज्जपन्ति तप्यन्ति केचिद्विज्ञानिनोऽपरे ॥ ४३
अन्ये निर्व्वीजयोगेन ब्रह्मभावेन भाविताः ।
ध्यायन्ति तत् परंब्रह्म वासुदेवं सनातनम् ॥ ४४
एकान्तिनो निरालम्बा महाभागवताः परे ।
पश्यन्ति तत् परंब्रह्म विष्ण्वाख्यं तमसः परम् ॥ ४५
सर्व्वे चतुर्भुजाकाराः शङ्ख-चक्र-गदाधराः ।
सुपीतवाससः सर्व्वे श्रीवत्साङ्कितवक्षसः ॥ ४६
अन्ये महेश्वरपराखिपुण्ड्राङ्कितमस्तकाः ।
सुयोगाद्भूतिकरणा महागरुड़वाहनाः ॥ ४७
सर्व्वे शक्तिसमायुक्ता नित्यानन्दाश्च निर्म्मलाः ।
वसन्ति तत्र पुरुषा विष्णोरन्तरचारिणः ॥ ४८
तत्र नारायणस्यान्यैर्दुर्गमं दुरतिक्रमम् ।
नारायणं नाम पुरं प्रासादैरुपशोभितम् ॥ ४९
हेमप्राकारसंयुक्तं स्फाटिकैर्मण्डपैर्युतम् ।
प्रभासहस्रकलिलं दुराधर्षं सुशोभनम् ॥ ५०
हर्म्यप्रासादसंयुक्तमट्टालकसमाकुलम् ।
हेमगोपुरसाहस्रैर्नानारत्नोपशोभितैः ॥ ५१
शुभ्रास्तरणसंयुक्तैर्विचित्रैः समलङ्कृतम् ।
नन्दनैर्विविधाकारैः सरिद्भिरुपशोभितम् ॥ ५२
सरोभिः सर्व्वतो युक्तं वीणा-वेणुनिनादितम् ।
पताकाभिर्विचित्राभिरनेकाभिश्च शोभितम् ॥ ५३
वीथीभिः सर्व्वतो युक्तं सोपानै रत्नभूषितैः ।
नारीशतसहस्राढ्यं दिव्यगाननिनादितम् ॥ ५४
हंसकारण्डवाकीर्णं चक्रवाकोपशोभितम् ।
चतुर्द्वारमनौपम्यमगम्यं देवविद्विषाम् ॥ ५५
तत्र तत्राप्सरःसङ्घैर्नृत्यद्भिरुपशोभितम् ।
नानागीतविधानज्ञैर्देवानामपि दुर्लभैः ॥ ५६
नानाविलाससम्पन्नैः कामुकैरतिकोमलैः ।
प्रभूतचन्द्रवदनैर्नूपुरारावसंयुतैः ॥ ५७
ईषत्स्मितैः सुविम्बोष्ठैर्बालमुग्धमृगीक्षणैः ।
अशेषविभवोपेतस्तनुमध्यविभूषितैः ॥ ५८
सुराजहंसचलनैः सुवेशैर्मधुरस्वनैः ।
संलापालापकुशलैर्दिव्याभरणभूषितैः ॥ ५९
स्तनभारविनम्रैश्च मधुघूर्णितलोचनैः ।
नानावर्णविचित्राङ्गैर्नानाभोगरतिप्रियैः ।
उत्फुल्लकुसुमोद्यानैरितश्चेतश्च शोभितम् ॥ ६०
असंख्येयगुणं शुद्धमगम्यं त्रिदशैरपि ।
श्रीमत् पवित्रं देवस्य श्रीपतेरमितौजसः ॥ ६१
तस्य मध्येऽतितेजस्कमुच्चप्राकारतोरणम् ।
स्थानं तद्वैष्णवं दिव्यं योगिनां सिद्धिदायकम् ॥ ६२
तन्मध्ये भगवानेकः पुण्डरीकदलद्युतिः ।
शेतेऽशेषजगत्सूतिः शेषाहिशयने हरिः ॥ ६३
विचिन्त्यमानो योगीन्द्रैः सनन्दनपुरोगमैः ।
स्वात्मानन्दामृतं पीत्वा पुरस्तात् तमसः परः ॥ ६४
पीतवासा विशालाक्षो महामायो महाभुजः ।
क्षीरोदकन्यया नित्यं गृहीतचरणद्वयः ॥ ६५

सा च देवी जगद्वन्द्या पादमूले हरिप्रिया।
समास्ते तन्मना नित्यं पीत्वा नारायणामृतम् ॥ ६६
न तत्राधार्म्मिका यान्ति न च देवान्तरालयाः।
वैकुण्ठं नाम तत् स्थानं त्रिदशैरपि वन्दितम् ॥६७
न मे प्रभवति प्रज्ञा कृत्स्नशास्त्रनिरूपणे।
एतावच्छक्यते वक्तुं नारायणपुरं हि तत् ॥ ६८
स एव परमं ब्रह्म वासुदेवः सनातनः।
शेते नारायणः श्रीमान् मायया मोहयन् जगत्॥६९
नारायणादिदं जातं तस्मिन्नेव व्यवस्थितम्।
तमेवाभ्येति कल्पान्ते स एव परमा गतिः ॥ ७०

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे भुवनकोष-विन्यासे प्लक्षद्वीपादिकथनं नामाष्ट-चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

शाकद्वीपस्य विस्ताराद्द्विगुणेन व्यवस्थितः।
क्षीरार्णवं समावृत्य द्वीपः पुष्करसंज्ञितः ॥ १
एक एवात्र विप्रेन्द्राः पर्व्वतो मानसोत्तरः।
योजनानां सहस्राणि चोर्द्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः ॥ २
तावदेव च विस्तीर्णः सर्व्वतः परिमण्डलः।
स एव द्वीपश्चार्द्धेन मानसोत्तरसंस्थितः ॥ ३
एक एव महाभागः सन्निवेशाद्द्विधाकृतः।
तस्मिन् द्वीपे स्मृतौ द्वौ तु पुण्यौ जनपदौ शुभौ।
अपरौ मानसस्याथ पर्व्वतस्यानुमण्डलौ ॥ ४
महावीतं स्मृतं वर्षं धातकीखण्डमेव च।
स्वादूदकेनोदधिना पुष्करः परिवारितः ॥ ५
तस्मिन् द्वीपे महावृक्षो न्यग्रोधोऽमरपूजितः।
तस्मिन् निवसति ब्रह्मा विश्वात्मा विश्वभावनः ॥ ६
तत्रैव मुनिशार्दूलाः शिव-नारायणालयः।
वसत्यत्र महादेवो हरोऽर्द्धं हरिरव्ययः॥ ७
सम्पूज्यमानो ब्रह्माद्यैः कुमाराद्यैश्च योगिभिः।
गन्धर्व्वैः किन्नरैर्यक्षैरीश्वरः कृष्णपिङ्गलः ॥ ८
स्वस्थास्तत्र प्रजाः सर्व्वा ब्रह्मणा सदृशत्विषः।
निरामया विशोकाश्च राग-द्वेषविवर्ज्जिताः ॥ ९
सत्यानृते न तत्रास्तां नोत्तमाधममध्यमाः।
न वर्णाश्रमधर्म्माश्च न नद्यो न च पर्व्वताः ॥ १०
परेण पुष्करेनाथ समावृत्य स्थितो महान्।
स्वादूदकसमुद्रस्तु समन्ताद्द्विजसत्तमाः ॥ ११
परेण तस्य महती दृश्यते लोकसंस्थितिः।
काञ्चनी द्विगुणा भूमिः सर्व्वैवैकशिलोपमा ॥ १२
तस्याः परेण शैलस्तु मर्य्यादा भानुमण्डलः।
प्रकाशश्चाप्रकाशश्च लोकालोकः स उच्यते ॥ १३
योजनानां सहस्राणि दश तस्योच्छ्रयः स्मृतः।
तावानेव च विस्तारो लोकालोकमहागिरेः ॥ १४
समावृत्य तु तं शैलं सर्व्वतो वै समास्थितम्।
तमश्चाण्डकटाहेन समन्तात् परिवेष्टितम् ॥ १५
एते सप्त महालोकाः पातालाः सम्प्रकीर्त्तिताः।
ब्रह्माण्डाशेषविस्तारः संक्षेपेण मयोदितः ॥ १६
अण्डानामीदृशानान्तु कोट्यो ज्ञेयाः सहस्रशः।
सर्व्वगत्वात् प्रधानस्य कारणस्याव्ययात्मनः ॥ १७
अण्डेष्वेतेषु सर्व्वेषु भुवनानि चतुर्द्दश।
तत्र तत्र चतुर्व्वक्त्रा रुद्रा नारायणादयः ॥ १८
दशोत्तरमथैकैक-मण्डावरणसप्तकम्।
समन्तात् संस्थितं विप्रास्तत्र यान्ति मनीषिणः ॥१९
अनन्तमेकमव्यक्तमनादिनिधनं महत्।
अतीत्य वर्त्तते सर्व्वं जगत्प्रकृतिरक्षरम् ॥ २०
अनन्तत्वमनन्तस्य यतः संख्या न विद्यते।
तदव्यक्तमिदं ज्ञेयं तद्ब्रह्म परमं ध्रुवम् ॥ २१
अनन्त एष सर्व्वत्र सर्व्वस्थानेषु पठ्यते।
तस्य पूर्व्वं मयाप्युक्तं यत्तन्माहात्म्यमुत्तमम् ॥ २२
स एव सर्व्वत्र गतः सर्व्वस्थानेषु पूज्यते।
भूमौ रसातले चैव आकाशे पवनेऽनले ॥ २३
अर्णवेषु च सर्व्वेषु दिवि चैव न संशयः।
तथा तमसि सत्त्वे वाप्येष एव महाद्युतिः ॥
अनेकधाविभक्ताङ्गः क्रीड़ते पुरुषोत्तमः ॥ २४
महेश्वरः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम्।
अण्डाद्ब्रह्मा समुत्पन्नस्तेन सृष्टमिदं जगत् ॥ २५

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्व-भागे भुवनकोषविन्यासे नामै-कोनपञ्चाशोऽध्यायः॥४९॥

पञ्चाशोऽध्यायः ।

ऋषय ऊचुः ।

अतीतानागतानीह यानि मन्वन्तराणि वै ।
तानि त्वं कथयास्माकं व्यासांश्च द्वापरे युगे ॥ १
वेदशाखाप्रणयिनो देवदेवस्य धीमतः ।
तथावतारान् धर्म्मार्थमीशानस्य कलौ युगे ॥ २
कियन्तो देवदेवस्य शिष्याः कलियुगेऽपि वै ।
एतत् सर्व्वं समासेन सूत वक्तुमिहार्हसि ॥ ३

सूत उवाच ।

मनुः स्वायम्भुवः पूर्व्वं ततः स्वारोचिषो मतः ।
उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥ ४
षड़ेते मनवोऽतीताः साम्प्रतन्तु रवेः सुतः ।
वैवस्वतोऽयं यस्यैतत् सप्तमं वर्त्ततेऽन्तरम् ॥ ५
स्वायम्भुवन्तु कथितं कल्पादावन्तरं मया ।
अत ऊर्द्ध्वं निबोधध्वं मनोः स्वारोचिषस्य तु ॥ ६
पारावताश्च तुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
विपश्चिन्नाम देवेन्द्रो बभूवासुरमर्द्दनः ॥ ७
ऊर्ज्जस्तम्बस्तथा प्राणो दत्तोलिर्ऋषभस्तथा ।
तिमिरश्चार्व्वरीवांश्च सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥ ८
चैत्रकिम्पुरुषाद्यास्तु सुताः स्वारोचिषस्य तु ।
द्वितीयमेतदाख्यातमन्तरं शृणु चोत्तमम् ॥ ९
तृतीयेऽप्यन्तरे चैव उत्तमो नाम वै मनुः ।
सुशान्तिस्तत्र देवेन्द्रो बभूवामित्रकर्षणः ॥ १०
सुधामानस्तथा सत्या शिवाश्चाथ प्रतर्द्दनाः ।
वशवर्त्तिनः पञ्चैते गणा द्वादशकाः स्मृताः ॥ ११
रजोगात्रोर्द्ध्वबाहुश्च सवनश्चानघस्तथा ।
सुतपाः शुक्र इत्येते सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥ १२
तामसस्यान्तरे देवाः सुरावा हरयस्तथा ।
सत्याश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥ १३
शिविरिन्द्रस्तथवासीच्छतयज्ञोपलक्षणः ।
बभूव शङ्करे भक्तो महादेवार्च्चने रतः ॥ १४
ज्योतिर्द्धाम पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्वरुणस्तथा ।
पीवरश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥ १५
पञ्चमे चापि विप्रेन्द्रा रैवतो नाम नामतः ।
मनुर्विभुश्च तत्रेन्द्रो बभूवासुरमर्द्दनः ॥ १६
अमिता भूतयस्तत्र वैकुण्ठाश्च सुरोत्तमाः ।
एते देवगणास्तत्र चतुर्द्दश चतुर्द्दश ॥ १७
हिरण्यरोमा वेदश्रीरूर्द्ध्वबाहुस्तथैव च ।
वेदबाहुः सुबाहुश्च सपर्ज्जन्यो महामुनिः ।
एते सप्तर्षयो विप्रास्तत्रासन् रैवतेऽन्तरे ॥ १८
स्वारोचिषश्चोत्तमश्च तामसो रैवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्विता ह्येते चत्वारो मनवः स्मृताः ॥ १९
षष्ठे मन्वन्तरे चापि चाक्षुषस्तु मनुर्द्दिजाः ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रो देवांश्चैव निबोधत ॥ २०
आद्याः प्रसूता भव्याश्च पृथुकाश्च दिवौकसः ।
महानुभावा लेख्याश्च पञ्चैते ह्यष्टका गणाः ॥ २१
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुत्तमो मधुः ।
अभिमानः सहिष्णुश्च सप्तासन्नृषयः शुभाः ॥ २२
विवस्वतः सुतो विप्राः श्राद्धदेवो महाद्युतिः ।
मनुः स वर्त्तते धीमान् साम्प्रतं सप्तमेऽन्तरे ॥ २३
आदित्या वसवो रुद्रा देवास्तत्र मरुद्गणाः ।
पुरन्दरस्तथैवेन्द्रो बभूव परवीरहा ॥ २४
वशिष्ठः कश्यपश्चात्रिर्जमदग्निश्च गौतमः ।
विश्वामित्रो भरद्वाजः सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥ २५
विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्रिक्ता स्थिता स्थितौ ।
तदंशभूता राजानः सर्व्वे च त्रिदिवौकसः ॥ २६
स्वायम्भुवेऽन्तरे पूर्व्वमाकूत्यां मानसः सुतः ।
रुचेः प्रजापतेर्जज्ञे तदंशेनाभवद्द्विजाः ॥ २७
ततः पुनरसौ देवः प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
तुषितायां समुत्पन्नस्तुषितैः सह दैवतैः ॥ २८
औत्तमेऽप्यन्तरे विष्णुः सत्यैः सह सुरोत्तमः ।
सत्यायामभवत् सत्यः सत्यरूपो जनार्द्दनः ॥ २९
तामसस्यान्तरे चैव सम्प्राप्ते पुनरेव हि ।
हर्य्यायां हरिभिर्द्देवैर्हरिरेवाभवद्धरिः ॥ ३०
रैवतेऽप्यन्तरे चैव सङ्कल्पान्मानसो हरिः ।
सम्भूतो मानसैः सार्द्धं देवैः सह महाद्युतिः ॥ ३१
चाक्षुषेऽप्यन्तरे चैव वैकुण्ठः पुरुषोत्तमः ।
विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठैर्द्दैवतैः सह ॥ ३२
मन्वन्तरेऽत्र सम्प्राप्ते तथा वैवस्वतेऽन्तरे ।
वामनः कश्यपाद्विष्णुरदित्यां सम्बभूव ह ॥ ३३
त्रिभिः क्रमैरिमाँल्लोकान् जित्वा येन महात्मना ।

पुरन्दराय त्रैलोक्यं दत्तं निहतकण्टकम् ॥ ३४
इत्येतास्तनवस्तस्य सप्तमन्वन्तरेषु वै।
सप्त चैवाभवन् विप्रा याभि: संरक्षिता: प्रजा: ॥ ३५
यस्माद्विश्वमिदं कृत्स्नं वामनेन महात्मना।
तस्मात् सर्व्वै: स्मृतो विष्णुर्विशेर्धातो: प्रवेशनात् ॥ ३६
एष सर्व्वं सृजत्यादौ पाति हन्ति च केशव:।
भूतान्तरात्मा भगवान् नारायण इति श्रुति: ॥ ३७
एकांशेन जगत् सर्व्वं व्याप्य नारायण: स्थित:।
चतुर्द्धा संस्थितो व्यापी सगुणो निर्गुणोऽपि च ॥ ३८
एका भगवतो मूर्त्तिर्ज्ञानरूपा शिवामला।
वासुदेवाभिधाना सा गुणातीता सुनिष्कला ॥ ३९
द्वितीया कालसंज्ञान्या तामसी शिवसंज्ञिता।
निहन्त्री सकलस्यान्ते वैष्णवी परमा तनु: ॥ ४०
सत्त्वोद्रिक्ता तृतीयान्या प्रद्युम्नेति च संज्ञिता।
जगत् संस्थापयेद्विश्वं सा विष्णो: प्रकृतिध्रुवा ॥ ४१
चतुर्थी वासुदेवस्य मूर्त्तिर्ब्रह्मेति संज्ञिता।
राजसी चानिरुद्धाख्या प्रद्युम्नसृष्टिकारिका ॥ ४२
य: स्वपित्यखिलं हत्वा प्रद्युम्नेन सह प्रभु:।
नारायणाख्यो ब्रह्मासौ प्रजासर्गं करोति स: ॥ ४३
यासौ नारायणतनु: प्रद्युम्नाख्या शुभा स्मृता।
तया सम्मोहयेद्विश्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ ४४
सत्र सर्व्व जगत्सूति: प्रकृति: परिकीर्त्तिता।
वासुदेवो ह्यनन्तात्मा केवलो निर्गुणो हरि: ॥ ४५
प्रधानं पुरुष: काल: तत्त्वत्रयमनुत्तमम्।
वासुदेवात्मकं नित्यमेतद्विज्ञाय मुच्यते ॥ ४६
एकश्चेदं चतुष्पादं चतुर्द्धा पुनरच्युत:।
बिभेद वासुदेवोऽसौ प्रद्युम्नो भगवान् हरि: ॥ ४७
कृष्णद्वैपायनो व्यासो विष्णुर्नारायण: स्वयम्।
अपान्तरतमा: पूर्णं स्वेच्छया ह्यभवद्धरि: ॥ ४८
अनाद्यन्तं परं ब्रह्म न देवा ऋषयो विदु:।
एकोऽयं वेद भगवान् व्यासो नारायण: प्रभु: ॥ ४९
इत्येतद्विष्णुमाहात्म्यं कथितं मुनिसत्तमा:।
एतत् सत्यं पुन: सत्यमेवं ज्ञात्वा न मुह्यति ॥ ५०

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे
मन्वन्तरकीर्त्तने विष्णुमाहात्म्ये
पञ्चाशोऽध्याय: ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशोऽध्याय:।

सूत उवाच।

अस्मिन् मन्वन्तरे पूर्व्वं वर्त्तमाने महान् प्रभु:।
द्वापरे प्रथमे व्यासो मनु: स्वायम्भुवो मत: ॥ १
बिभेद बहुधा वेदं नियोगाद्ब्रह्मण: प्रभो:।
द्वितीये द्वापरे चैव वेदव्यास: प्रजापति: ॥ २
तृतीये चोशना व्यासश्चतुर्थे स्याद्बृहस्पति:।
सविता पञ्चमे व्यास: षष्ठे मृत्यु: प्रकीर्त्तित: ॥ ३
सप्तमे च तथैवेन्द्रो वसिष्ठश्चाष्टमे मत:।
सारस्वतश्च नवमे त्रिधामा दशमे मत: ॥ ४
एकादशे तु ऋषभ: सुतेजा द्वादशे स्मृत:।
त्रयोदशे तथा धर्म्म: सुचक्षुस्तु चतुर्द्दशे ॥ ५
त्रय्यारुणि: पञ्चदशे षोड़शे तु धनञ्जय:।
कृतञ्जय: सप्तदशे ह्यष्टादशे ऋतञ्जय: ॥ ६
ततो व्यासो भरद्वाजस्तस्मादूर्द्ध्वन्तु गौतम:।
वाचश्रवाश्चैकविंशे तस्मान्नारायण: पर: ॥ ७
तृणबिन्दुस्त्रयोविंशे वाल्मीकिस्तत्पर: स्मृत:।
पञ्चविंशे तथा शक्ति: षड्विंशे तु पराशर: ॥ ८
सप्तविंशे तथा व्यासो जातूकर्णो महामुनि:।
अष्टाविंशे पुन: प्राप्ते ह्यस्मिन् वै द्वापरे द्विजा: ॥ ९
पराशरसुतो व्यास: कृष्णद्वैपायनोऽभवत्।
स एव सर्व्ववेदानां पुराणानां प्रदर्शक: ॥ १०
पाराशर्य्यो महायोगी कृष्णद्वैपायनो हरि:।
आराध्य देवमीशानं दृष्ट्वा स्तुत्वा त्रिलोचनम् ॥ ११
तत्प्रसादादसौ व्यासं वेदानामकरोत् प्रभु:।
अथ शिष्यान् स जग्राह चतुरो वेदपारगान् ॥ १२
जैमिनिञ्च सुमन्तुञ्च वैशम्पायनमेव च।
पैलं तेषां चतुर्थञ्च पञ्चमं मां महामुनि: ॥ १३
ऋग्वेदपाठकं पैलं जग्राह स महामुनि:।
यजुर्व्वेदप्रवक्तारं वैशम्पायनमेव च ॥ १४
जैमिनिं सामवेदस्य पाठकं सोऽन्वपद्यत।
तथैवाथर्व्ववेदस्य सुमन्तुमृषिसत्तमम्।
इतिहासपुराणानि प्रवक्तुं मामयोजयत् ॥ १५
एक आसीद्यजुर्व्वेदस्तं चतुर्द्धा प्रकल्पयत्।
चातुर्होत्रमभूत् तस्मिंस्तेन यज्ञमथाकरोत् ॥ १६

आध्वर्य्यवं यजुर्भिः स्यादग्निहोत्रं द्विजोत्तमाः।
औद्गात्रं सामभिश्चक्रे ब्रह्मत्वञ्चाप्यथर्व्वभिः॥ १७
ततः स ऋच उद्धृत्य ऋग्वेदं कृतवान् प्रभुः।
यजूंषि तु यजुर्व्वेदं सामवेदन्तु सामभिः॥ १८
एकविंशतिभेदेन ऋग्वेदं कृतवान् पुरा।
शाखानान्तु शतेनैव यजुर्व्वेदमथाकरोत्॥ १९
सामवेदं सहस्रेण शाखानां प्रबिभेद सः।
अथर्व्वाणमथो वेदं बिभेद नवकेन तु।
भेदैरष्टादशैर्व्यासः पुराणं कृतवान् प्रभुः॥ २०
सोऽयमेकश्चतुष्पादो वेदः पूर्व्वं पुरातनः।
ओङ्कारो ब्रह्मणो जातः सर्व्वदोषविशोधनः॥ २१
वेदवेद्यो हि भगवान् वासुदेवः सनातनः।
स गीयते परो वेदैर्यो वेदैनं स वेदवित्॥ २२
एतत् परतरं ब्रह्म ज्योतिरानन्दमुत्तमम्।
वेदवाक्योदितं तत्त्वं वासुदेवः परं पदम्॥ २३
वेदविद्यामिमां वेत्ति वेदं वेदपरो मुनिः।
अवेद्यं परमं वेत्ति वेदनिष्ठः स ईश्वरः॥ २४
स वेदवेद्यो भगवान् वेदमूर्त्तिर्महेश्वरः।
स एव वेद्यो वेदश्च तमेवाश्रित्य मुच्यते॥ २५
इत्येतदक्षरं वेद्यमोङ्कारं वेदमव्ययम्।
अवेदञ्च विजानाति पाराशर्य्यो महामुनिः॥ २६

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे वेदव्यासकथने एकपञ्चाशोऽध्यायः॥ ५१॥

द्विपञ्चाशोऽध्यायः।

सूत उवाच।

वेदव्यासावताराणि द्वापरे कथितानि तु।
महादेवावताराणि कलौ शृणुत सुव्रताः॥ १
आद्ये कलियुगे श्वेतो देवदेवो महाद्युतिः।
नाम्ना हिताय विप्राणामभूद्वैवस्वतेऽन्तरे॥ २
हिमवच्छिखरे रम्ये सकले पर्व्वतोत्तमे।
तस्य शिष्याः प्रशिष्याश्च बभूवुरमितप्रभाः॥ ३
श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः।
चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः॥ ४
सुतारो मदनश्चैव सुहोत्रः कङ्कणस्तथा।
लोकाक्षिश्चाथ योगीन्द्रो जैगीषव्योऽथ सप्तमे॥ ५
अष्टमे दधिवाहः स्यान्नवमे ऋषभः प्रभुः।
भृगुस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रः परः स्मृतः॥ ६
द्वादशेऽत्रिः समाख्यातो बाली चाथ त्रयोदशे।
चतुर्द्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परः॥ ७
गोकर्णश्चाभवत् तस्माद्गुहावासः शिखण्डधृक्।
जटामाल्यट्टहासश्च दारुको लाङ्गली तथा॥ ८
महायामो मुनिः शूली डिण्डमुण्डीश्वरः स्वयम्।
सहिष्णुः सोमशर्म्मा च नकुलीश्वर एव च॥ ९
वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः।
अष्टविंशतिराख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभोः।
तीर्थे कायावतारे स्याद्देवेशो नकुलीश्वरः॥ १०
तत्र देवाधिदेवस्य चत्वारः सुतपोधनाः।
शिष्या बभूवुश्चान्येषां प्रत्येकं मुनिपुङ्गवाः॥ ११
प्रसन्नमनसो दान्ता ऐश्वरीं भक्तिमाश्रिताः।
क्रमेण तान् प्रवक्ष्यामि योगिनो योगवित्तमान्॥ १२
दुन्दुभिः शतरूपश्च ऋचीकः केतुमांस्तथा।
विशोकश्च विकेशश्च विशाखः शापनाशनः॥ १३
सुमुखो दुर्मुखश्चैव दुर्दमो दुरतिक्रमः।
सनकश्च सनन्दश्च कुमारश्च सनातनः॥ १४
वाष्कलश्च महायोगी धर्म्मात्मानो महौजसः।
सुनामा विरजाश्चैव शङ्खवाण्यज एव च॥ १५
सारस्वतस्तथा मेघो घनवाहः सुवाहनः।
कपिलश्चासुरिश्चैव वोढुः पञ्चशिखो मुनिः॥ १६
पराशरश्च गर्गश्च भार्गवश्चाङ्गिरास्तथा।
बलबन्धुर्निरामित्रः केतुशृङ्गस्तपोधनाः॥ १७
लम्बोदरश्च लम्बश्च लम्बाक्षो लम्बकेशकः।
सर्व्वज्ञः समबुद्धिश्च साध्यासाध्यस्तथैव च॥ १८
सुधामा काश्यपश्चाथ विशिष्ठो विरजास्तथा।
अत्रिरुग्रस्तथा चैव श्रवणोऽथ सुवेद्यकः॥ १९
कुणिश्च कुणिबाहुश्च कुशरीरः कुनेत्रकः।
काश्यपो ह्युशना चैव च्यवनोऽथ बृहस्पतिः॥ २०
उतथ्यो वामदेवश्च महाकायो महानिलः।
वाचःश्रवाः सुकेशश्च श्यावाश्वः शपथीश्वरः॥ २१
हिरण्यनाभः कौशिल्यो लोकाक्षिः कुथुमिस्तथा।
सुमन्तवर्ब्बरी विद्वान् कबन्धः कुशिकन्धरः॥ २२

ऋचो दर्व्वायणिश्चैव केतुमान् गौतमस्तथा ।
भल्लाची मधुपिङ्गश्च श्वेतकेतुस्तपोधनः ॥ २३
उषिजो वृहदक्षश्च देवलः कविरेव च ।
शालिहोत्रोऽग्निवेश्वस्तु युवनाश्वः शरद्वसुः ॥ २४
छगलः कुण्डकर्णश्च कुन्तश्चैव प्रवाहकः ।
उलको विद्युतश्चैव शाद्वको ह्याश्वलायनः ॥ २५
अक्षपादः कुमारश्च उलूको वसुवाहनः ।
कुणिकश्चैव गर्गश्च मित्रको रुरुरेव च ॥ २६
शिष्या एते महात्मानः सर्व्वावर्त्तेषु योगिनाम् ।
विमला ब्रह्मभूयिष्ठा ज्ञानयोगपरायणाः ॥ २७
कुर्व्वन्ति चावताराणि ब्राह्मणानां हिताय च ।
योगीश्वराणामादिश्याद्दिसंस्थापनाय वै ॥ २८
ये ब्राह्मणाः संस्मरन्ति नमस्यन्ति च सर्व्वदा ।
तर्पयन्त्यर्चयन्त्येतान् ब्रह्मविद्यामवाप्नुयुः ॥ २९
इदं वैवस्वतं प्रोक्तमन्तरं विस्तरेण तु ।
भविष्यति च सावर्णो दक्षसावर्ण एव च ॥ ३०
दशमो ब्रह्मसावर्णो धर्म्म एकादशः स्मृतः ।
द्वादशो रुद्रसावर्णो रौच्यनामा त्रयोदशः ।
भौत्यश्चतुर्द्दशः प्रोक्तो भविष्या मनवः क्रमात् ॥ ३१
अयं वः कथितो ह्यंशः पूर्व्वो नारायणेरितः ।
भूतैर्भव्यैर्वर्त्तमानैराख्यानैरुपबृंहितः ॥ ३२
यः पठेच्छृणुयाद्वापि श्रावयेद्वा द्विजोत्तमान् ।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ ३३
पठेद्देवालये स्नात्वा नदीतीरेषु चैव हि ।
नारायणं नमस्कृत्य भावेन पुरुषोत्तमम् ॥ ३४
नमो देवाधिदेवाय देवानां परमात्मने ।
पुरुषाय पुराणाय विष्णवे कूर्म्मरूपिणे ॥ ३५

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे पूर्व्वभागे
द्विपञ्चाशोऽध्यायः ॥ ५२ ॥

समाप्तोऽयं पूर्व्वभागः ।

उपरिभागः।

प्रथमोऽध्यायः।

(ईश्वरगीता।)

ऋषय ऊचुः।

भवता कथितः सम्यक् सर्गः स्वायम्भुवस्ततः।
ब्रह्माण्डस्यास्य विस्तारो मन्वन्तरविनिश्चयः॥ १
तत्रेश्वरेश्वरो देवो वर्णिभिर्धर्म्मतत्परैः।
ज्ञानयोगरतैर्नित्यमाराध्यः कथितस्त्वया॥ २
तत्त्वाशेषसंसार-दुःखनाशमनुत्तमम्।
ज्ञानं ब्रह्मैकविषयं येन पश्येम तत् परम्॥ ३
त्वं हि नारायणः साक्षात् कृष्णद्वैपायनात् प्रभो।
अवाप्ताखिलविज्ञानस्तत् त्वां पृच्छामहे पुनः॥ ४
श्रुत्वा मुनीनां तद्वाक्यं कृष्णद्वैपायनं प्रभुम्।
सूतः पौराणिकः स्मृत्वा भाषितुं ह्युपचक्रमे॥ ५
तथास्मिन्नन्तरे व्यासः कृष्णद्वैपायनः स्वयम्।
आजगाम मुनिश्रेष्ठा यत्र सत्रं समासते॥ ६
तं दृष्ट्वा वेदविद्वांसं कालमेघसमद्युतिम्।
व्यासं कमलपत्राक्षं प्रणेमुर्द्विजपुङ्गवाः॥ ७
पपात दण्डवद्भूमौ दृष्ट्वासौ लोमहर्षणः।
प्रदक्षिणीकृत्य गुरुं प्राञ्जलिः पार्श्वगोऽभवत्॥ ८
पृष्टास्तेऽनामयं विप्राः शौनकाद्या महामुनिम्।
समाश्वास्यासनं तस्मै तद्योग्यं समकल्पयन्॥ ९
अथैनानब्रवीद्वाक्यं पराशरसुतः प्रभुः।
कच्चिन्न हानिस्तपसः स्वाध्यायस्य श्रुतस्य च॥ १०
ततस्तु सूतः स्वगुरुं प्रणम्याह महामुनिम्।
ज्ञानं तद्ब्रह्मविषयं मुनीनां वक्तुमर्हसि॥ ११
इमे हि मुनयः शान्तास्तापसा धर्म्मतत्पराः।
शुश्रूषा जायते चैषां वक्तुमर्हसि तत्त्वतः॥ १२
ज्ञानं विमुक्तिदं दिव्यं यन्मे साक्षात् त्वयोदितम्।
मुनीनां व्याहृतं पूर्व्वं विष्णुना कूर्म्मरूपिणा॥ १३
श्रुत्वा सूतस्य वचनं मुनिः सत्यवतीसुतः।
प्रणम्य शिरसा रुद्रं वचः प्राह सुखावहम्॥ १४

व्यास उवाच।

वक्ष्ये देवो महादेवः पृष्टो योगीश्वरैः पुरा।
सनत्कुमारप्रमुखैः स्वयं यत् समभाषत॥ १५
सनत्कुमारः सनकस्तथैव च सनन्दनः।
अङ्गिरा रुद्रसहितो भृगुः परमधर्म्मवित्॥ १६
कणादः कपिलो गर्गो वामदेवो महामुनिः।
शुक्रो वशिष्ठो भगवान् सर्व्वे संयतमानसाः॥ १७
परस्परं विचार्य्यैते संशयाविष्टचेतसः।
तप्तवन्तस्तपो घोरं पुण्ये बदरिकाश्रमे॥ १८
अपश्यंस्ते महायोगमृषिं धर्म्मसुतं मुनिम्।
नारायणमनाद्यन्तं नरेण सहितं तदा॥ १९
संस्तूय विविधैः स्तोत्रैः सर्व्ववेदसमुद्भवैः।
प्रणेमुर्भक्तिसंयुक्ता योगिनो योगवित्तमम्॥ २०
विज्ञाय वाञ्छितं तेषां भगवानपि सर्व्ववित्।
प्राह गम्भीरया वाचा किमर्थं तप्यते तपः॥ २१
अब्रुवन् हृष्टमनसो विश्वात्मानं सनातनम्।
साक्षान्नारायणं देवमागतं सिद्धिसूचकम्॥ २२
वयं संशयमापन्नाः सर्व्वे वै ब्रह्मवादिनः।
भवन्तमेव शरणं प्रपन्नाः पुरुषोत्तमम्॥ २३
त्वं वेत्सि परमं गुह्यं सर्व्वन्तु भगवानृषिः।
नारायणः स्वयं साक्षात् पुराणोऽव्यक्तपूरुषः॥ २४
न ह्यन्यो विद्यते वेत्ता त्वामृते परमेश्वरम्।
स त्वमस्माकमचलं संशयं छेत्तुमर्हसि॥ २५
किंकारणमिदं कृत्स्नं को नु संसरते सदा।
कश्चिदात्मा च का मुक्तिः संसारः किंनिमित्तिकः॥ २६
कः संसारपतीशानः को वा सर्व्वं प्रपश्यति।
किं तत् परतरं ब्रह्म सर्व्वं नो वक्तुमर्हसि॥ २७

एवमुक्त्वा तु मुनयः प्रापश्यन् पुरुषोत्तमम्।
विहाय तापसं वेषं संस्थितं स्वेन तेजसा॥ २८
विभ्राजमानं विमलं प्रभामण्डलमण्डितम्।
श्रीवत्सवक्षसं देवं तप्तजाम्बूनदप्रभम्॥ २९
शङ्ख-चक्र-गदापाणिं शार्ङ्गहस्तं श्रिया वृतम्।
न दृष्टस्तत्क्षणादेव नरस्तस्यैव तेजसा॥ ३०
तदन्तरे महादेवः शशाङ्काङ्कितशेखरः।
प्रसादाभिमुखो रुद्रः प्रादुरासीन्महेश्वरः॥ ३१
निरीक्ष्य ते जगन्नाथं त्रिनेत्रं चन्द्रभूषणम्।
तुष्टुवुर्हृष्टमनसो भक्त्या तं परमेश्वरम्॥ ३२
जयेश्वर महादेव जय भूतपते शिव।
जयाशेषमुनीशान तपसाभिप्रपूजित॥ ३३
सहस्रमूर्त्ते विश्वात्मन् जगद्यन्त्रप्रवर्त्तक।
जयानन्त जगज्जन्म-त्राण-संहारकारक॥ ३४
सहस्रचरणेशान शम्भो योगीन्द्रवन्दित।
जयाम्बिकापते देव नमस्ते परमेश्वर॥ ३५
संस्तुतो भगवानीशस्त्र्यम्बको भक्तवत्सलः।
समालिङ्ग्य हृषीकेशं प्राह गम्भीरया गिरा॥ ३६
किमर्थं पुण्डरीकाक्ष मुनीन्द्रा ब्रह्मवादिनः।
इमं समागता देशं किं नु कार्य्यं मयाच्युत॥ ३७
आकर्ण्य तस्य तद्वाक्यं देवदेवो जनार्द्दनः।
प्राह देवो महादेवं प्रसादाभिमुखं स्थितम्॥ ३८
इमे हि मुनयो देव तापसाः क्षीणकल्मषाः।
अभ्यागतानां शरणं सम्यग्दर्शनकाङ्क्षिणाम्॥ ३९
यदि प्रसन्नो भगवान् मुनीनां भावितात्मनाम्।
सन्निधौ मम तज्ज्ञानं दिव्यं वक्तुमिहार्हसि॥ ४०
त्वं हि वेत्थ स्वमात्मानं न ह्यन्यो विद्यते शिव।
ततस्त्वमात्मनात्मानं मुनीन्द्रेभ्यः प्रदर्शय॥ ४१
एवमुक्त्वा हृषीकेशः प्रोवाच मुनिपुङ्गवान्।
प्रदर्शयन् योगसिद्धिं निरीक्ष्य वृषभध्वजम्॥ ४२
सन्दर्शनान्महेशस्य शङ्करस्याथ शूलिनः।
कृतार्थं स्वयमात्मानं ज्ञातुमर्हथ तत्त्वतः॥ ४३
प्रष्टुमर्हथ विश्वेशं प्रत्यक्षं पुरतः स्थितम्।
ममैव सन्निधावेष यथावद्वक्ष्यतीश्वरः॥ ४४
निशम्य विष्णोर्वचनं प्रणम्य वृषभध्वजम्।
सनत्कुमारप्रमुखाः पृच्छन्ति स्म महेश्वरम्॥ ४५
अथास्मिन्नन्तरे दिव्यमासनं विमलं शिवम्।
किमप्यचिन्त्यं गगनादीश्वरार्थं समुद्बभौ॥ ४६
तत्राससाद योगात्मा विष्णुना सह विश्वकृत्।
तेजसा पूरयन् विश्वं भाति देवो महेश्वरः॥ ४७
ततो देवाधिदेवेशं शङ्करं ब्रह्मवादिनः।
विभ्राजमानं विमले तस्मिन् ददृशुरासने॥ ४८
यं प्रपश्यन्ति योगस्थाः स्वात्मन्यात्मानमीश्वरम्।
अनल्पतेजसं शान्तं शिवं ददृशिरे किल॥ ४९
यतः प्रसूतिर्भूतानां यत्रैतत् प्रविलीयते।
तमासनस्थं भूतानामीशं ददृशिरे किल॥ ५०
यदन्तरा सर्व्वमेतद्यतोऽभिन्नमिदं जगत्।
सवासुदेवमीशानमीशं ददृशिरे परम्॥ ५१
प्रोवाच पृष्टो भगवान् मुनीनां परमेश्वरः।
निरीक्ष्य पुण्डरीकाक्षं स्वात्मयोगमनुत्तमम्॥ ५२
तच्छृणुध्वं यथान्यायमुच्यमानं मयानघाः।
प्रशान्तमनसः सर्व्वे ज्ञानमीश्वरभाषितम्॥ ५३

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे ऋष्यादिसंवादे ज्ञानयोगो नाम प्रथमोऽध्यायः॥ १॥

द्वितीयोऽध्यायः।

ईश्वर उवाच।

अवाच्यमेतद्विज्ञानमात्मगुह्यं सनातनम्।
यन्न देवा विजानन्ति यतन्तोऽपि द्विजातयः॥ १
इदं ज्ञानं समाश्रित्य ब्रह्मभूता द्विजोत्तमाः।
न संसारं प्रपद्यन्ते पूर्व्वेऽपि ब्रह्मवादिनः॥ २
गुह्याद्गुह्यतमं साक्षाद्गोपनीयं प्रयत्नतः।
वक्ष्ये भक्तिमतामद्य युष्माकं ब्रह्मवादिनाम्॥ ३
आत्मायं केवलः स्वच्छः शुद्धः सूक्ष्मः सनातनः।
अस्ति सर्व्वान्तरः साक्षाच्चिन्मात्रस्तमसः परः॥ ४
सोऽन्तर्यामी स पुरुषः स प्राणः स महेश्वरः।
स कालोऽत्र तदव्यक्तं स च वेद इति श्रुतिः॥ ५
अस्माद्विजायते विश्वमत्रैव प्रविलीयते।
स मायी मायया बद्धः करोति विविधास्तनूः॥ ६

न चाप्ययं संसरति न संसारमयः प्रभुः ।
नायं पृथ्वी न सलिलं न तेजः पवनो नभः ॥ ७
न प्राणो न मनोऽव्यक्तं न शब्दः स्पर्श एव च ।
न रूपं न रसो गन्धो नायं कर्त्ता न वागपि ॥ ८
न पाणि-पादौ नो पायुर्न चोपस्थं द्विजोत्तमाः ।
न च कर्त्ता न भोक्ता वा न च प्रकृति-पूरुषौ ।
न माया नैव च प्राणा न चैव परमार्थतः ॥ ९
यथा प्रकाश-तमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते ।
तद्वदैक्यं न सम्बन्धः प्रपञ्च-परमात्मनोः ॥ १०
छायातपौ यथा लोके परस्परविलक्षणौ ।
तद्वत् प्रपञ्च-पुरुषौ विभिन्नौ परमार्थतः ॥ ११
यद्यात्मा मलिनस्वच्छो विकारी स्यात् स्वरूपतः ।
न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरशतैरपि ॥ १२
पश्यन्ति मुनयो मुक्ताः स्वात्मानं परमार्थतः ।
विकारहीनं निर्द्वन्द्वमानन्दात्मानमव्ययम् ॥ १३
अहं कर्त्ता सुखी दुःखी कृशः स्थूलेति या मतिः ।
सा चाहङ्कारकर्त्तृत्वादात्मन्यारोपिता जनैः ॥ १४
वदन्ति वेदविद्वांसः साक्षिणं प्रकृतेः परम् ।
भोक्तारमक्षरं शुद्धं सर्व्वत्र समवस्थितम् ॥ १५
तस्मादज्ञानमूलो हि संसारः सर्व्वदेहिनाम् ।
अज्ञानादन्यथाज्ञानात् तत्त्वं प्रकृतिसङ्गतम् ॥ १६
नित्योदितं स्वयं ज्योतिः सर्व्वगः पुरुषः परः ।
अहङ्काराविवेकेन कर्त्ताहमिति मन्यते ॥ १७
पश्यन्ति ऋषयोऽव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
प्रधानं प्रकृतिं बुद्धेः कारणं ब्रह्मवादिनः ॥ १८
तेनायं सङ्गतः स्वात्मा कूटस्थोऽपि निरञ्जनः ।
स्वात्मानमक्षरं ब्रह्म नावबुध्येत तत्त्वतः ॥ १९
अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्माद्दुःखं तथेरितम् ।
रागद्वेषादयो दोषाः सर्व्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ॥ २०
कर्म्माण्यस्य मद्दान् दोषः पुण्यापुण्यमिति स्थितिः ।
तद्वशादेव सर्व्वेषां सर्व्वदेहसमुद्भवः ॥ २१
नित्यः सर्व्वत्रगो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्ज्जितः ।
एकः सन्तिष्ठते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥ २२
तस्माददैतमेवाहुर्मुनयः परमार्थतः ।
भेदोऽव्यक्तस्वभावेन सा च मायात्मसंश्रया ॥ २३
यथा हि धूमसम्पर्कान्नाकाशो मलिनो भवेत् ।
अन्तःकरणजैर्भावैरात्मा तद्वन्न लिप्यते ॥ २४
यथा स्वप्रभया भाति केवलः स्फटिकोपलः ।
उपाधिहीनो विमलस्तथैवात्मा प्रकाशते ॥ २५
ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणाः ।
अर्थस्वरूपमेवान्ये पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टयः ॥ २६
कूटस्थो निर्गुणो व्यापी चैतन्यात्मा स्वभावतः ।
दृश्यते ह्यर्थरूपेण पुरुषैर्भ्रान्तदृष्टिभिः ॥ २७
यथा स लक्ष्यते रक्तः केवलं स्फाटिको जनैः ।
रक्तिकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूरुषः ॥ २८
तस्मादात्माक्षरः शुद्धो नित्यः सर्व्वत्रगोऽव्ययः ।
उपासितव्यो मन्तव्यः श्रोतव्यश्च मुमुक्षुभिः ॥ २९
यदा मनसि चैतन्यं भाति सर्व्वत्र सर्व्वदा ।
योगिनः श्रद्दधानस्य तदा सम्पद्यते स्वयम् ॥ ३०
यदा सर्व्वाणि भूतानि स्वात्मन्येवाभिपश्यति ।
सर्व्वभूतेषु चात्मानं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥ ३१
यदा सर्व्वाणि भूतानि समाधिस्थो न पश्यति ।
एकीभूतः परेणासौ तदा भवति केवलः ॥ ३२
यदा सर्व्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः ।
तदासावमृतीभूतः क्षेमं गच्छति पण्डितः ॥ ३३
यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते सदा ॥ ३४
यदा पश्यति चात्मानं केवलं परमार्थतः ।
मायामात्रं जगत् कृत्स्नं तदा भवति निर्वृतः ॥ ३५
यदा जन्म-जरा-दुःख-व्याधीनामेकभेषजम् ।
केवलं ब्रह्मविज्ञानं जायतेऽसौ तदा शिवः ॥ ३६
यथा नदीनदा लोके सागरेणैकतां ययुः ।
तद्वदात्माक्षरेणासौ निष्कलेनैकतां व्रजेत् ॥ ३७
तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न संस्थितिः ।
अज्ञानेनावृतं लोके विज्ञानं तेन मुह्यति ॥ ३८
विज्ञानं निर्म्मलं सूक्ष्मं निर्व्विकल्पं यदव्ययम् ।
अज्ञानमितरत् सर्व्वं विज्ञानमिति तन्मतम् ॥ ३९
एतद्वः परमं सांख्यं भाषितं ज्ञानमुत्तमम् ।
सर्व्ववेदान्तसारं हि योगस्तत्रैकचित्तता ॥ ४०
योगात् सञ्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्त्तते ।
योगज्ञानाभियुक्तस्य नावाप्यं विद्यते क्वचित् ॥ ४१
यदेव योगिनो यान्ति सांख्यैस्तदधिगम्यते ।

एकं सांख्यञ्च योगञ्च यः पश्यति स तत्त्ववित् ॥ ४२
अन्ये हि योगिनो विप्रा ह्यैश्वर्य्यासक्तचेतसः।
मज्जन्ति तत्र तत्रैव ये चान्ये कुण्ठबुद्धयः ॥ ४३
यत्तत् सर्व्वगतं दिव्यमैश्वर्य्यममलं महत्।
ज्ञानयोगाभियुक्तस्तु देहान्ते तदवाप्नुयात् ॥ ४४
एष आत्माहमव्यक्तो मायावी परमेश्वरः।
कीर्त्तितः सर्व्ववेदेषु सर्व्वात्मा सर्व्वतोमुखः ॥ ४५
सर्व्वरूपः सर्व्वरसः सर्व्वगन्धोऽजरोऽमरः।
सर्व्वतःपाणिपादोऽहमन्तर्यामी सनातनः ॥ ४६
अपाणिपादो जवनो ग्रहीता हृदि संस्थितः।
अचक्षुरपि पश्यामि तथाकर्णः शृणोम्यहम् ॥ ४७
वेदाहं सर्व्वमेवेदं न मां जानाति कश्चन।
प्राहुर्महान्तं पुरुषं मामेकं तत्त्वदर्शिनः ॥ ४८
पश्यन्ति ऋषयो हेतुमात्मनः सूक्ष्मदर्शिनः।
निर्गुणामलरूपस्य यदैश्वर्य्यमनुत्तमम् ॥ ४९
यन्न देवा विजानन्ति मोहिता मम मायया।
वक्ष्ये समाहिता यूयं शृणुध्वं ब्रह्मवादिनः ॥ ५०
नाहं प्रशास्ता सर्व्वस्य मायातीतः स्वभावतः।
प्रेरयामि तथापीदं कारणं सूरयो विदुः ॥ ५१
यन्मे गुह्यतमं देहं सर्व्वगं तत्त्वदर्शिनः।
प्रविष्टा मम सायुज्यं लभन्ते योगिनोऽव्ययम् ॥ ५२
ये हि मायामतिक्रान्ता मम या विश्वरूपिणी।
लभन्ते परमं शुद्धं निर्व्वाणं ते मया सह ॥ ५३
न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि।
प्रसादान्मम योगीन्द्रा एतद्वेदानुशासनम् ॥ ५४
तत् पुत्र-शिष्य-योगिभ्यो दातव्यं ब्रह्मवादिभिः।
यदुक्तमेतद्विज्ञानं सांख्ययोगसमाश्रयम् ॥ ५५

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भग-
वदीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे ज्ञानयोगो नाम
द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः।

ईश्वर उवाच।

अव्यक्तादभवत् कालः प्रधानं पुरुषः परः।
तेभ्यः सर्व्वमिदं जातं तस्माद्ब्रह्ममयं जगत् ॥ १
सर्व्वतःपाणिपादान्तं सर्व्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।
सर्व्वतःश्रुतिमल्लोके सर्व्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २
सर्व्वेन्द्रियगुणाभासं सर्व्वेन्द्रियविवर्ज्जितम्।
सर्व्वाधारं सदानन्दमव्यक्तं द्वैतवर्ज्जितम् ॥ ३
सर्व्वोपमानरहितं प्रमाणातीतगोचरम्।
निर्व्विकल्पं निराभासं सर्व्वावासं परामृतम् ॥ ४
अभिन्नं भिन्नसंस्थानं शाश्वतं ध्रुवमव्ययम्।
निर्गुणं परमं ज्योतिस्तज्ज्ञानं सूरयो विदुः ॥ ५
स आत्मा सर्व्वभूतानां स वाह्याभ्यन्तरः परः।
सोऽहं सर्व्वत्रगः शान्तो ज्ञानात्मा परमेश्वरः ॥ ६
मया ततमिदं विश्वं जगत् स्थावर-जङ्गमम्।
मत्स्थानि सर्व्वभूतानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ ७
प्रधानं पुरुषञ्चैव तत्त्वद्वयमुदाहृतम्।
तयोरनादिरुद्दिष्टः कालः संयोगजः परः ॥ ८
त्रयमेतदनाद्यन्तमव्यक्ते समवस्थितम्।
तदात्मकं तदन्यत् स्यात् तद्रूपं मामकं विदुः ॥ ९
महदाद्यं विशेषान्तं सम्प्रसूतेऽखिलं जगत्।
या सा प्रकृतिरुद्दिष्टा मोहिनी सर्व्वदेहिनाम् ॥ १०
पुरुषः प्रकृतिस्थो वै भुङ्क्ते यः प्राकृतान् गुणान्।
अहङ्कारविमुक्तत्वात् प्रोच्यते पञ्चविंशकः ॥ ११
आद्यो विकारः प्रकृतेर्महानिति च कथ्यते।
विज्ञातृशक्तिविज्ञानादहङ्कारस्तदुत्थितः ॥ १२
एक एव महानात्मा सोऽहङ्कारोऽभिधीयते।
स जीवः सोऽन्तरात्मेति गीयते तत्त्वचिन्तकैः ॥ १३
तेन वेदयते सर्व्वं सुखं दुःखञ्च जन्मसु।
स विज्ञानात्मकस्तस्य मनः स्यादुपकारकम् ॥ १४
तेनाविवेकतस्तस्मात् संसारः पुरुषस्य तु।
स चाविवेकः प्रकृतौ सङ्गात् कालेन सोऽभवत् ॥ १५
कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः।
सर्व्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद्वशे ॥ १६
सोऽन्तरा सर्व्वमेवेदं नियच्छति सनातनः।
प्रोच्यते भगवान् प्राणः सर्व्वज्ञः पुरुषोत्तमः ॥ १७
सर्व्वेन्द्रियेभ्यः परमं मन आहुर्मनीषिणः।
मनसश्चाप्यहङ्कारमहङ्कारान्महान् परः ॥ १८
महतः परमव्यक्तमव्यक्तात् पुरुषः परः।
पुरुषाद्भगवान् प्राणस्तस्य सर्व्वमिदं जगत् ॥ १९

[illegible]तरं व्योम व्योमातीतोऽग्निरीश्वरः ।
सोऽहं ब्रह्माव्ययः शान्तो मायातीतमिदं जगत् ॥ २०
नास्ति मत्तः परं भूतं मान्तु विज्ञाय मुच्यते ।
नित्यं नेहास्ति जगति भूतं स्थावर-जङ्गमम् ।
ऋते मामेकमव्यक्तं व्योमरूपं महेश्वरम् ॥ २१
सोऽहं सृजामि सकलं संहरामि सदा जगत् ।
मायी मायामयो देवः कालेन सह सङ्गतः ॥ २२
मत्सन्निधावेष कालः करोति सकलं जगत् ।
नियोजयत्यनन्तात्मा ह्येतद्वेदानुशासनम् ॥ २३

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रेऽव्यक्तादिज्ञानयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

चतुर्थोऽध्यायः ।

ईश्वर उवाच ।

वक्ष्ये समाहिता यूयं शृणुध्वं ब्रह्मवादिनः ।
माहात्म्यं देवदेवस्य येन सर्व्वं प्रवर्त्तते ॥ १
नाहं तपोभिर्विविधैर्न दानेन न चेज्यया ।
शक्यो हि पुरुषैर्ज्ञातुमृते भक्तिमनुत्तमाम् ॥ २
अहं हि सर्व्वभूतानामन्तस्तिष्ठामि सर्व्वगः ।
मां सर्व्वसाक्षिणं लोको न जानाति मुनीश्वराः ॥ ३
यस्यान्तरा सर्व्वमिदं यो हि सर्व्वान्तरः परः ।
सोऽहं धाता विधाता च कालाग्निर्विश्वतोमुखः ॥ ४
न मां पश्यन्ति मुनयः सर्व्वे पितृदिवौकसः ।
ब्रह्मा च मनवः शक्रो ये चान्ये प्रथितौजसः ॥ ५
गृणन्ति सततं वेदा मामेकं परमेश्वरम् ।
यजन्ति विविधैरग्निं ब्राह्मणा वैदिकैर्मखैः ॥ ६
सर्व्वे लोका न पश्यन्ति ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ध्यायन्ति योगिनो देवं भूताधिपतिमीश्वरम् ॥ ७
अहं हि सर्व्वहविषां भोक्ता चैव फलप्रदः ।
सर्व्वदेवतनुर्भूत्वा सर्व्वात्मा सर्व्वसंस्थितः ॥ ८
मां पश्यन्तीह विद्वांसो धार्म्मिका वेदवादिनः ।
तेषां सन्निहितो नित्यं ये मां नित्यमुपासते ॥ ९
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या धार्म्मिका मामुपासते ।
तेषां ददामि तत् स्थानमानन्दं परमं पदम् ॥ १०
अन्येऽपि ये स्वधर्म्मस्थाः शूद्राद्या नीचजातयः ।
भक्तिमन्तः प्रमुच्यन्ते कालेन मयि सङ्गताः ॥ ११
मद्भक्ता न विनश्यन्ति मद्भक्ता वीतकल्मषाः ।
आदावेव प्रतिज्ञातं न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ १२
यो वै निन्दति तं मूढो देवदेवं स निन्दति ।
यो हि पूजयते भक्त्या स पूजयति मां सदा ॥ १३
पत्रं पुष्पं फलं तोयं मदाराधनकारणात् ।
यो मे ददाति नियतं स मे भक्तः प्रियो मम ॥ १४
अहं हि जगतामादौ ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।
विदधौ दत्तवान् वेदानशेषानात्मनिःसृतान् ॥ १५
अहमेव हि सर्व्वेषां योगिनां गुरुरव्ययः ।
धार्म्मिकाणाञ्च गोप्ताहं निहन्ता वेदविद्विषाम् ॥ १६
अहं हि सर्व्वसंसारान्मोचको योगिनामिह ।
संसारहेतुरेवाहं सर्व्वसंसारवर्ज्जितः ॥ १७
अहमेव हि संहर्त्ता संस्रष्टा परिपालकः ।
माया वै मामिका शक्तिर्माया लोकविमोहनी ॥ १८
ममैव च परा शक्तिर्या सा विद्येति गीयते ।
नाशयामि तया मायां योगिनां हृदि संस्थितः ॥ १९
अहं हि सर्व्वशक्तीनां प्रवर्त्तक-निवर्त्तकः ।
आधारभूतः सर्व्वासां निधानममृतस्य च ॥ २०
एका सर्व्वान्तरा शक्तिः करोति विविधं जगत् ।
आस्थाय ब्रह्मणो रूपं मन्मयी मदधिष्ठिता ॥ २१
अन्या च शक्तिर्विपुला संस्थापयति मे जगत् ।
भूत्वा नारायणोऽनन्तो जगन्नाथो जगन्मयः ॥ २२
तृतीया महती शक्तिर्निहन्ति सकलं जगत् ।
तामसी मे समाख्याता कालाख्या रुद्ररूपिणी ॥ २३
ध्यानेन मां प्रपश्यन्ति केचिज्ज्ञानेन चापरे ।
अपरे भक्तियोगेन कर्म्मयोगेण चापरे ॥ २४
सर्व्वेषामेव भक्तानामिष्टः प्रियतमो मम ।
यो हि ज्ञानेन मां नित्यमाराधयति नान्यथा ॥ २५
अन्ये च हरये भक्ता मदाराधनकारिणः ।
तेऽपि मां प्राप्नुवन्त्येव नावर्त्तन्ते च वै पुनः ॥ २६
मया ततमिदं कृत्स्नं प्रधान-पुरुषात्मकम् ।
मय्येव संस्थितं विश्वं मया सम्प्रेर्य्यते जगत् ॥ २७
नाहं प्रेरयिता विप्राः परमं योगमास्थितः ।

प्रेरयामि जगत् कृत्स्नमेतद्यो वेद सोऽमृतः ॥ २८
पश्याम्यशेषमेवेद वर्त्तमानं स्वभावतः।
करोति कालो भगवान् महायोगेश्वरः स्वयम् ॥२९
योऽहं सम्प्रोच्यते योगी मायी शास्त्रेषु सूरिभिः।
योगेश्वरोऽसौ भगवान् महायोगेश्वरः स्वयम् ॥३०
महत्त्वं सर्व्वतत्त्वानां परत्वात् परमेष्ठिनः।
प्रोच्यते भगवान् ब्रह्मा महाब्रह्ममयोऽमलः ॥ ३१
यो मामेवं विजानाति महायोगेश्वरेश्वरम्।
सोऽविकल्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥ ३२
सोऽहं प्रेरयिता देवः परमानन्दसंश्रितः।
नृत्यामि योगी सततं यस्तद्वेद स योगवित् ॥ ३३
इति गुह्यतमं ज्ञानं सर्व्ववेदेषु निश्चितम्।
प्रसन्नचेतसे देयं धार्म्मिकायाहिताग्नये ॥ ३४

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भग-
वद्वीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां
योगशास्त्रे देवदेवमाहात्म्यज्ञानयोगो
नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः।

व्यास उवाच।

एतावदुक्त्वा भगवान् योगिनां परमेश्वरः।
ननर्त्त परमं भावमैश्वरं सम्प्रदर्शयन् ॥ १
यं ते ददृशुरीशानं तेजसां परमं निधिम्।
नृत्यमानं महादेवं विष्णुना गगनेऽमले ॥ २
तं विदुर्योगतत्त्वज्ञा योगिनो यतमानसाः।
तमीशं सर्व्वभूतानामाकाशे ददृशुः किल ॥ ३
यस्य मायामयं सर्व्वं येनेदं भ्रियते जगत्।
नृत्यमानः स्वयं विप्रैर्विश्वेशः खलु दृश्यते ॥ ४
यत्पादपङ्कजं स्मृत्वा पुरुषोऽज्ञानजं भयम्।
जहाति नृत्यमानं तं भूतेशं ददृशुः किल ॥ ५
यं विनिद्रा जितश्वासाः शान्ता भक्तिसमन्विताः।
ज्योतिर्म्मयं प्रपश्यन्ति स योगी दृश्यते किल ॥ ६
योऽज्ञानान्मोचयेत् क्षिप्रं प्रसन्नो भक्तवत्सलः।
तमेवं मोचकं रुद्रमाकाशे ददृशुः परम् ॥ ७
सहस्रशिरसं देवं सहस्रचरणाकृतिम्।
सहस्रबाहुं जटिलं चन्द्रार्द्धकृतशेखरम् ॥ ८
वसानं चर्म्म वैयाघ्रं शूलासक्तमहाकरम्।
दण्डपाणिं त्रयीनेत्रं सूर्य्यसोमाग्निलोचनम् ॥ ९
ब्रह्माण्डं तेजसा स्वेन सर्व्वमावृत्य धिष्ठितम्।
दंष्ट्राकरालं दुर्द्धर्षं सूर्य्यकोटिसमप्रभम् (क) ॥ १०
स्वजन्तमनलज्वालां दहन्तमखिलं जगत्।
नृत्यन्तं ददृशुर्देवं विश्वकर्म्माणमीश्वरम् ॥ ११
महादेवं महायोगं देवानामपि दैवतम्।
पशूनां पतिमीशानं ज्योतिषां ज्योतिरव्ययम् ॥ १२
पिनाकिनं विशालाक्षं भेषजं भवरोगिणाम्।
कालात्मानं कालकालं देवदेवं महेश्वरम् ॥ १३
उमापतिं विरूपाक्षं योगानन्दमयं परम्।
ज्ञान-वैराग्यनिलयं ज्ञानयोगं सनातनम् ॥ १४
शाश्वतैश्वर्य्यविटपं धर्म्माधारं दुरासदम्।
महेन्द्रोपेन्द्रनमितं महर्षिगणवन्दितम् ॥ १५
आधारं सर्व्वशक्तीनां महायोगेश्वरेश्वरम्।
योगिनां परमं ब्रह्म योगिनं योगिवन्दितम्।
योगिनां हृदि तिष्ठन्तं योगमायासमावृतम् ॥ १६
क्षणेन जगतो योनिं नारायणमनामयम्।
ईश्वरेणैक्यमापन्नमपश्यन् ब्रह्मवादिनः ॥ १७
दृष्ट्वा तदैश्वरं रूपं रुद्रं नारायणात्मकम्।
कृतार्थं मेनिरे सन्तः स्वात्मानं ब्रह्मवादिनः ॥ १८

सनत्कुमारः सनको भृगुश्च
सनातनश्चैव सनन्दनश्च।
रैभ्योऽङ्गिरा वामदेवोऽथ शुक्रो
महर्षिरत्रिः कपिलो मरीचिः ॥ १९
दृष्ट्वाथ रुद्रं जगदीशितारं
तं पद्मनाभाश्रितवामभागम्।
ध्यात्वा हृदिस्थं प्रणिपत्य मूर्द्ध्नि
कृत्वाञ्जलिं स्वेषु शिरःसु भूयः ॥ २०
ओङ्कारमुच्चार्य्य विलोक्य देव-
मन्तःशरीरे निहितं गुहायाम्।
समस्तुवन् ब्रह्ममयैर्वचोभि-
रानन्दपूर्णाहितमानसा वै ॥ २१

(क) इतः परं—अखण्डशशाङ्कवात्सल्यं वाह्याभ्यन्तरं परमिति पद्यार्द्धमधिकं क्वचित् पुस्तके दृश्यते।

मुनय ऊचुः।

त्वामेकमीशं पुरुषं पुराणं
प्राणेश्वरं रुद्रमनन्तयोगम्।
नमाम सर्व्वे हृदि सन्निविष्टं
प्रचेतसं ब्रह्ममयं पवित्रम्॥ २२
पश्यन्ति त्वां मुनयो ब्रह्मयोनिं
दान्ताः शान्ता विमलं रुक्मवर्णम्।
ध्यात्वात्मस्थमचलं स्वे शरीरे
कविं परेभ्यः परमात् परञ्च॥ २३
त्वत्तः प्रसूता जगतः प्रसूतिः
सर्व्वानुभूस्त्वं परमाणुभूतः।
अणोरणीयान् महतो महीयां-
स्त्वामेव सर्व्वं प्रवदन्ति सन्तः॥ २४
हिरण्यगर्भो जगदन्तरात्मा
त्वत्तोऽस्ति जातः पुरुषः पुराणः।
स जायमानो भवता निसृष्टो
यथाविधानं सकलं ससर्ज्ज॥ २५
त्वत्तो वेदाः सकलाः सम्प्रसूता-
स्त्वय्येवान्ते संस्थितिं ते लभन्ते।
पश्यामस्त्वां जगतो हेतुभूतं
नृत्यन्तं स्वे हृदये सन्निविष्टम्॥ २६
त्वयैवेदं भ्राम्यते ब्रह्मचक्रं
मायावी त्वं जगतामेकनाथः।
नमामस्त्वां शरणं सम्प्रपन्ना
योगात्मानं चित्पतिं दिव्यनृत्यम्॥ २७
पश्यामस्त्वां परमाकाशमध्ये
नृत्यन्तं ते महिमानं स्मरामः।
सर्व्वात्मानं बहुधा सन्निविष्टं
ब्रह्मानन्दमनुभूयानुभूय॥ २८
ओङ्कारस्ते वाचको मुक्तिवीजं
त्वामक्षरं प्रकृतौ गूढ़रूपम्।
तत् त्वां सत्यं प्रवदन्तीह सन्तः
स्वयम्प्रभं भवतो यत्प्रभावम्॥ २९
स्तुवन्ति त्वां सततं सर्व्ववेदा
नमन्ति त्वामृषयः क्षीणदोषाः।
शान्तात्मानः सत्यसन्धा वरिष्ठं
विशन्ति त्वां यतयो ब्रह्मनिष्ठाः॥ ३०
भवानीशो नादिमान् विश्वरूपः
ब्रह्मा विष्णुः परमेष्ठी वरिष्ठः।
स्वात्मानन्दमनुभूय विशन्ते
स्वयंज्योतिरचला नित्यमुक्ताः॥ ३१
एको रुद्रस्त्वं करोषीह विश्वं
पालयस्यखिलं विश्वरूपः।
त्वामेवान्ते विलयं विन्दतीदं
नमामस्त्वां शरणं सम्प्रपन्नाः॥ ३२
एको वेदो बहुशाखो ह्यनन्त-
स्त्वामेवैकं बोधयत्येकरूपम्।
वेद्यं त्वां ये शरणं सम्प्रपन्ना
मायामेतां ते तरन्तीह विप्राः (क)॥ ३३
त्वामेकमाहुः परमञ्च रुद्रं
प्राणं बृहन्तं हरिमग्निमीशम्।
इन्द्रं मृत्युमनिलं चेकितानं
धातारमादित्यमनेकरूपम्॥ ३४
त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं
त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम्।
त्वमव्ययः शाश्वतधर्म्मगोप्ता
सनातनस्त्वं पुरुषोत्तमोऽसि॥ ३५
त्वमेव विष्णुश्चतुराननस्त्वं
त्वमेव रुद्रो भगवानपीशः।
त्वं विश्वनाथः प्रकृतिः प्रतिष्ठा
सर्व्वेश्वरस्त्वं परमेश्वरोऽसि॥ ३६
त्वामेकमाहुः पुरुषं पुराण-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।
चिन्मात्रमव्यक्तमचिन्त्यरूपं
खं ब्रह्म शून्यं प्रकृतिर्गुणाश्च॥ ३७
यदन्तरा सर्व्वमिदं विभाति
यदव्ययं निर्म्मलमेकरूपम्।
किमप्यचिन्त्यं तव रूपमेतत्
तदन्तरा सम्प्रतिभाति तत्त्वम्॥ ३८

(क) तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषामिति क्वचित् पाठः।

योगीश्वरं भद्रमनन्तशक्तिं
परायणं ब्रह्मतनुं पुराणम्।
नमाम सर्व्वे शरणार्थिनस्त्वां
प्रसीद भूताधिपते महेश ॥ ३९
त्वत्पादपद्मस्मरणादशेष-
संसारवीजं निलयं प्रयाति।
मनो नियम्य प्रणिधाय कायं
प्रसादयामो वयमेकमीशम् ॥ ४०
नमो भवायास्तु भवोद्भवाय
कालाय सर्व्वाय हराय तुभ्यम्।
नमोऽस्तु रुद्राय कपर्द्दिने ते
नमोऽग्नये देव नमः शिवाय ॥ ४१
ततः स भगवान् प्रीतः कपर्द्दी वृषवाहनः।
संहृत्य परमं रूपं प्रकृतिस्थोऽभवद्भवः ॥ ४२
ते भवं भूतभव्येशं पूर्व्ववत् समवस्थितम्।
दृष्ट्वा नारायणं देवं विस्मिता वाक्यमब्रुवन् ॥ ४३
भगवन् भूतभव्येश गोवृषाङ्कितशासन।
दृष्ट्वा ते परमं रूपं निर्वृताः स्मः सनातन ॥ ४४
भवत्प्रसादादमले परस्मिन् परमेश्वर।
अस्माकं जायते भक्तिस्त्वय्येवाव्यभिचारिणी ॥ ४५
इदानीं श्रोतुमिच्छामो माहात्म्यं तव शङ्कर।
भूयोऽपि चैवं यन्नित्यं याथात्म्यं परमेष्ठिनः ॥ ४६
स तेषां वाक्यमाकर्ण्य योगिनां योगसिद्धिदः।
प्राह गम्भीरया वाचा समालोक्य च माधवम् ॥ ४७

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे देवदेवनृत्यदर्शनभक्तियोगो नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽध्यायः।

ईश्वर उवाच।

शृणुध्वमृषयः सर्व्वे यथावत् परमेष्ठिनः।
वक्ष्यामीशस्य माहात्म्यं यत्तद्वेदविदो विदुः ॥ १
सर्व्वलोकैकनिर्म्माता सर्व्वलोकैकरक्षिता।
सर्व्वलोकैकसंहर्त्ता सर्व्वात्माहं सनातनः ॥ २
सर्व्वेषामेव वस्तूनामन्तर्यामी महेश्वरः।
मध्येवान्ते स्थितं सर्व्वं नाहं सर्व्वत्र संस्थितः ॥ ३
भवद्भिरद्भुतं दृष्टं यत् स्वरूपन्तु मामकम्।
ममैषा ह्युपमा विप्रा माया वै दर्शिता मया ॥ ४
सर्व्वेषामेव भावानामन्तरा समवस्थितः।
प्रेरयामि जगत् कृत्स्नं क्रियाशक्तिरियं मम ॥ ५
मयेदं चेष्टते विश्वं तदे भावानुवर्त्ति मे।
सोऽहं कालो जगत् कृत्स्नं प्रेरयामि कलात्मकम् ॥ ६
एकांशेन जगत् कृत्स्नं करोमि मुनिपुङ्गवाः।
संहराम्येकरूपेण द्विधावस्था ममैव तु ॥ ७
आदिमध्यान्तनिर्म्मुक्तो मायातत्त्वप्रवर्त्तकः।
क्षोभयामि च सर्गादौ प्रधान-पुरुषावुभौ ॥ ८
ताभ्यां सञ्जायते विश्वं संयुक्ताभ्यां परस्परम्।
महदादिक्रमेणैव मम तेजो विजृम्भते ॥ ९
यो हि सर्व्वजगत्साक्षी कालचक्रप्रवर्त्तकः।
हिरण्यगर्भो मार्त्तण्डः सोऽपि मद्देहसम्भवः ॥ १०
तस्मै दिव्यं स्वमैश्वर्यं ज्ञानयोगं सनातनम्।
दत्तवानात्मजान् वेदान् कल्पादौ चतुरो द्विजाः॥११
स मन्नियोगतो देवो ब्रह्मा मद्भावभावितः।
दिव्यं तन्मामकैश्वर्यं सर्व्वदावगतः स्वयम् ॥ १२
स सर्व्वलोकनिर्म्माता मन्नियोगेन सर्व्ववित्।
भूत्वा चतुर्म्मुखः सर्गं सृजत्येवात्मसम्भवः ॥ १३
योऽपि नारायणोऽनन्तो लोकानां प्रभवोऽव्ययः।
ममैव च परा मूर्त्तिः करोति परिपालनम् ॥ १४
योऽन्तकः सर्व्वभूतानां रुद्रः कालात्मकः प्रभुः।
मदाश्रयासौ सततं संहरिष्यति मे तनुः ॥ १५
हव्यं वहति देवानां कव्यं कव्याशिनामपि।
पाकञ्च कुरुते वह्निः सोऽपि मच्छक्तिनोदितः ॥ १६
भुक्तमाहारजातञ्च पचते तदहर्निशम्।
वैश्वानरोऽग्निर्भगवानीश्वरस्य नियोगतः ॥ १७
योऽपि सर्व्वाम्भसां योनिर्वरुणो देवपुङ्गवः।
सोऽपि सञ्जीवयेत् कृत्स्नमीश्वरस्य नियोगतः ॥ १८
योऽन्तस्तिष्ठति भूतानां वहिर्देवः प्रभञ्जनः।
मदाश्रयासौ भूतानां शरीराणि बिभर्त्ति हि ॥ १९
योऽपि सञ्जीवनो नृणां देवानाममृताकरः।

सोमः स मन्नियोगेन नोदितः किल वर्त्तते ॥ २०
यः स्वभासा जगत् कृत्स्नं प्रभासयति सर्व्वशः।
सूर्य्यो वृष्टिं वितनुते स्वोस्नेणैव स्वयम्भुवः ॥ २१
योऽप्यशेषजगच्छास्ता शक्रः सर्व्वामरेश्वरः।
यज्वनां फलदो देवो वर्त्ततेऽसौ मदाज्ञया ॥ २२
यः प्रशास्ता ह्यसाधूनां वर्त्तते नियमादिह।
यमो वैवस्वतो देवो देवदेवनियोगतः ॥ २३
योऽपि सर्व्वधनाध्यक्षो धनानां सम्प्रदायकः।
सोऽपीश्वरनियोगेन कुबेरो वर्त्तते सदा ॥ २४
यः सर्व्वरक्षसां नाथस्तामसानां फलप्रदः।
मन्नियोगादसौ देवो वर्त्तते निर्ऋतिः सदा ॥ २५
वेतालगणभूतानां स्वामी भोगफलप्रदः।
ईशानः किल भक्तानां सोऽपि तिष्ठेन्मदाज्ञया ॥ २६
यो वामदेवोऽङ्गिरसः शिष्यो रुद्रगणाग्रणीः।
रक्षको योगिनां नित्यं वर्त्ततेऽसौ मदाज्ञया ॥ २७
यश्च सर्व्वजगत्पूज्यो वर्त्तते विघ्ननायकः।
विनायको धर्म्मरतः सोऽपि मद्वचनात् किल ॥ २८
योऽपि ब्रह्मविदां श्रेष्ठो देवसेनापतिः प्रभुः।
स्कन्दोऽसौ वर्त्तते नित्यं स्वयम्भूर्विधिनोदितः ॥ २९
ये च प्रजानां पतयो मरीच्याद्या महर्षयः।
सृजन्ति विविधं लोकं परस्यैव नियोगतः ॥ ३०
या च श्रीः सर्व्वभूतानां ददाति विपुलां श्रियम्।
पत्नी नारायणस्यासौ वर्त्तते मदनुग्रहात् १
वाचं ददाति विपुलां या च देवी सरस्वती।
सापीश्वरनियोगेन नोदिता सम्प्रवर्त्तते ॥ ३२
याशेषपुरुषान् घोरान् नरकात् तारयिष्यति।
सावित्री संस्मृता देवी मदाज्ञानुविधायिनी ॥ ३३
पार्व्वती परमा देवी ब्रह्मविद्याप्रदायिनी।
यापि ध्याता विशेषेण सापि मद्वचनानुगा ॥ ३४
योऽनन्तमहिमानन्तः शेषोऽशेषामरप्रभुः।
दधाति शिरसा लोकं सोऽपि देवनियोगतः ॥ ३५
योऽग्निः संवर्त्तको नित्यं बड़वारूपसंस्थितः।
पिबत्यखिलमम्भोधिमीश्वरस्य नियोगतः ॥ ३६
ये चतुर्द्दश लोकेऽस्मिन् मनवः प्रथितौजसः।
पालयन्ति प्रजाः सर्व्वास्तेऽपि तस्य नियोगतः ॥ ३७
आदित्या वसवो रुद्रा मरुतश्च तथाश्विनौ।
अन्याश्च देवताः सर्व्वा मच्छास्त्रेणैव निष्ठिताः (क)३८
गन्धर्व्वा गरुड़ाद्याश्च सिद्धाः साध्याश्च चारणाः।
यक्ष-रक्षः-पिशाचाश्च स्थिताः सृष्टाः स्वयम्भुवा ॥३९
कला काष्ठा निमेषाश्च मुहूर्त्ता दिवसाः क्षपाः।
ऋतवः पक्ष-मासाश्च स्थिताः शास्त्रे प्रजापतेः ॥ ४०
युग-मन्वन्तराण्येव मम तिष्ठन्ति शासने।
पराश्चैव परार्द्धाश्च कालभेदास्तथापरे ॥ ४१
चतुर्व्विधानि भूतानि स्थावराणि चराणि च।
नियोगादेव वर्त्तन्ते देवस्य परमात्मनः ॥ ४२
पातालानि च सर्व्वाणि भुवनानि च शासनात्।
ब्रह्माण्डानि च वर्त्तन्ते सर्व्वाण्येव स्वयम्भुवः ॥ ४३
अतीतान्यप्यसंख्यानि ब्रह्माण्डानि ममाज्ञया।
प्रवृत्तानि पदार्थौघैः सहितानि समन्ततः ॥ ४४
ब्रह्माण्डानि भविष्यन्ति सह वस्तुभिरात्मगैः।
करिष्यन्ति सदैवाज्ञां परस्य परमात्मनः ॥ ४५
भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
भूतादिरादिप्रकृतिर्नियोगे मम वर्त्तते ॥ ४६
याशेषजगतां योनिर्मोहिनी सर्व्वदेहिनाम्।
माया विवर्त्तते नित्यं सापीश्वरनियोगतः ॥ ४७
यो वै देहभृतां देवः पुरुषः पश्यते परः।
आत्मासौ वर्त्तते नित्यमीश्वरस्य नियोगतः ॥ ४८
विधूय मोहकलिलं यया पश्यति तत्पदम्।
सापि विद्या महेशस्य नियोगवशवर्त्तिनी ॥ ४९
बहुनात्र किमुक्तेन मम शक्त्यात्मकं जगत्।
मयैव सृज्यते कृत्स्नं मय्येव प्रलयं व्रजेत् ॥ ५०
अहं हि भगवानीशः स्वयंज्योतिः सनातनः।
परमात्मा परंब्रह्म मत्तो ह्यन्यो न विद्यते ॥ ५१
इत्येतत् परमं ज्ञानं युष्माकं कथितं मया।
ज्ञात्वा विमुच्यते जन्तुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥ ५२

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे परमेश्वरनृत्यदर्शनज्ञानयोगो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

(क) शास्त्रेणैव विनिर्म्मिता इति क्वचित् पाठः।

सप्तमोऽध्यायः।

ईश्वर उवाच।

शृणुध्वमृषयः सर्व्वे प्रभावं परमेष्ठिनः।
यं ज्ञात्वा पुरुषो मुक्तो न संसारे पतेत् पुनः ॥ १
परात्परतरं ब्रह्म शाश्वतं ध्रुवमव्ययम्।
नित्यानन्दं निर्व्विकल्पं तद्धाम परमं मम ॥ २
अहं ब्रह्मविदां ब्रह्मा स्वयम्भूर्व्विश्वतोमुखः।
मायाविनामहं देवः पुराणो हरिरव्ययः ॥ ३
योगिनामप्यहं शम्भुः स्त्रीणां देवी गिरीन्द्रजा।
आदित्यानामहं विष्णुर्व्वसूनामस्मि पावकः ॥ ४
रुद्राणां शङ्करश्चाहं गरुड़ः पततामहम्।
ऐरावतो गजेन्द्राणां रामः शस्त्रभृतामहम् ॥ ५
ऋषीणाञ्च वसिष्ठोऽहं देवानाञ्च शतक्रतुः।
शिल्पिनां विश्वकर्म्माहं प्रह्लादः सुरविद्विषाम् ॥ ६
मुनीनामप्यहं व्यासो गणानाञ्च विनायकः।
वीराणां वीरभद्रोऽहं सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥ ७
पर्व्वतानामहं मेरुर्नक्षत्राणाञ्च चन्द्रमाः।
वज्रं प्रहरणानाञ्च व्रतानां सत्यमस्म्यहम् ॥ ८
अनन्तो भोगिनां देवः सेनानीनाञ्च पावकिः।
आश्रमाणाञ्च गार्हस्थ्यमीश्वराणां महेश्वरः ॥ ९
महाकल्पश्च कल्पानां युगानां कृतमस्म्यहम्।
कुवेरः सर्व्वयक्षाणां तृणानाञ्चैव वीरुधः (क)॥ १०
प्रजापतीनां दक्षोऽहं निर्ऋतिः सर्व्वरक्षसाम्।
वायुर्बलवतामस्मि द्वीपानां पुष्करोऽस्म्यहम् ॥ ११
मृगेन्द्राणाञ्च सिंहोऽहं यन्त्राणां धनुरेव च।
वेदानां सामवेदोऽहं यजुषां शतरुद्रियम् ॥ १२
सावित्री सर्व्वजप्यानां गुह्यानां प्रणवोऽस्म्यहम्।
सूक्तानां पौरुषं सूक्तं ज्येष्ठसाम च सामसु ॥ १३
सर्व्ववेदार्थविदुषां मनुः स्वायम्भुवोऽस्म्यहम्।
ब्रह्मावर्त्तस्तु देशानां क्षेत्राणामविमुक्तकम् ॥ १४
विद्यानामात्मविद्याहं ज्ञानानामैश्वरं परम्।
भूतानामस्म्यहं व्योम सत्त्वानां मृत्युरेव च ॥ १५
पाशानामस्म्यहं माया कालः कलयतामहम्।
गतीनां मुक्तिरेवाहं परेषां परमेश्वरः ॥ १६

(क) गणेश्वराणाञ्च वीरक इति पाठान्तरम्।

यच्चान्यदपि लोकेऽस्मिन् सत्त्वं तेजोबलाधिकम्।
तत् सर्व्वं प्रतिजानीध्वं मम तेजोविजृम्भितम् ॥ १७
आत्मानः पशवः प्रोक्ताः सर्व्वे संसारवर्त्तिनः।
तेषां पतिरहं देवः स्मृतः पशुपतिर्बुधैः ॥ १८
मायापाशेन बध्नामि पशूनेतान् स्वलीलया।
मामेव मोचकं प्राहुः पशूनां वेदवादिनः ॥ १९
मायापाशेन बद्धानां मोचकोऽन्यो न विद्यते।
मामृते परमात्मानं भूताधिपतिमव्ययम् ॥ २०
चतुर्व्विंशतितत्त्वानि मायाकर्म्मगुणा इति।
एते पाशाः पशुपतेः क्लेशाश्च पशुबन्धनाः ॥ २१
मनो बुद्धिरहङ्कारः खानिलाग्निजलानि भूः।
एताः प्रकृतयस्त्वष्टौ विकाराश्च तथापरे ॥ २२
श्रोत्रं त्वक् चक्षुषी जिह्वा घ्राणञ्चैव तु पञ्चमम्।
पायूपस्थं करौ पादौ वाक् चैव दशमी मता ॥ २३
शब्दः स्पर्शश्च रूपञ्च रसो गन्धस्तथैव च।
त्रयोविंशतिरेतानि तत्त्वानि प्राकृतानि च ॥ २४
चतुर्व्विंशकमव्यक्तं प्रधानं गुणलक्षणम्।
अनादिमध्यनिधनं कारणं जगतः परम् ॥ २५
सत्त्वं रजस्तमश्चेति गुणत्रयमुदाहृतम्।
साम्यावस्थितिमेतेषामव्यक्तां प्रकृतिं विदुः ॥ २६
सत्त्वं ज्ञानं तमो ज्ञानं राजसं समुदाहृतम्।
गुणानां बुद्धिवैषम्याद्वैषम्यं कवयो विदुः ॥ २७
धर्म्माधर्म्माविति प्रोक्तौ पाशौ द्वौ कर्म्मसंज्ञितौ।
मय्यर्पितानि कर्म्माणि न बन्धाय विमुक्तये ॥ २८
अविद्यामस्मितां रागं द्वेषञ्चाभिनिवेशनम्।
क्लेशाख्यांस्तान् स्वयं प्राहुः पाशानात्मनिबन्धनात् ॥ २९
एतेषामेव पाशानां माया कारणमुच्यते।
मूलप्रकृतिरव्यक्ता सा शक्तिर्मयि तिष्ठति ॥ ३०
स एव मूलप्रकृतिः प्रधानं पुरुषोऽपि च।
विकारा महदादीनि देवदेवः सनातनः ॥ ३१

स एव बन्धः स च बन्धकर्त्ता
स एव पाशः पशवः स एव।
स वेद सर्व्वं न च तस्य वेत्ता
तमाहुरग्र्यं पुरुषं पुराणम् ॥ ३२

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे
ब्रह्मविद्यायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽध्यायः।

ईश्वर उवाच।

अन्यद्गुह्यतमं ज्ञानं वक्ष्ये ब्राह्मणपुङ्गवाः।
येनासौ तरते जन्तुर्घोरं संसारसागरम्॥ १
अयं ब्रह्ममयः शान्तः शाश्वतो निर्म्मलोऽव्ययः।
एकाकी भगवानुक्तः केवलः परमेश्वरः॥ २
मम योनिर्महद्ब्रह्म तत्र गर्भं दधाम्यहम्।
मूलमायाभिधानं तं ततो जातमिदं जगत्॥ ३
प्रधानं पुरुषो ह्यात्मा महद्भूतादिरेव च।
तन्मात्राणि महाभूतानीन्द्रियाणि च जज्ञिरे॥ ४
ततोऽण्डमभवद्धैममर्क्ककोटिसमप्रभम्।
तस्मिन् जज्ञे महान् ब्रह्मा मच्छक्त्या चोपबृंहितः॥५
ये चान्ये बहवो जीवास्तन्मयाः सर्व्व एव ते।
न मां पश्यन्ति पितरं मायया मम मोहिताः॥ ६
याश्च योनिषु सर्व्वासु सम्भवन्तीह मूर्त्तयः।
तासां मायां परां योनिं मामेव पितरं विदुः॥ ७
यो मामेवं विजानाति वीजिनं पितरं प्रभुम्।
स वीरः सर्व्वलोकेषु न मोहमधिगच्छति॥ ८
ईशानः सर्व्वविद्यानां भूतानां परमेश्वरः।
ओङ्कारमूर्त्तिर्भगवानहं ब्रह्मा प्रजापतिः॥ ९
समं सर्व्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति॥ १०
समं पश्यन् हि सर्व्वत्र समवस्थितमीश्वरम्।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम्॥११
विदित्वा सप्त सूक्ष्माणि षडङ्गञ्च महेश्वरम्।
प्रधानविनियोगज्ञः परं ब्रह्माधिगच्छति॥ १२

सर्व्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः
स्वच्छन्दता नित्यमलुप्तशक्तिः।
अनन्तशक्तिश्च विभोर्विदित्वा
षड़ाहुरङ्गानि महेश्वरस्य॥ १३
तन्मात्राणि मन आत्मा च तानि
सूक्ष्माण्याहुः सप्त तत्त्वात्मकानि।
या सा हेतुः प्रकृतिः सा प्रधानं
बन्धः प्रोक्तो विनियोगोऽपि तेन॥ १४
या सा शक्तिः प्रकृतौ लीनरूपा
वेदेषूक्ता कारणं ब्रह्मयोनिः।
तस्या एकः परमेष्ठी पुरस्ता-
न्माहेश्वरः पुरुषः सत्यरूपः॥ १५
ब्रह्मा योगी परमात्मा महीयान्
व्योमव्यापी वेदवेद्यः पुराणः।
एको रुद्रो मृत्युरव्यक्तमेकं
वीजं विश्वं देव एकः स एव॥ १६
तमेवैकं प्राहुरन्येऽप्यनेकं
त्वामेवात्मा केचिदन्यं तमाहुः।
अणोरणीयान् महतो महीयान्
महादेवः प्रोच्यते विश्वरूपः॥ १७
एवं हि यो वेद गुहाशयं परं
प्रभुं पुराणं पुरुषं विश्वरूपम्।
हिरण्मयं बुद्धिमतां परां गतिं
स बुद्धिमान् बुद्धिमतीत्य तिष्ठति॥ १८

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे संसारसागरतारणगुह्यतमज्ञानयोगो नामाष्टमोऽध्यायः॥ ८॥

नवमोऽध्यायः।

ऋषय ऊचुः।

निष्कलो निर्म्मलो नित्यो निष्क्रियः परमेश्वरः।
तन्नो वद महादेव विश्वरूपः कथं भवान्॥ १

ईश्वर उवाच।

नाहं विश्वो न विश्वञ्च मामृते विद्यते द्विजाः।
माया निमित्तमात्रास्ति सा चात्मनि मया श्रिता॥२
अनादिनिधना शक्तिर्माया व्यक्तिसमाश्रया।
तन्निमित्तः प्रपञ्चोऽयमव्यक्ताज्जायते खलु।
अव्यक्तं कारणं प्राहुरानन्दं ज्योतिरक्षरम्॥ ३
अहमेव परं ब्रह्म मत्तो ह्यन्यन्न विद्यते।
तस्मान्मे विश्वरूपत्वं निश्चितं ब्रह्मवादिभिः॥ ४
एकत्वे च पृथक्त्वे च प्रोक्तमेतन्निदर्शनम्।
अहं तत् परमं ब्रह्म परमात्मा सनातनः॥ ५
अकारणं द्विजाः प्रोक्ता न दोषो ह्यात्मनस्तथा।
अनन्ताः शक्तयोऽव्यक्ता मायया संस्थिता ध्रुवाः।

तस्मिन् दिविस्थितं नित्यमव्यक्तं भाति केवलम् ॥ ६
याभिस्तल्लक्ष्यते भिन्नमभिन्नन्तु स्वभावतः (क)।
एकया मायया युक्तमनादिनिधनं ध्रुवम् ॥ ७
पुंसोऽन्याभूद्‌यथा भूतिरन्यया न तिरोहितम्।
अनादिमध्यनिष्ठं तच्चेष्टते विद्यया किल ॥ ८
तदेतत् परमव्यक्तं प्रभामण्डलमण्डितम्।
तदक्षरं परं ज्योतिस्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥ ९
तत्र सर्व्वमिदं प्रोतमोतञ्चैवाखिलं जगत्।
तदेवेदं जगत् कृत्स्नं तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥ १०
यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् बिभेति न कुतश्चन ॥ ११
वेदाहमेतं पुरुषं महान्त-
मादित्यवर्णं तमसः परस्तात्।
तं विज्ञाय परिमुच्येत विद्वान्
नित्यानन्दी भवति ब्रह्मभूतः ॥ १२
यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चिद्
यज्ज्योतिषां ज्योतिरेकं दिविष्ठम्।
तदेवात्मानं मन्यमानोऽथ विद्वा-
नात्मानन्दी भवति ब्रह्मभूतः ॥ १३
तदव्ययं कलिलं गूढ़देहं
ब्रह्मानन्दममृतं विश्वधाम।
वदन्त्येवं ब्राह्मणा ब्रह्मनिष्ठा
यत्र गत्वा न निवर्त्तेत भूयः ॥ १४
हिरण्मये परमाकाशतत्त्वे
यदेव दिवि विप्रतिभातीव तेजः।
तद्विज्ञाने परिपश्यन्ति धीरा
विभ्राजमानं विमलं व्योमधाम ॥ १५
ततः परं परिपश्यन्ति धीरा
आत्मन्यात्मानमनुभूय साक्षात्।
स्वयं प्रभुः परमेष्ठी महीयान्
ब्रह्मानन्दी भगवानीश एषः ॥ १६
एको देवः सर्व्वभूतेषु गूढ़ः
सर्व्वव्यापी सर्व्वभूतान्तरात्मा।
तमेवैकं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १७
सर्व्वाननशिरोग्रीवः सर्व्वभूतगुहाशयः।
सर्व्वव्यापी स भगवांस्तस्मादन्यन्न विद्यते ॥ १८
इत्येतदैश्वरं ज्ञानमुक्तं वो मुनिपुङ्गवाः।
गोपनीयं विशेषेण योगिनामपि दुर्लभम् ॥ १९

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे निर्गुणब्रह्मणो विश्वरूपकारणज्ञानयोगो नाम नवमोऽध्यायः ॥९॥

दशमोऽध्यायः।

ईश्वर उवाच।

अलिङ्गमेकमव्यक्तलिङ्गं ब्रह्मेति निश्चितम्।
स्वयं ज्योतिः परं तत्त्वं परे व्योम्नि व्यवस्थितम् ॥ १
अव्यक्तं कारणं यत्तदक्षरं परमं पदम्।
निर्गुणं शुद्धविज्ञानं तद्वै पश्यन्ति सूरयः ॥ २
तन्निष्ठाः शान्तसङ्कल्पा नित्यं तद्भावभाविताः।
पश्यन्ति तत् परंब्रह्म यत्तल्लिङ्गमिति श्रुतिः ॥ ३
अन्यथा न हि मां द्रष्टुं शक्यं वै मुनिपुङ्गवाः।
न हि तद्विद्यते ज्ञानं येन तज्ज्ञायते परम् ॥ ४
एतत् तत् परमं ज्ञानं केवलं कवयो विदुः।
अज्ञानतिमिरं ज्ञानं यस्मान्मायामयं जगत् ॥ ५
तज्ज्ञानं निर्म्मलं शुद्धं निर्व्विकल्पं निरञ्जनम्।
ममात्मासौ तदेवेदमिति प्राहुर्विपश्चितः ॥ ६
येऽप्यनेकं प्रपश्यन्ति तत्परं परमं पदम्।
आश्रिताः परमां निष्ठां बुद्ध्वैक्यं तत्त्वमव्ययम् ॥ ७
ये पुनः परमं तत्त्वमेकं वानेकमीश्वरम्।
भक्त्या मां सम्प्रपश्यन्ति विज्ञेयास्ते तदात्मकाः ॥ ८
साक्षादेवं प्रपश्यन्ति स्वात्मानं परमेश्वरम्।
नित्यानन्दं निर्व्विकल्पं सत्यरूपमिति स्थितिः ॥ ९
भजन्ते परमानन्दं सर्व्वगं जगदात्मकम्।
स्वात्मन्यवस्थिताः शान्ताः परे व्यक्तापरस्य तु ॥ १०
एषा विमुक्तिः परमा मम सायुज्यमुत्तमम्।

(क) अभिन्नं वक्ष्यते भिन्नं ब्रह्माव्यक्तं सनातनमिति क्वचित् पाठः।

निर्व्वाणं ब्रह्मणा चैक्यं कैवल्यं कवयो विदुः॥ ११
तस्मादनादिमध्यान्तं वस्त्वेकं परमः शिवः।
ईश्वरो महादेवस्तं विज्ञाय प्रमुच्यते॥ १२
न तत्र सूर्य्यः प्रतिभाति चन्द्रो
न नक्षत्राणि तपनो नोत विद्युत्।
तद्भासेदमखिलं भाति विश्वं
तन्नित्यभासममलं तद्विभाति॥ १३
नित्योदितं निष्कलं निर्व्विकल्पं
शुद्धं बृहत् परमं यद्विभाति।
अत्रान्तरे ब्रह्मविदोऽथ नित्यं
पश्यन्ति तत्त्वमचलं यत् स ईशः॥ १४
नित्यानन्दममृतं सत्यरूपं
शुद्धं वदन्ति पुरुषं सर्व्ववेदाः।
प्राणानिति प्रणवेनेशितारं
ध्यायन्ति वेदैरिति निश्चितार्थाः॥ १५
न भूमिरापो न मनो न वह्निः
प्राणोऽनिलो गगनं नोत बुद्धिः।
न चेतनोऽन्यत् परमाकाशमध्ये
विभाति देवः शिव एव केवलः॥ १६
इत्येतदुक्तं परमं रहस्यं
ज्ञानामृतं सर्व्ववेदेषु गूढम्।
जानाति योगी विजनेऽथ देशे
युञ्जीत योगं प्रयतो ह्यजस्रम्॥ १७
इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भगवदीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे लिङ्गब्रह्मज्ञानयोगो नाम दशमोऽध्यायः॥ १०॥

एकादशोऽध्यायः।

ईश्वर उवाच।

अतः परं प्रवक्ष्यामि योगं परमदुर्लभम्।
येनात्मानं प्रपश्यन्ति भानुमन्तमिवेश्वरम्॥ १
योगाग्निर्द्दहति क्षिप्रमशेषं पापपञ्जरम्।
प्रसन्नं जायते ज्ञानं साक्षान्निर्व्वाणसिद्धिदम्॥ २
योगात् सञ्जायते ज्ञानं ज्ञानाद्योगः प्रवर्त्तते।
योगज्ञानाभियुक्तस्य प्रसीदति महेश्वरः॥ ३
एककालं द्विकालं वा त्रिकालं नित्यमेव च।
ये युञ्जन्ति महायोगं ते विज्ञेया महेश्वराः॥ ४
योगस्तु द्विविधो ज्ञेयो ह्यभावः प्रथमो मतः।
अपरस्तु महायोगः सर्व्वयोगोत्तमोत्तमः॥ ५
शून्यं सर्व्वनिराभासं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते।
अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति॥ ६
यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानन्दं निरञ्जनम्।
मयैक्यं स महायोगो भाषितः परमः स्वयम्॥ ७
ये चान्ये योगिनां योगाः श्रूयन्ते ग्रन्थविस्तरे।
सर्व्वे ते ब्रह्मयोगस्य कलां नार्हन्ति षोड़शीम्॥ ८
यत्र साक्षात् प्रपश्यन्ति विमुक्ता विश्वमीश्वरम्।
सर्व्वेषामेव योगानां स योगः परमो मतः॥ ९
सहस्रशोऽथ बहुशो ये चेश्वरबहिष्कृताः।
न ते पश्यन्ति मामेकं योगिनो यतमानसाः॥ १०
प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारोऽथ धारणा।
समाधिश्च मुनिश्रेष्ठा यमश्च नियमासने॥ ११
मय्येकचित्तता योगो वृत्त्यन्तरनिरोधतः।
तत्साधनान्यष्टधा तु युष्माकं कथितानि तु॥ १२
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यापरिग्रहौ।
यमाः संक्षेपतः प्रोक्ताश्चित्तशुद्धिप्रदा नृणाम्॥ १३
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा।
अक्लेशजननं प्रोक्ता त्वहिंसा परमर्षिभिः॥ १४
अहिंसायाः परो धर्म्मो नास्त्यहिंसापरं सुखम्।
विधिना या भवेद्धिंसा त्वहिंसैव प्रकीर्त्तिता॥ १५
सत्येन सर्व्वमाप्नोति सत्ये सर्व्वं प्रतिष्ठितम्।
यथार्थकथनाचारः सत्यं प्रोक्तं द्विजातिभिः॥ १६
परद्रव्यापहरणं चौर्य्यादथ बलेन वा।
स्तेयं तस्यानाचरणादस्तेयं धर्म्मसाधनम्॥ १७
कर्म्मणा मनसा वाचा सर्व्वावस्थासु सर्व्वदा।
सर्व्वत्र मैथुनत्यागं ब्रह्मचर्य्यं प्रचक्षते॥ १८
द्रव्याणामप्यनादानमापद्यपि तथेच्छया।
अपरिग्रहमित्याहुस्तं प्रयत्नेन पालयेत्॥ १९
तपः-स्वाध्याय-सन्तोषाः शौचमीश्वरपूजनम्।
समासान्नियमाः प्रोक्ता योगसिद्धिप्रदायिनः॥ २०
उपवासपराकादि-कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिः।

शरीरशोषणं प्राहुस्तापसास्तप उत्तमम् ॥ २१
वेदान्तशतरुद्रीय-प्रणवादिजपं बुधाः ।
सत्त्वसिद्धिकरं पुंसां स्वाध्यायं परिचक्षते ॥ २२
स्वाध्यायस्य त्रयो भेदा वाचिकोपांशुमानसाः ।
उत्तरोत्तरवैशिष्ट्यं प्राहुर्वेदार्थवेदिनः ॥ २३
यः शब्दबोधजननः परेषां शृण्वतां स्फुटम् ।
स्वाध्यायो वाचिकः प्रोक्त उपांशोरथ लक्षणम् ॥ २४
ओष्ठयोः स्पन्दमात्रेण परस्याशब्दबोधकम् ।
उपांशुरेष निर्द्दिष्टः साहस्रो वाचिकाज्जपः ॥ २५
यत् पदाक्षरसङ्गत्या परिस्पन्दनवर्ज्जितम् ।
चिन्तनं सर्व्वशब्दानां मानसं तं जपं विदुः ॥ २६
यदृच्छालाभतो नित्यमलं पुंसो भवेदिति ।
प्राशस्त्यमृषयः प्राहुः सन्तोषं सुखलक्षणम् ॥ २७
बाह्यमाभ्यन्तरं शौचं द्विधा प्रोक्तं द्विजोत्तमाः ।
मृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं मनःशुद्धिरथान्तरम् ॥ २८
स्तुति-स्मरण-पूजाभिर्वाङ्मनःकाय-कर्म्मभिः ।
सुनिश्चला शिवे भक्तिरेतदीशस्य पूजनम् ॥ २९
यमाश्च नियमाःप्रोक्ताः प्राणायामं निबोधत ।
प्राणः स्वदेहजो वायुरायामस्तन्निरोधनम् ॥ ३०
उत्तमाधममध्यत्वात् त्रिधाऽयं प्रतिपादितः ।
स एव द्विविधः प्रोक्तः सगर्भोऽगर्भ एव च ॥ ३१
मात्राद्वादशको मन्दश्चतुर्व्विंशतिमात्रकः ।
मध्यमः प्राणसंरोधः षट्त्रिंशन्मात्रिकोऽन्तकः ॥ ३२
प्रस्वेदकम्पनोत्थानजनकत्वं यथाक्रमम् ।
मन्द-मध्यम-मुख्यानामानन्दाच्चोत्तमोत्तमः ॥ ३३
सगर्भमाहुः सजपमगर्भं विजपं बुधाः ।
एतद्वै योगिनां प्राहुः प्राणायामस्य लक्षणम् ॥ ३४
सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिर्जपेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥ ३५
रेचकः पूरकश्चैव प्राणायामोऽथ कुम्भकः ।
प्रोच्यते सर्व्वशास्त्रेषु योगिभिर्यतमानसैः ॥ ३६
रेचको बाह्यनिश्वासात् पूरकस्तन्निरोधतः ।
साम्येन संस्थितिर्या सा कुम्भकः परिगीयते ॥ ३७
इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु स्वभावतः ।
निग्रहः प्रोच्यते सद्भिः प्रत्याहारस्तु सत्तमाः ॥ ३८
हृत्पुण्डरीके नाभ्यां वा मूर्द्ध्नि पर्व्वसु मस्तके ।
एवमादिषु देशेषु धारणा चित्तबन्धनम् ॥ ३९
देशावस्थितिमालम्ब्य बुद्धेर्या वृत्तिसन्ततिः ।
वृत्यन्तरैरसंसृष्टा तद्ध्यानं सूरयो विदुः ॥ ४०
एकाकारः समाधिः स्याद्देशालम्बनवर्ज्जितः ।
प्रत्ययो ह्यर्थमात्रेण योगशासनमुत्तमम् ॥ ४१
धारणा द्वादशायामा ध्यानं द्वादश धारणाः ।
ध्यानं द्वादशकं यावत् समाधिरभिधीयते ॥ ४२
आसनं स्वस्तिकं प्रोक्तं पद्ममर्द्धासनं तथा ।
साधनानाञ्च सर्व्वेषामेतत् साधनमुत्तमम् ॥ ४३
ऊर्व्वोरुपरि विप्रेन्द्राः कृत्वा पादतले उभे ।
समासीतात्मनः पद्ममेतदासनमुत्तमम् ॥ ४४
उभे कृत्वा पादतले जानूर्व्वोरन्तरेण हि ।
समासीतात्मनः प्रोक्तमासनं स्वस्तिकं परम् ॥ ४५
एकं पादमथकस्मिन् विन्यस्योरुणि सत्तमाः ।
आसीतार्द्धासनमिदं योगसाधनमुत्तमम् ॥ ४६
अदेशकाले योगस्य दर्शनं हि न विद्यते ।
अग्न्यभ्यासे जले वापि शुष्कपर्णचये तथा ॥ ४७
जन्तुव्याप्ते श्मशाने च जीर्णगोष्ठे चतुष्पथे ।
सशब्दे सभये वापि चैत्यवल्मीकसञ्चये ॥ ४८
अशुभे दुर्ज्जनाक्रान्ते मशकादिसमन्विते ।
नाचरेद्देहबाधे वा दौर्म्मनस्यादिसम्भवे ॥ ४९
सुगुप्ते सुशुभे देशे गुहायां पर्व्वतस्य च ।
नद्यास्तीरे पुण्यदेशे देवतायतने तथा ॥ ५०
गृहे वा सुशुभे देशे निर्ज्जने जन्तुवर्ज्जिते ।
युञ्जीत योगी सततमात्मानं मत्परायणः ॥ ५१
नमस्कृत्य तु योगीन्द्रान् सशिष्यांश्च विनायकम् ।
गुरुञ्चैव च मां योगी युञ्जीत सुसमाहितः ॥ ५२
आसनं स्वस्तिकं बद्ध्वा पद्ममर्द्धमथापि वा ।
नासिकाग्रे समां दृष्टिमीषदुन्मीलितेक्षणः ॥ ५३
कृत्वाथ निर्भयः शान्तस्त्यक्त्वा मायामयं जगत् ।
स्वात्मन्यवस्थितं देवं चिन्तयेत् परमेश्वरम् ॥ ५४
शिखाग्रे द्वादशाङ्गुल्ये कल्पयित्वाथ पङ्कजम् ।
धर्म्मकन्दसमुद्भूतं ज्ञाननालं सुशोभनम् ॥ ५५
ऐश्वर्य्याष्टदलं श्वेतं परं वैराग्यकर्णिकम् ।
चिन्तयेत् परमं कोशं कर्णिकायां हिरण्मयम् ॥ ५६
सर्व्वशक्तिमयं साक्षाद्यं प्राहुर्दिवमव्ययम् ।

ओङ्कारवाच्यमव्यक्तं रश्मिजालसमाकुलम्।
चिन्तयेत् तत्र विमलं परं ज्योतिर्यदक्षरम्॥ ५७
तस्मिन् ज्योतिषि विन्यस्य स्वात्मानं तदभेदतः।
ध्यायीत कोशमध्यस्थमीशं परमकारणम्॥ ५८
तदात्मा सर्व्वगो भूत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत्।
एतद्गुह्यतमं ध्यानं ध्यानान्तरमथोच्यते॥ ५९
चिन्तयित्वा तु पूर्व्वोक्तं हृदये पद्ममुत्तमम्।
आत्मानमथ कर्त्तारं तत्रानलसमत्विषम्॥ ६०
मध्ये वह्निशिखाकारं पुरुषं पञ्चविंशकम्।
चिन्तयेत् परमात्मानं तन्मध्ये गगनं परम्॥ ६१
ओङ्कारबोधितं तत्त्वं शाश्वतं शिवमच्युतम्।
अव्यक्तं प्रकृतौ लीनं परं ज्योतिरनुत्तमम्॥ ६२
तदन्तः परमं तत्त्वमात्माधारं निरञ्जनम्।
ध्यायीत तन्मयो नित्यमेकरूपं महेश्वरम्॥ ६३
विशोध्य सर्व्वतत्त्वानि प्रणवेनाथवा पुनः।
संस्थाप्य मयि चात्मानं निर्म्मले परमे पदे॥ ६४
प्लावयित्वात्मनो देहं तेनैव ज्ञानवारिणा।
मदात्मा मन्मना भस्म गृहीत्वा ह्यग्निहोत्रजम्॥ ६५
तेनोद्धूलितसर्व्वाङ्गमग्निरादित्यमन्त्रतः।
चिन्तयेत् स्वात्मनीशानं परंज्योतिःस्वरूपिणम्॥ ६६
एष पाशुपतो योगः पशुपाशविमुक्तये।
सर्व्ववेदान्तसारोऽयं अत्याश्रम इति श्रुतिः॥ ६७
एतत् परतरं गुह्यं मत्सायुज्यप्रदायकम्।
द्विजातीनान्तु कथितं भक्तानां ब्रह्मचारिणाम्॥ ६८
ब्रह्मचर्य्यमहिंसा च क्षमा शौचं तपो दमः।
सन्तोषः सत्यमास्तिक्यं व्रताङ्गानि विशेषतः॥ ६९
एकेनाप्यथ हीनेन व्रतमस्य तु (क) लुप्यते।
तस्मादात्मगुणोपेतो मद्व्रतं वोढुमर्हति॥ ७०
वीतराग-भय क्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः।
बहवोऽनेन योगेन पूता मद्भावयोगतः॥ ७१
ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्।
ज्ञानयोगेन मां तस्माद्यजेत परमेश्वरम्॥ ७२
अथवा भक्तियोगेन वैराग्येण परेण तु।
चेतसा बोधयुक्तेन पूजयेन्मां सदा शुचिः॥ ७३
सर्व्वकर्म्माणि सन्न्यस्य भिक्षाशी निष्परिग्रहः।
प्राप्नोति मम सायुज्यं गुह्यमेतन्मयोदितम्॥ ७४
अद्वेष्टा सर्व्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्म्ममो निरहङ्कारो यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ ७५
सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तः स मे प्रियः॥ ७६
यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यः स हि मे प्रियः॥ ७७
अनपेक्षः शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः।
सर्व्वारम्भपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः॥ ७८
तुल्यनिन्दास्तुतिर्म्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित्।
अनिकेतः स्थिरमतिर्मद्भक्तो मामुपैष्यति॥ ७९
सर्व्वकर्म्माण्यपि सदा कुर्व्वाणो मत्परायणः।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं परमं पदम्॥ ८०
चेतसा सर्व्वकर्म्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः।
निराशी निर्म्ममो भूत्वा मामेकं शरणं व्रजेत्॥ ८१
त्यक्त्वा कर्म्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः।
कर्म्मण्यपि प्रवृत्तोऽपि नैव तेन निबध्यते॥ ८२
निराशी यतचित्तात्मा त्यक्तसर्व्वपरिग्रहः।
शारीरं केवलं कर्म्म कुर्व्वन्नाप्नोति तत्पदम्॥ ८३
यदृच्छालाभतृप्तस्य द्वन्द्वातीतस्य चैव हि।
कुर्व्वतो मत्प्रसादार्थं कर्म्म संसारनाशनम्॥ ८४
मन्मना मन्नमस्कारो मद्याजी मत्परायणः।
मामुपैष्यति योगीशो ज्ञात्वा मां परमेश्वरम्॥ ८५
मामेवाङ्कः परं ज्योतिर्बोधयन्तः परस्परम्।
कथयन्तश्च मां नित्यं मम सायुज्यमाप्नुयुः॥ ८६
एवं नित्याभियुक्तानां मायेयं कर्म्म सात्त्वगम्।
नाशयामि तमः कृत्स्नं ज्ञानदीपेन भास्वता॥ ८७
मद्बुद्धयो मां सततं पूजयन्तीह ये जनाः।
तेषां नित्याभियुक्तानां योग-क्षेमं वहाम्यहम्॥ ८८
ये चान्ये कामभोगार्थं यजन्ते ह्यन्यदेवताः।
तेषां तदन्तं विज्ञेयं देवतानुगतं फलम्॥ ८९
ये चान्यदेवताभक्ताः पूजयन्तीह देवताः।
मद्भावनासमायुक्ता मुच्यन्ते तेऽपि मानवाः॥ ९०
तस्मादनश्वरानन्यांस्त्यक्त्वा देवानशेषतः।
मामेव संश्रयेदीशं स याति परमं पदम्॥ ९१
त्यक्त्वा पुत्त्रादिषु स्नेहं निःशोको निष्परिग्रहः।

(क) नेति वा पाठः।

यजेच्चा मरणाल्लिङ्गं विरक्तः परमेश्वरम् ॥ ९२
येऽर्चयन्ति सदा लिङ्गं त्यक्त्वा भोगानशेषतः।
एकेन जन्मना तेषां ददामि परमं पदम् ॥ ९३
परात्मनः सदा लिङ्गं केवलं रजतप्रभम्।
ज्ञानात्मकं सर्व्वगतं योगिनां हृदि संस्थितम् ॥ ९४
ये चान्ये नियता भक्ता भावयित्वा विधानतः।
यत्र क्वचन तल्लिङ्गमर्चयन्ति महेश्वरम् ॥ ९५
जले वा वह्निमध्ये वा व्योम्नि सूर्य्येऽप्यथान्यतः।
रत्नादौ भावयित्वेशमर्चयेल्लिङ्गमैश्वरम् ॥ ९६
सर्व्वलिङ्गमयं ह्येतत् सर्व्वं लिङ्गे प्रतिष्ठितम्।
तस्माल्लिङ्गेऽर्चयेदीशं यत्र क्वचन शाश्वतम् ॥ ९७
अग्नौ क्रियावतामप्सु व्योम्नि सूर्य्ये मनीषिणाम्।
काष्ठादिष्वेव मूर्खाणां हृदि लिङ्गन्तु योगिनाम् ॥ ९८
यद्यनुत्पन्नविज्ञानो विरक्तः प्रीतिसंयुतः।
यावज्जीवं जपेद्युक्तः प्रणवं ब्रह्मणो वपुः ॥ ९९
अथवा शतरुद्रीयं जपेदा मरणाद्द्विजः।
एकाकी जितचित्तात्मा स याति परमं पदम् ॥ १००
वसेच्चा मरणाद्विप्रा वाराणस्यां समाहितः।
सोऽपीश्वरप्रसादेन याति तत् परमं पदम् ॥ १०१
तत्रोत्क्रमणकाले हि सर्व्वेषामेव देहिनाम्।
ददाति परमं ज्ञानं येन मुच्येत बन्धनात् ॥ १०२
वर्णाश्रमविधिं कृत्स्नं कुर्व्वाणो मत्परायणः।
तेनैव जन्मना ज्ञानं लब्ध्वा याति शिवं पदम् ॥ १०३
येऽपि तत्र वसन्तीह नीचा वै पापयोनयः।
सर्व्वे तरन्ति संसारमीश्वरानुग्रहाद्द्विजाः ॥ १०४
किन्तु विघ्ना भविष्यन्ति पापोपहतचेतसाम्।
धर्म्मान् समाश्रयेत् तस्मान्मुक्तये सततं द्विजाः ॥ १०५
एतद्रहस्यं वेदानां न देयं यस्य कस्यचित्।
धार्म्मिकायैव दातव्यं भक्ताय ब्रह्मचारिणे ॥ १०६

व्यास उवाच।

इत्येतदुक्त्वा भगवानात्मयोगमनुत्तमम्।
व्याजहार समासीनं नारायणमनामयम् ॥ १०७
मयैतद्भाषितं ज्ञानं हितार्थं ब्रह्मवादिनाम्।
दातव्यं शान्तचित्तेभ्यः शिष्येभ्यो भवता शिवम् ॥ १०८
उक्त्वैवमथ योगीन्द्रानब्रवीद्भगवानजः।
हिताय सर्व्वभक्तानां द्विजातीनां द्विजोत्तमः ॥ १०९
भवन्तोऽपि हि मज्ज्ञानं शिष्याणां विधिपूर्व्वकम्।
उपदेक्ष्यन्ति भक्तानां सर्व्वेषां वचनान्मम ॥ ११०
अयं नारायणो योऽसावीश्वरो नात्र संशयः।
नान्तरं ये प्रपश्यन्ति तेषां देयमिदं परम् ॥ १११
ममैषा परमा मूर्त्तिर्नारायणसमाह्वया।
सर्व्वभूतात्मभूता सा शान्ता चाक्षरसंस्थिता ॥ ११२
येऽन्यथा मां प्रपश्यन्ति लोके भेददृशो जनाः।
न ते मुक्तिं प्रपश्यन्ति जायन्ते च पुनःपुनः ॥ ११३
ये त्वेनं विष्णुमव्यक्तं माञ्च देवं महेश्वरम्।
एकीभावेन पश्यन्ति न तेषां पुनरुद्भवः ॥ ११४
तस्मादनादिनिधनं विष्णुमात्मानमव्ययम्।
मामेव सम्प्रपश्यध्वं पूजयध्वं तथैव च ॥ ११५
येऽन्यथा सम्प्रपश्यन्ति मद्भिन्नं देवतान्तरम्।
ते यान्ति नरकान् घोरान् नाहं तेषु व्यवस्थितः ॥ ११६
मूर्खं वा पण्डितं वापि ब्राह्मणं वा मदाश्रयम्।
मोचयामि श्वपाकं वा नारायणविचिन्तकम् ॥ ११७
तस्मादेष महायोगी मद्भक्तैः पुरुषोत्तमः।
अर्च्चनीयो नमस्कार्य्यो मत्प्रीतिजननाय वै ॥ ११८
एवमुक्त्वा वासुदेवमालिङ्ग्य स पिनाकधृक्।
अन्तर्हितोऽभवत् तेषां सर्व्वेषामेव पश्यताम् ॥ ११९
नारायणोऽपि भगवांस्तापसं वेषमुत्तमम्।
जग्राह योगिनः सर्व्वांस्त्यक्त्वा वै परमं वपुः ॥ १२०
ज्ञातं भवद्भिरमलं प्रसादात् परमेष्ठिनः।
साक्षाद्देवमहेशस्य ज्ञानं संसारनाशनम् ॥ १२१
गच्छध्वं विज्वराः सर्व्वे विज्ञानं परमेष्ठिनः।
प्रवर्त्तयध्वं शिष्येभ्यो धार्म्मिकेभ्यो मुनीश्वराः ॥ १२२
इदं भक्ताय शान्ताय धार्म्मिकायाहिताग्नये।
विज्ञानमैश्वरं देयं ब्राह्मणाय विशेषतः ॥ १२३
एवमुक्त्वा स विश्वात्मा योगिनां योगवित्तमः।
नारायणो महायोगी जगामादर्शनं स्वयम् ॥ १२४
ऋषयस्तेऽपि देवेशं नमस्कृत्य महेश्वरम्।
नारायणञ्च भूतादिं स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ १२५
सनत्कुमारो भगवान् संवर्त्ताय महामुनिः।
दत्तवानैश्वरं ज्ञानं सोऽपि सत्यव्रतमाययौ ॥ १२६
सनन्दनोऽपि योगीन्द्रः पुलहाय महर्षये।
प्रददौ गौतमायाथ पुलहोऽपि प्रजापतिः ॥ १२७

अङ्गिरा वेदविदुषे भारद्वाजाय दत्तवान्।
गौ ददव्याय कपिलस्तथा पञ्चशिखाय च ॥ १२८
पराशरोऽपि सनकात् पिता मे सर्व्वतत्त्वदृक्।
लेभे तत् परमं ज्ञानं तस्माद्वाल्मीकिराप्तवान् ॥ १२९
ममोवाच पुरा देवः सतीदेहभवाङ्गजः।
वामदेवो महायोगी रुद्रः किल पिनाकधृक् ॥ १३०
नारायणोऽपि भगवान् देवकीतनयो हरिः।
अर्ज्जुनाय स्वयं साक्षाद्दत्तवानिदमुत्तमम् ॥ १३१
यदाहं लब्धवान् रुद्राद्वामदेवादनुत्तमम्।
विशेषाद्गिरिशे भक्तिस्तस्मादारभ्य मेऽभवत् ॥ १३२
शरण्यं शरणं रुद्रं प्रपन्नोऽहं विशेषतः।
भूतेशं गिरिशं स्थाणुं देवदेवं त्रिशूलिनम् ॥ १३३
भवन्तोऽपि हि तं देवं शम्भुं गोवृषवाहनम्।
प्रपद्यन्तां सपत्नीकाः सपुत्त्राः शरणं शिवम् ॥ १३४
वर्त्तध्वं तत्प्रसादेन कर्म्मयोगेण शङ्करम्।
पूजयध्वं महादेवं गोपतिं व्यालभूषणम् ॥ १३५
एवमुक्ते पुनस्ते तु शौनकाद्या महेश्वरम्।
प्रणेमुः शाश्वतं स्थाणुं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥ १३६
अब्रुवन् हृष्टमनसः कृष्णद्वैपायनं प्रभुम्।
साक्षाद्देवं हृषीकेशं शिवं लोकमहेश्वरम् ॥ १३७
भवत्प्रसादादचला शरण्ये गोवृषध्वजे।
इदानीं जायते भक्तिर्या देवैरपि दुर्लभा ॥ १३८
कथयस्व मुनिश्रेष्ठ कर्म्मयोगमनुत्तमम्।
येनासौ भगवानीशः समाराध्यो मुमुक्षुभिः ॥ १३९
त्वत्सन्निधावेष सूतः शृणोतु भगवद्वचः।
तद्वदाखिललोकानां रक्षणं धर्म्मसंग्रहम् ॥ १४०
यदुक्तं देवदेवेन विष्णुना कूर्म्मरूपिणा।
पृष्टेन मुनिभिः सर्व्वं शक्रेणामृतमन्थने ॥ १४१
श्रुत्वा सत्यवतीसूनुः कर्म्मयोगं सनातनम्।
मुनीनां भाषितं कृत्स्नं प्रोवाच सुसमाहितः ॥ १४२
य इमं पठते नित्यं संवादं कृत्तिवाससः।
सनत्कुमारप्रमुखैः सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १४३
श्रावयेद्वा द्विजान् शुद्धान् ब्रह्मचर्य्यपरायणान्।
यो वा विचारयेदर्थं स याति परमां गतिम् ॥ १४४
यश्चैतच्छृणुयान्नित्यं भक्तियुक्तो दृढव्रतः।
सर्व्वपापविनिर्म्मुक्तो ब्रह्मलोके महीयते ॥ १४५
तस्मात् सर्व्वप्रयत्नेन पठितव्यो मनीषिभिः।
श्रोतव्यश्चाथ मन्तव्यो विशेषाद्ब्राह्मणैः सदा ॥ १४६

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे श्रीमद्भगवद्गीश्वरगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे योगादिज्ञानयोगो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

(समाप्तेयमीश्वरगीता।)

द्वादशोऽध्यायः।

व्यास उवाच।

शृणुध्वमृषयः सर्व्वे वक्ष्यमाणं सनातनम्।
कर्म्मयोगं ब्राह्मणानामात्यन्तिकफलप्रदम् ॥ १
आम्नायसिद्धमखिलं ब्रह्मणानुप्रदर्शितम्।
ऋषीणां शृण्वतां पूर्व्वं मनुराह प्रजापतिः ॥ २
सर्व्वपापहरं पुण्यमृषिसङ्घैर्निषेवितम्।
समाहितधियो यूयं शृणुध्वं गदतो मम ॥ ३
कृतोपनयनो वेदानधीयीत द्विजोत्तमाः।
गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे स्वसूत्रोक्तविधानतः ॥ ४
दण्डी च मेखली सूत्री कृष्णाजिनधरो मुनिः।
भिक्षाचारी ब्रह्मचारी स्वाश्रमे निवसन्सुखम्(क) ५
कार्पाससमुपवीतार्थं निर्म्मितं ब्रह्मणा पुरा।
ब्राह्मणानां त्रिवृत् सूत्रं कौशं वा वस्त्रमेव वा ॥ ६
सदोपवीती चैव स्यात् सदा बद्धशिखो द्विजः।
अन्यथा यत् कृतं कर्म्म तद्भवत्ययथाकृतम् ॥ ७
वसेदविकृतं वासः कार्पासं वा कषायकम्।
तदेव परिधानीयं शुक्लमच्छिद्रमुत्तमम् ॥ ८
उत्तरन्तु समाख्यातं वासः कृष्णाजिनं शुभम्।
अभावे दिव्यमजिनं रौरवं वा विधीयते ॥ ९
उद्धृत्य दक्षिणं बाहुं सव्ये बाहौ समर्पितम्।
उपवीतं भवेन्नित्यं निवीतं कण्ठसज्जने ॥ १०
सव्यं बाहुं समुद्धृत्य दक्षिणे तु धृतं द्विजाः।
प्राचीनावीतमित्युक्तं पैत्रे कर्म्मणि योजयेत् ॥ ११

(क) भिक्षाहारी गुरुहितो वीक्षमाणो गुरोर्मुखम्।
इति क्वचित् पाठः।

अग्न्यागारे गवां गोष्ठे होमे जप्ये तथैव च।
स्वाध्याये भोजने नित्यं ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ॥ १२
उपासने गुरूणाञ्च सन्ध्ययोः साधुसङ्गमे।
उपवीती भवेन्नित्यं विधिरेष सनातनः॥ १३
मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्या विप्रस्य मेखला।
मुञ्जाभावे कुशेनाथ ग्रन्थिनैकेन वा त्रिभिः॥ १४
धारयेद्वैल्व-पालाशौ दण्डौ केशान्तिकौ द्विजः।
यज्ञार्हवृक्षजं वाथ सौम्यमव्रणमेव च॥ १५
सायं प्रातर्द्विजः सन्ध्यामुपासीत समाहितः।
कामाल्लोभाद्भयान्मोहात् त्यक्त्वैनां पतितो भवेत्॥१६
अग्निकार्य्यं ततः कुर्य्यात् सायं प्रातर्यथाविधि।
स्नात्वा सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पितृगणांस्तथा॥ १७
देवताभ्यर्च्चनं कुर्य्यात् पुष्पैः पत्रैरथाम्बुना।
अभिवादनशीलः स्यान्नित्यं वृद्धेषु धर्म्मतः॥ १८
असावहं भो नामेति सम्यक् प्रणतिपूर्व्वकम्।
आयुरारोग्यमन्विच्छन् द्रव्यादिपरिवर्ज्जितम्॥ १९
आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादिने।
आकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्व्वाक्षरप्लुतः॥२०
न कुर्य्याद्यदयोऽभिवादस्य द्विजः प्रत्यभिवादनम्।
नाभिवाद्यः स विदुषा यथा शूद्रस्तथैव सः॥ २१
व्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रहणं गुरोः।
सव्येन सव्यः स्प्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः॥ २२
लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव वा।
आददीत यतो ज्ञानं तं पूर्व्वमभिवादयेत्॥ २३
नोदकं धारयेद्भैक्ष्यं पुष्पाणि समिधस्तथा।
एवंविधानि चान्यानि न दैवाद्येषु कर्म्मसु॥ २४
ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत् क्षत्रबन्धुमनामयम्।
वैश्यं क्षेमं समागत्य शूद्रमारोग्यमेव च॥ २५
उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः।
मातुलः श्वशुरश्चैव मातामह-पितामहौ।
वर्णज्येष्ठः पितृव्यश्च सर्व्वे ते गुरवः स्मृताः॥ २६
माता मातामही गुर्व्वी पितुर्मातुश्च सोदरा।
श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठा भ्रातृजाया गुरुस्त्रियः॥२७
इत्युक्तो गुरुवर्गोऽयं मातृतः पितृतस्तथा।
अनुवर्त्तनमेतेषां मनोवाक्कायकर्म्मभिः॥ २८
गुरुं दृष्ट्वा समुत्तिष्ठेदभिवाद्य कृताञ्जलिः।
नैतरुपविशेत् सार्द्धं विवदेन्नात्म कारणात्॥ २९
जीवितार्थमपि द्वेषाद्गुरुभिर्नैव भाषणम्।
उदितोऽपि गुणैरन्यैर्गुरुद्वेषी पतत्यधः॥ ३०
गुरूणामपि सर्व्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः।
तेषामाद्यास्त्रयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता॥ ३१
यो भावयति या सूते येन विद्योपदिश्यते।
ज्येष्ठो भ्राता च भर्त्ता च पञ्चैते गुरवः स्मृताः॥ ३२
आत्मनः सर्व्वयत्नेन प्राणत्यागेन वा पुनः।
पूजनीया विशेषेण पञ्चैते भूतिमिच्छता॥ ३३
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्व्विकारिणौ।
तावत् सर्व्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात् तत्परायणः॥ ३४
पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि।
स पुत्रः सकलं धर्म्ममाप्नुयात् तेन कर्म्मणा॥ ३५
नास्ति मातृसमं दैवं नास्ति तातसमो गुरुः।
तयोः प्रत्युपकारो हि न कथञ्चन विद्यते॥ ३६
तयोर्नित्यं प्रियं कुर्य्यात् कर्म्मणा मनसा गिरा।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्म्ममन्यं समाचरेत्॥ ३७
वर्ज्जयित्वा मुक्तिफलं नित्यं नैमित्तिकं तथा।
धर्म्मः सारः समुद्दिष्टः प्रेत्यानन्तफलप्रदः॥ ३८
सम्यगाराध्य वक्तारं विसृष्टस्तदनुज्ञया।
शिष्यो विद्याफलं भुङ्क्ते प्रेत्य वा पूज्यते दिवि॥ ३९
यो भ्रातरं पितृसमं ज्येष्ठं मूर्खोऽवमन्यते।
तेन दोषेण स प्रेत्य निरयं घोरमृच्छति॥ ४०
पुंसां वर्त्मनि तिष्ठेत पूज्यो भर्त्ता च सर्व्वदा।
अपि मातरि लोकेऽस्मिन्नुपकाराद्धि गौरवम्॥ ४१
ये नरा भर्त्तृपिण्डार्थं स्वान् प्राणान् सन्त्यजन्ति हि।
तेषामथाक्षयाँल्लोकान् प्रोवाच भगवान् मनुः॥ ४२
मातुलांश्च पितृव्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरून्।
असावहमिति ब्रूयुः प्रत्युत्थाय यवीयसः॥ ४३
अवाच्यो दीक्षितो नाम्ना यवीयानपि यो भवेत्।
भोभवत्पूर्व्वकन्त्वेनमभिभाषेत धर्म्मवित्॥ ४४
अभिवाद्यश्च पूज्यश्च शिरसा वन्द्य एव च।
ब्राह्मणः क्षत्रियाद्यैश्च श्रीकामैः सादरं सदा॥ ४५
नाभिवाद्यास्तु विप्रेन्द्रैः क्षत्रियाद्याः कथञ्चन।
ज्ञानकर्म्मगुणोपेता यद्यप्येते बहुश्रुताः॥ ४६
ब्राह्मणः सर्व्ववर्णानां स्वस्ति कुर्य्यादिति श्रुतिः।

सवर्णेन सवर्णानां कार्य्यमेवाभिवादनम् ॥ ४७
गुरुरग्निर्द्विजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेव गुरुः स्त्रीणां सर्व्वत्राभ्यागतो गुरुः ॥ ४८
विद्या कर्म्म वयो बन्धुर्वित्तं भवति पञ्चमम् ।
मान्यस्थानानि पञ्चाहुः पूर्व्वं पूर्व्वं गुरूत्तरात् ॥ ४९
पञ्चानां त्रिषु वर्णेषु भूयांसि बलवन्ति च ।
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूद्रोऽपि दशमीं गतः ॥५०
पन्था देयो ब्राह्मणाय स्त्रियै राज्ञे ह्यचक्षुषे ।
वृद्धाय भारभुग्नाय रोगिणे दुर्ब्बलाय च ॥ ५१
भिक्षामाहृत्य शिष्टानां गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयाद्वाग्यतस्तदनुज्ञया ॥ ५२
भवत्पूर्व्वं चरेद्भैक्ष्यमुपनीतो द्विजोत्तमः ।
भवन्मध्यन्तु राजन्यो वैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥ ५३
मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं या चैनं न विमानयेत् ॥ ५४
सजातीयगृहेष्वेव सार्व्ववर्णिकमेव वा ।
भैक्ष्यस्य चरणं युक्तं पतितादिषु वर्ज्जितम् ॥ ५५
वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु ।
ब्रह्मचार्य्याहरेद्भैक्ष्यं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥ ५६
गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुल-बन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्व्वं पूर्व्वं विवर्ज्जयेत् ॥ ५७
सर्व्वं वा विचरेद्ग्रामं पूर्व्वोक्तानामसम्भवे ।
नियम्य प्रयतो वाचं दिशस्त्वनवलोकयन् ॥ ५८
समाहृत्य तु तद्भैक्ष्यं यावदन्नममायया ।
भुञ्जीत प्रयतो नित्यं वाग्यतोऽनन्यमानसः ॥ ५९
भैक्ष्येण वर्त्तयेन्नित्यमेकान्नादी भवेद्व्रती ।
भैक्ष्येण व्रतिनो वृत्तिरुपवाससमा स्मृता ॥ ६०
पूजयेदशनं नित्यमद्याच्चैतदकुत्सयन् ।
दृष्ट्वा हृष्येत् प्रसीदेच्च ततो भुञ्जीत वाग्यतः ॥ ६१
अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यञ्चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविद्विष्टं तस्मात् तत् परिवर्ज्जयेत् ॥ ६२
प्राङ्मुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्य्याभिमुख एव वा ।
नाद्यादुदङ्मुखो नित्यं विधिरेष सनातनः ॥ ६३
प्रक्षाल्य पाणिपादौ च भुञ्जानो द्विरुपस्पृशेत् ।
शुचौ देशे समासीनो भुक्त्वा च द्विरुपस्पृशेत् ॥ ६४

इति श्रीकौर्म्मे उपरिभागे द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥

त्रयोदशोऽध्यायः ।

व्यास उवाच ।

भुक्त्वा पीत्वा च सुप्त्वा च स्नात्वा रथ्यापसर्पणे ।
ओष्ठौ विलोमकौ स्पृष्ट्वा वासो विपरिधाय च ॥ १
रेतो-मूत्र-पुरीषाणामुत्सर्गेऽयुक्तभाषणे ।
ष्ठीवित्वाध्ययनारम्भे कास-श्वासागमे तथा ॥ २
चत्वरं वा श्मशानं वा समाक्रम्य द्विजोत्तमः ।
सन्ध्ययोरुभयोस्तद्वदाचान्तोऽप्याचमेत् पुनः ॥ ३
चण्डाल-म्लेच्छसम्भाषे स्त्रीशूद्रोच्छिष्टभाषणे ।
उच्छिष्टं पुरुषं स्पृष्ट्वा भोज्यञ्चापि तथाविधम् ॥ ४
आचामेदश्रुपाते वा लोहितस्य तथैव च ।
भोजने सन्ध्ययोः स्नात्वा त्यागे मूत्र-पुरीषयोः ॥ ५
आचान्तोऽप्याचमेत् सुप्त्वा सकृत् सकृदथान्यतः ।
अग्नेर्गवामथालम्भे स्पृष्ट्वा प्रयतमेव च ॥ ६
स्त्रीणामथात्मनः स्पर्शे नीवीं वा परिधाय च ।
उपस्पृशेज्जलं वार्द्रतृणं वा भुवमेव वा ॥ ७
केशानाञ्चात्मनः स्पर्शे वाससोऽक्षालितस्य च ।
अनुष्णाभिरफेनाभिर्विशुद्धाभिश्च वाग्यतः ।
शौचेप्सुः सर्व्वदाचामेदासीनः प्रागुदङ्मुखः ॥ ८
शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छ-शिखोऽपि वा ।
अकृत्वा पादयोः शौचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥ ९
सोपानत्को जलस्थो वा नोष्णीषी चाचमेद्बुधः ।
न चैव वर्षधाराभिर्हस्तोच्छिष्टे तथा बुधः ॥ १०
नैकहस्तार्पितजलैर्विना सूत्रेण वा पुनः ।
न पादुकासनस्थो वा बहिर्जानुकरोऽपि वा ॥ ११
जल्पन् न हसन् प्रेक्षन् शयानः प्रह्व एव च ।
नावीक्षिताभिः फेनाद्यैरुपेताभिरथापि वा ॥ १२
शूद्राशुचिकरोन्मुक्तैर्न चोच्छिष्टैस्तथैव च ।
न चैवाङ्गुलिभिः शब्दं न कुर्य्यान्नान्यमानसः ॥ १३
न वर्णरसदुष्टाभिर्न चैवाप्रचुरोदकैः ।
न पाणिक्षुभिताभिर्वा न बहिष्कक्ष एव वा ॥ १४
हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिः क्षत्रियः शुचिः ।
प्राशिताभिस्तथा वैश्यः स्त्री-शूद्रौ स्पर्शतोऽन्ततः ॥१५
अङ्गुष्ठमूलरेखायां तीर्थं ब्राह्म्यमिहोच्यते ।
अन्तराङ्गुष्ठदेशिन्योः पितृतीर्थमनुत्तमम् ॥ १६

कनिष्ठामूलतः पश्चात् प्राजापत्यं प्रचक्षते।
अङ्गुल्यग्रे स्मृतं दैवं तद्दैवार्षं प्रकीर्त्तितम् ॥ १७
मूले वा दैवमार्षं स्यादाग्नेयं मध्यतः स्मृतम्।
तदेव सौमिकं तीर्थमेवं ज्ञात्वा न मुह्यति ॥ १८
ब्राह्मेणैव तु तीर्थेन द्विजो नित्यमुपस्पृशेत्।
कायेन वाथ दैवेन न तु पैत्रेण वै द्विजाः ॥ १९
त्रिराचामेदपः पूर्व्वं ब्राह्मणः प्रयतस्ततः।
संवृत्ताङ्गुष्ठमूलेन मुखं वै समुपस्पृशेत् ॥ २०
अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान्तु स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः।
तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम् ॥ २१
कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन श्रवणे समुपस्पृशेत्।
सर्व्वाङ्गुलीभिर्बाहू च हृदयन्तु तलेन वा।
नाभिः शिरश्च सर्व्वाभिरङ्गुष्ठेनाथ वा द्वयम् ॥ २२
त्रिः प्राश्नीयाद्यदम्भस्तु सुप्रीतास्तेन देवताः।
ब्रह्मा विष्णुर्महेशश्च भवन्तीत्यनुशुश्रुम ॥ २३
गङ्गा च यमुना चैव प्रीयेते परिमार्ज्जनात्।
संस्पृष्टयोर्लोचनयोः प्रीयेते शशि-भास्करौ ॥ २४
नासत्यदस्रौ प्रीयेते स्पृष्टे नासापुटद्वये।
श्रोत्रयोः स्पृष्टयोस्तद्वत् प्रीयेते चानिलानलौ ॥ २५
संस्पृष्टे हृदये चास्य प्रीयन्ते सर्व्वदेवताः।
मूर्द्ध्नि संस्पर्शनादेव प्रीतः स पुरुषो भवेत् ॥ २६
नोच्छिष्टं कुर्व्वते मुख्या विप्रुषोऽङ्गं नयन्ति याः।
दन्तवद्दन्तलग्नेषु जिह्वास्पर्शे शुचिर्भवेत् ॥ २७
स्पृशन्ति बिन्दवः पादौ य आचामयतः परान्।
भूमिगैस्तैः समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेत् ॥ २८
मधुपर्के च सोमे च ताम्बूलस्य च भक्षणे।
फले मूले चेक्षुदण्डे न दोषं प्राह वै मनुः ॥ २९
प्रचुरान्नोदपानेषु यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः।
भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत् ततः ॥ ३०
तैजसं वा समादाय यद्युच्छिष्टो भवेद्द्विजः।
भूमौ निक्षिप्य तद्द्रव्यमाचम्याभ्युक्षयेत् तु तत् ॥ ३१
यद्यद्द्रव्यं समादाय भवेदुच्छेषणान्वितः।
अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात्।
वस्त्रादिषु विकल्पः स्यात्न्न स्पृष्ट्वा चैवमेव हि ॥ ३२
अरण्येऽनुदके रात्रौ चौर-व्याघ्राकुले पथि।
कृत्वा मूत्रं पुरीषं वा द्रव्यहस्तो न दुष्यति ॥ ३३
निधाय दक्षिणे कर्णे ब्रह्मसूत्रमुदङ्मुखः।
अह्नि कुर्य्याच्छकृन्मूत्रं रात्रौ चेद्दक्षिणामुखः ॥ ३४
अन्तर्द्धाय महीं काष्ठैः पत्रैर्लोष्टैस्तृणेन वा।
प्रावृत्य च शिरः कुर्य्याद्विण्मूत्रस्य विसर्ज्जनम् ॥ ३५
छाया-कूप-नदी-गोष्ठ-चैत्यान्तः-पथि-भस्मसु।
अग्नौ चैव श्मशाने च विण्मूत्रे न समाचरेत् ॥ ३६
न गोमये न कृष्टे वा महावृक्षे न शाद्वले।
न तिष्ठन् वा न निर्व्वासा न च पर्व्वतमस्तके ॥ ३७
न जीर्णदेवायतने न वल्मीके कदाचन।
न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन् वा समाचरेत् ॥ ३८
तुषाङ्गारकपालेषु राजमार्गे तथैव च।
न क्षेत्रे न बिले वापि न तीर्थे न चतुष्पथे ॥ ३९
नदीनदसमीपे वा नोषरे न पराङ्मुखो।
न सोपानत्पादुको वा न छत्री नान्तरीक्षके ॥ ४०
न चैवाभिमुखं स्त्रीणां गुरु-ब्राह्मणयोर्गवाम्।
न देवदेवालययोरपामपि कदाचन ॥ ४१
न ज्योतींषि न वीक्षन् वा न वाय्वभिमुखोऽथवा।
प्रत्यादित्यं प्रत्यनलं प्रतिसोमं तथैव च ॥ ४२
आहृत्य मृत्तिकां कूलाल्लेपगन्धापकर्षणम्।
कुर्य्यादतन्द्रितः शौचं विशुद्धैरुद्धृतोदकैः ॥ ४३
नाहरेन्मृत्तिकां विप्रः पांशुलान्न च कर्द्दमात्।
न मार्गान्नोषराद्देशाच्छौचोच्छिष्टां तथैव च ॥ ४४
न देवायतनात् कूपाद्ग्रामादन्तर्ज्जलात् तथा।
उपस्पृशेत् ततो नित्यं पूर्व्वोक्तेन विधानतः ॥ ४५

इति श्रीकौर्म्मे महापुराणे उपरिभागे
ब्रह्मविद्यायामाचमनादिकर्म्मयोगो
नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥

चतुर्द्दशोऽध्यायः।

व्यास उवाच।

एवं दण्डादिभिर्युक्तः शौचाचारसमन्वितः।
आहूतोऽध्ययनं कुर्य्याद्वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ॥ १
नित्यमुद्यतपाणिः स्यात् सन्ध्याचारसमन्वितः।
आस्यतामिति चोक्तः सन्नासीताभिमुखं गुरोः ॥ २
प्रतिश्रवण-सम्भाषे शयानो न समाचरेत्।

नासीनो न च भुञ्जानो न तिष्ठन् न पराङ्मुखः ॥ ३
नीचं शय्यासनञ्चास्य सर्व्वदा गुरुसन्निधौ ।
गुरोश्च चक्षुर्विषये न यथेष्टासनो भवेत् ॥ ४
नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम् ।
न चैवास्यानुकुर्व्वीत गति-भाषित-चेष्टितम् ॥ ५
गुरोर्यत्र प्रतीवादो निन्दा चापि प्रवर्त्तते ।
कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः ॥ ६
दूरस्थो नार्च्चयेदेनं न क्रुद्धो नान्तिके स्त्रियाः ।
न चैवास्योत्तरं ब्रूयात् स्थिते नासीत सन्निधौ ॥ ७
उदकुम्भं कुशान् पुष्पं समिधोऽस्याहरेत् सदा ।
मार्ज्जनं लेपनं नित्यमङ्गानां वा समाचरेत् ॥ ८
नास्य निर्म्माल्य-शयनं पादुकोपानहावपि ।
आक्रमेदासनं छायामासन्दीं वा कदाचन ॥ ९
साधयेद्दन्तकाष्ठादीन् कृत्यञ्चास्मै निवेदयेत् ।
अनापृच्छ्य न गन्तव्यं भवेत् प्रियहिते रतः ॥ १०
न पादौ सारयेदस्य सन्निधाने कदाचन ।
जृम्भितं हसितञ्चैव कण्ठप्रावरणं तथा ।
वर्ज्जयेत् सन्निधौ नित्यमथास्फोटतमं वचः ॥ ११
यथाकालमधीयीत यावन्न विमना गुरुः ।
आसीताथ गुरोरुक्तो फलके वा समाहितः ॥ १२
आसने शयने याने नैव तिष्ठेत् कदाचन । ।
धावन्तमनुधावेत् तं गच्छन्तञ्चानुगच्छति ॥ १३
गोऽश्वोष्ट्र-यान-प्रासाद-प्रस्तरेषु कटेषु च ।
आसीत गुरुणा सार्द्धं शिलाफलक-नौषु च ॥ १४
जितेन्द्रियः स्यात् सततं वश्यश्चाक्रोधनः शुचिः ।
प्रयुञ्जीत सदा वाचं मधुरां हितभाषिणीम् ॥ १५
गन्धं माल्यं रसं भव्यं शुक्तं प्राणिविहिंसनम् ।
अभ्यङ्गञ्चाञ्जनोपानच्छत्त्रधारणमेव च ॥ १६
कामं लोभं भयं निद्रां गीत-वादित्र-नर्त्तनम् ।
द्यूतं जनपरीवादं स्त्रीप्रेक्षालम्भनं तथा ।
परोपघातं पैशुन्यं प्रयत्नेन विवर्ज्जयेत् ॥ १७
उदकुम्भं सुमनसो गोशकृन्मृत्तिकां कुशान् ।
आहरेद्यावदर्थानि भैक्षञ्चाहरहश्चरेत् ॥ १८
कृतञ्च लवणं सर्व्वं वर्ज्यं पर्य्युषितञ्च यत् ।
अनृत्यदर्शी सततं भवेद्गीतादिनिस्पृहः ॥ १९
नादित्यं वै समीक्षेत न चरेद्दन्तधावनम् ।
एकान्तमशुचि-स्त्रीभिः शूद्रान्त्यैरभिभाषणम् ॥ २०
गुरुप्रियार्थं सर्व्वं हि प्रयुञ्जीत न कामतः ।
मलापकर्षणं स्नानं नाचरेद्वै कथञ्चन ॥ २१
न कुर्य्यान्मानसं विप्रो गुरोस्त्यागे कदाचन ।
मोहाद्वा यदि वा लोभात् त्यक्तेनं पतितो भवेत् ॥ २२
लौकिकं वैदिकञ्चापि तथाध्यात्मिकमेव च ।
आददीत यतो ज्ञानं न तं द्रुह्येत् कदाचन ॥ २३
गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्य्याकार्य्यमजानतः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य मनुस्त्यागं समब्रवीत् ॥ २४
गुरोर्गुरौ सन्निहिते गुरुवद्भक्तिमाचरेत् ।
न चातिसृष्टो गुरुणा स्वान् गुरूनभिवादयेत् ॥ २५
विद्यागुरुष्वेतदेव नित्या वृत्तिः स्वयोनिषु ।
प्रतिषेधत्सु चाधर्म्मं हितञ्चोपदिशत्स्वपि ॥ २६
श्रेयस्तु गुरुवद्वृत्तिं नित्यमेव समाचरेत् ।
गुरुपुत्त्रेषु दारेषु गुरोश्चैव स्वबन्धुषु ॥ २७
बालः समानजन्मा वा शिष्यो वा यज्ञकर्म्मणि ।
अध्यापयन् गुरुसुतो गुरुवन्मानमर्हति ॥ २८
उत्सादनं वै गात्राणां स्नापनोच्छिष्टभोजने ।
न कुर्य्याद्गुरुपुत्त्रस्य पादयोः शौचमेव च ॥ २९
गुरुवत् परिपूज्याश्च सवर्णा गुरुयोषितः ।
असवर्णास्तु सम्पूज्याः प्रत्युत्थानाभिवादनैः ॥ ३०
अभ्यञ्जनं स्नापनञ्च गात्रोत्सादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥ ३१
गुरुपत्नी तु युवती नाभिवाद्येह पादयोः ।
कुर्व्वीत वन्दनं भूमावसावहमिति ब्रुवन् ॥ ३२
विप्रोष्य पादग्रहणमन्वहञ्चाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्व्वीत सतां धर्म्ममनुस्मरन् ॥
मातृष्वसा मातुलानी श्वश्रूश्चाथ पितृष्वसा ।
सम्पूज्या गुरुपत्नी च समास्ता गुरुभार्य्यया ॥ ३४
मातुर्भार्य्योपसंग्राह्या सवर्णाह्न्यहन्यपि ।
विप्रस्य तूपसंग्राह्या ज्ञाति-सम्बन्धियोषितः ॥ ३५
पितुर्भगिन्यां मातुश्च ज्यायस्याञ्च स्वसर्य्यपि ।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरीयसी ॥ ३६
एवमाचारसम्पन्नमात्मवन्तमदाम्भिकम् ।
वेदमध्यापयेद्धर्म्मं पुराणाङ्गानि नित्यशः ॥ ३७
संवत्सरोषिते शिष्ये गुरुर्ज्ञानमनिर्द्दिशन् ।

हरते दुष्कृतं तस्य शिष्यस्य वसतो गुरुः ॥ ३८
आचार्य्यपुत्त्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्म्मिकः शुचिः ।
सूक्तार्थदोऽरसः साधुः स्वाध्याय्यादश धर्म्मतः ॥ ३९
कृतज्ञश्च तथाद्रोही मेधावी तूपकृन्नरः ।
आप्तः प्रियोऽथ विधिवत् षडध्याप्या द्विजातयः ॥ ४०
एतेषु ब्रह्मणो दानमन्यत्र च यथोदितान् ।
आचम्य संयतो नित्यमधीयीत ह्युदङ्मुखः ॥ ४१
उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्षमाणो गुरोर्मुखम् ।
अधीष्व भो इति ब्रूयाद्विरामोऽस्त्विति चारमेत् ॥ ४२
अनुकूलं समासीनः पवित्रैश्चैव पावितः ।
प्राणायामैस्त्रिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ॥ ४३
ब्राह्मणः प्रणवं कुर्य्यादन्ते च विधिवद्द्विजाः ।
कुर्य्यादध्ययनं नित्यं ब्रह्माञ्जलिकरस्थितः ॥ ४४
सर्व्वेषामेव भूतानां वेदश्चक्षुः सनातनम् ।
अधीयीताप्ययं नित्यं ब्राह्मण्याद्धीयतेऽन्यथा ॥ ४५
योऽधीयीत ऋचो नित्यं क्षीराहुत्या स देवताः ।
प्रीणाति तर्पयन्त्येनं कामैस्तृप्ताः सदैव हि ॥ ४६
यजूंष्यधीते नियतं दध्ना प्रीणाति देवताः ।
सामान्यधीते प्रीणाति घृताहुतिभिरन्वहम् ॥ ४७
अथर्व्वाङ्गिरसो नित्यं मध्वा प्रीणाति देवताः ।
वेदाङ्गानि पुराणानि मांसैश्च तर्पयेत् सुरान् ॥ ४८
अपां समीपे नियतो नित्यकं विधिमाश्रितः ।
गायत्त्रीमप्यधीयीत गत्वारण्यं समाहितः ॥ ४९
सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
गायत्त्रीं वै जपेन्नित्यं जपयज्ञः प्रकीर्त्तितः ॥ ५०
गायत्त्रीञ्चैव वेदांस्तु तुलयाऽतोलयत् प्रभुः ।
एकतश्चतुरो वेदान् गायत्त्रीञ्च तथैकतः ॥ ५१
ओङ्कारमादितः कृत्वा व्याहृतीस्तदनन्तरम् ।
ततोऽधीयीत सावित्त्रीमेकाग्रः श्रद्धयान्वितः ॥ ५२
पुराकल्पे समुत्पन्ना भूर्भुवःस्वः सनातनाः ।
महाव्याहृतयस्तिस्रः सर्व्वाशुभनिवर्हणाः ॥ ५३
प्रधानं पुरुषः कालो विष्णुर्ब्रह्मा महेश्वरः ।
सत्त्वं रजस्तमस्तिस्रः क्रमाद्व्याहृतयः स्मृताः ॥ ५४
ओङ्कारस्तत् परंब्रह्म सावित्त्री स्यात् तदक्षरम् ।
एष मन्त्रो महायोगः सारात्सार उदाहृतः ॥ ५५
योऽधीतेऽहन्यहन्येतां गायत्त्रीं वेदमातरम् ।
विज्ञायार्थं ब्रह्मचारी स याति परमां गतिम् ॥ ५६
गायत्त्री वेदजननी गायत्त्री लोकपावनी ।
उद्धारं वक्ष्यते तस्याः शृणुध्वं मुनिपुङ्गवाः ॥ ५७
दक्षिणाग्राः पञ्च रेखाः पश्चिमाग्राङ्कसंख्यकाः ।
लिखेद्रेखाः प्रयत्नेन द्वात्रिंशत् कोष्ठकं भवेत् ॥ ५८
गायत्त्रीं विलिखेत् तेषु द्वात्रिंशद्वर्णरूपिणीम् ।
पूरयेत् प्रतिलोमेन वामावर्त्तेन चोच्चरेत् ॥ ५९
र्व स्य प्र से ज नः व तु रे धी चो सा र यो दे वि ।
णि म द व रो यो र्गो त्स यं ह्वि या दोम् पधि भ त ६०
एवंक्रमेण चोद्धृत्य प्रजपेत् पङ्कमोचिनीम् ।
द्विजानां ब्रह्मनिष्ठानां ब्रह्मण्यपदरूपिणीम् ।
न गायत्त्र्याः परं जप्यमेतद्विज्ञाय मुच्यते ॥ ६१
श्रावणस्य तु मासस्य पौर्णमास्यां द्विजोत्तमाः ।
आषाढ्यां प्रौष्ठपद्यां वा वेदोपकरणं स्मृतम् ॥ ६२
उत्सृज्य ग्रामनगरं मासान् विप्रोऽर्द्धपञ्चमान् ।
अधीयीत शुचौ देशे ब्रह्मचारी समाहितः ॥ ६३
पुष्ये तु छन्दसां कुर्य्याद्बहिरुत्सर्ज्जनं द्विजाः ।
माघशुक्लस्य वा प्राप्ते पूर्व्वाह्णे प्रथमेऽहनि ॥ ६४
छन्दांस्यूर्द्ध्वमतोऽभ्यस्येच्छुक्लपक्षेषु वै द्विजाः ।
वेदाङ्गानि पुराणानि कृष्णपक्षेषु मानवः ॥ ६५
इमान् नित्यमनध्यायानधीयानो विवर्ज्जयेत् ।
अध्यापनं प्रकुर्व्वाणो ह्यनध्यायान् विवर्ज्जयेत् ॥ ६६
कर्णश्रवेऽनिले रात्रौ दिवापांशुसमूहने ।
विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च संप्लवे ।
आकालिकमनध्यायमेतेष्वाह प्रजापतिः (क) ॥ ६७
निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाञ्चोपसर्ज्जने ।
एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि ॥ ६८
प्रादुष्कृतेष्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्वने ।
सज्योतिः स्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥ ६९
नित्यानध्याय एव स्याद्ग्रामेषु नगरेषु च ।
धर्म्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च नित्यशः ॥ ७०
अन्तःशवगते ग्रामे वृषलस्य च सन्निधौ ।

(क) इतः परं—
एतानभ्युदितान् नित्यमुदप्रे दुष्कृताग्निषु ।
तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने ॥
श्लोकोऽयमधिकः क्वचित् पुस्तके दृश्यते ।